

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Геннадій Єфіменко

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА
ВКП(Б) ЩОДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1932-1938)**

Київ - 2001

Г.Єфіменко

Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938). – К.; Інститут історії України, 2001. – 304 с.

У монографії досліджується національно-культурна політика ВКП(б) протягом 1932-1938 рр. Розглядається ставлення владних структур до культурного розвитку представників усіх етносів, що проживали в Україні компактними масами. Аналізуються причини зміни національної політики, простежуються національні аспекти у формуванні компартійного та радянського апарату. Звертається увага на специфіку українізації за межами УСРР.

Книга розрахована на науковців, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією України і національною політикою в радянській державі.

ЄФІМЕНКО Геннадій Григорійович – молодший науковий співробітник Інституту історії України.

Відповідальний редактор – доктор історичних наук,
професор **С.В.Кульчицький**

Друкується в авторській редакції.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України (протокол № 4 від 29 березня 2001 р.)

ISBN 966-02-2002-2   © Інститут історії України НАН України

ВСТУП.

У сучасних умовах побудови незалежної України, коли одним з першочергових завдань стало вироблення орієнтирів державного будівництва, надзвичайно важливою є проблема національно-культурної політики. Незважаючи на десятирічний досвід будівництва незалежної держави, усталених пріоритетів у цьому питанні ще не сформовано, мова ведеться лише про наміри. Такий стан речей обумовлює чимало об'єктивних причин. У цих умовах особливо посилюється інтерес до історичного досвіду розв'язання цього питання, до тих передумов, що призвели українське суспільство до стану, у якому воно зараз перебуває.

Аналіз минулих досягнень та помилок дає змогу більш аргументовано формулювати завдання сьогодення. При цьому особливої уваги заслуговують ті часи, коли у владних структурах формувалися системні підходи до розв'язання цієї проблеми. Один з таких періодів - 1932-1938 рр., коли утвердилися основні економічні та соціально-політичні засади функціонування радянської держави. Значну роль у формуванні тоталітарного режиму відіграла національно-культурна політика. Тому визначення суті такої політики має не лише наукову, але й практичну цінність для сьогодення.

Упродовж десятиліть це питання залишалася поза увагою українських істориків. Згідно з комуністичними канонами для з'ясування цієї проблеми використовувався "класовий" принцип. Національні відносини 1930-х років висвітлювалися за усталеною схемою: критика буржуазного націоналізму, пропаганда пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, духовна єдність культур при месіанській ролі "старшого брата". При цьому радянський спосіб розв'язання національного питання, яке оголошувалося вирішеним, вважався єдино можливим і правильним. Уся складність та суперечливість питання національно-культурного будівництва не враховувалася. Такий односторонній підхід не міг сприяти об'єктивному

висвітленню питання, а відтак набула наукової актуальності і практичного значення тема національно-культурної політики радянської держави у цей період.

Розбудова незалежної держави в Україні вимагає визначення національних пріоритетів поступального розвитку суспільства. У зв'язку з цим необхідним стає глибоке вивчення та узагальнення історичного досвіду державотворення, врахування його негативних і позитивних моментів.

Особливо актуальною у цьому плані постає проблема вивчення національно-культурної політики компартійного керівництва у 1930-х рр. Це зумовлюється тим, що саме у цей час компартійне керівництво відмовлялося від поступок неросіянам у національному питанні та запроваджувало основні принципи національної політики на довгі роки. Неупереджений аналіз цієї важливої науково-теоретичної та конкретно-історичної проблеми надзвичайно важливий для сьогодення.

У даній монографії на основі аналізу широкого кола архівних джерел та періодичних видань того періоду досліджується національно-культурна політика в Україні протягом 1932-1938 рр. У роботі розглядається ставлення владних структур до культурного розвитку представників усіх етносів, що проживали в Україні компактними масами. Невід'ємною частиною національної політики ВКП(б) щодо України було також здійснення українізації за межами УСРР. Особливості цього процесу досліджуються в окремому підрозділі монографії.

У роботі аналізуються національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату, роль і значення представників націонал-комуністів у цьому процесі. Основою джерельної бази при аналізі конкретних проблем були архівні джерела, тому в основній частині роботи небагато посилань на праці дослідників цієї проблеми. У зв'язку з цим варто підкреслити, що обрана тема не була предметом спеціального дослідження в українській історіографії.

РОЗДІЛ 1.

Історіографія проблеми.

Національно-культурна політика ВКП(б) у 1932-1938 рр. – це ще досить маловивчена сторінка вітчизняної історії. У радянський період на дослідження цієї теми було накладене своєрідне табу. Згідно з офіційною точкою зору національне питання було розв'язано остаточно і безповоротно, причому в успішному його вирішенні сумніватися було не можна. “Його розв'язання, - говорив багаторічний перший секретар ЦК КП(б)У В.Щербицький у 1974 р., - по праву стоїть в ряді незаперечливих досягнень радянського народу”¹. Такий підхід до справ, звичайно, не сприяв правдивому і ретельному вивченню цієї проблеми.

Внаслідок такого упередженого ставлення національна політика ВКП(б) фактично випала з поля зору дослідників історії України 1930-х рр. Тому пріоритет у вивченні цього питання належав закордонним історикам, представникам української діаспори. Проте їх науковим роботам не вистачало джерельної бази, їх дослідження часто спиралися на періодичні видання, в кращому випадку до цього додавалися власні спогади.

Всі праці істориків, які стосуються досліджуваного нами питання, можна розподілити на групи за проблемно-тематичним принципом та хронологічними періодами.

Першу групу складають праці істориків і публіцистів не радянської України, які були написані в 1930-х роках, тобто за свіжими слідами здійснення національної політики в СРСР. Ці дослідження цікаві перш за все тим, що вони показують, як українська громадськість за межами СРСР сприймала більшовицьке вирішення національного питання в Україні. До

головних переваг цих робіт можна віднести їх ідеологічну незаангажованість, більшу об'єктивність у порівнянні з тогочасними працями радянських істориків. Перш за все це стосується виданої у 1937 р. у Варшаві брошури З.Садовського "Національна політика совітів на Україні"² та праці автора з ініціалами М.С.(М.Гузар) "Україна і національна політика Совітів"³

Пояснити антиукраїнську суть національної політики більшовицького керівництва більш широкому європейському загалу намагався у своєму паризькому дослідженні М.Славинський⁴. Проте у цих роботах відчувається брак джерельної бази, адже всі свої висновки дослідники робили на основі тогочасних періодичних видань Радянського Союзу, тому вагомих доказів своїм думкам автори не завжди могли навести. Ці роботи радше яскрава публіцистика, аніж ґрунтовні історичні дослідження.

Близька ідейна спорідненість з вищеназваною групою дослідників характерна і для істориків української діаспори, які писали свої роботи в часи існування СРСР. У ряді цих праць автори розглядали ті чи інші питання, які стосувалися національної політики компартійного керівництва в 1930-ті роки. Так, наприклад, І.Майстренко у своїх працях звернув увагу на роль і значення українських націонал-комуністів у здійсненні такої політики, проаналізував причини їх невдач⁵. До цього ж питання звернувся у своїй монографії В.Наддніпрянець⁶.

Негативний вплив тогочасних подій на формування національної свідомості українців проаналізував у своєму ґрунтовному дослідженні Б. Кравченко⁷. Ця монографія вперше була опублікована англійською мовою у 1985 р. і перевидана українською в 1997 р. Про трагічну долю української інтелігенції розповів у своїй монографії Д.Соловей⁸, своїми спогадами про деяких представників української інтелігенції поділився С.Підгайний⁹. Праці вищеназваних дослідників були перевидані в Україні вже після здобуття нею незалежності.

Однією з найбільш помітних монографій, присвяченою досліджуваній нами проблемі, стала робота Г.Костюка “Сталінізм в Україні”¹⁰, у якій автор робить спробу вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні. У книзі висвітлюється також боротьба “двох течій” в КП(б)У, “викриття” НКВС найбільш відомих “антирадянських” організацій, причини падіння П.Постишева тощо. Неординарний погляд на причини репресій проти компартійного керівництва України в 1930-ті рр. висловлює у своїй монографії А.Авторханов¹¹. Розвиток української мови в досліджуваній період та історичні передумови, що вплинули на цей процес, розглянув у своїй ґрунтовній монографії Ю.Шевельов¹².

Важливим доробком у вивченні національної політики більшовицького керівництва в Україні протягом 1930-х рр. стали також праці М.Прокопа¹³, Р.Паклена¹⁴, П.Феденка¹⁵, С.Николишина¹⁶ тощо. Проте у всіх дослідженнях другої групи робіт відчувалася нестача джерельної бази, основою якої були бібліотечні фонди та спогади сучасників. При цьому розглядалися лише загальні аспекти проведення національної політики, бракувало доказів для утвердження тієї чи іншої думки.

Окремо варто зупинитися на працях, що надруковані іноземними мовами. Доступні для західного науковця джерела для вивчення політики більшовицького керівництва в УРСР протягом 1920- 1930-ті рр., а також свій погляд на проблему назвав у своїй роботі Ю.Лавриненко¹⁷. На цю ж проблему звернув увагу у своєму ґрунтовному дослідженні Р.Салліван¹⁸. Українське питання – основна тема праць відомого американського політолога Л.Армстронга. Його монографія – “Український націоналізм” витримала три видання¹⁹. Щоправда, основну увагу у своєму дослідженні він звертає саме на діяльність ОУН-УПА, про діячів радянської України згадується мимохідь.

Проблема формування “націонал-комунізму”, розвиток його теорії і практики постає у монографії американського

дослідника української історії Д.Мейса²⁰. Проблеми історії України 1920-1930-х років, в тому числі й питання українізації, висвітлюються у збірнику статей, виданому у 1986 р. в Парижі²¹. Щоправда, хронологічні рамки робіт закінчуються 1933-1934 рр. У 1998 р. за редакцією С.Плаггенборга у Берліні побачив світ збірник статей під назвою “Сталінізм. Нові дослідження і концепції”. Їх автори проаналізували наслідки масових репресій проти інтелігенції, з’ясували суть і походження сталінізму тощо²².

До четвертої групи робіт з вивчення національно-культурної політики компартійного керівництва в Україні протягом 1930-х рр. належать праці дослідників радянських часів. Але якщо на початку 1930-х років ще існувало якесь розмаїття думок з цього приводу, провадилися дискусії з національного питання, то згодом ніякого критичного осмислення національної політики не допускалося. Сумніватися у правильності національної політики компартійного керівництва СРСР заборонялося.

Чи не єдиним винятком у цьому плані стала праця І.Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”²³, у якій він на основі аналізу творів засновників “марксизму-ленінізму” намагався піддати сумніву правильність проведення національної політики в СРСР, проводив думку про те, що така політика є антиленінською. Проте в СРСР ця праця була оголошена антирадянською, автора виключили із спілки письменників, він опинився за ґратами.

Втім варто зазначити, що деякі питання розглядалися досить об’єктивно, особливо це стосується історичних досліджень часів хрущовської “відлиги”. Особливої уваги в цьому плані заслуговують праці Ю.Бабка²⁴, який дослідив національні моменти у формуванні компартійного керівництва України і динаміку зрушень частки українців в КП(б)У протягом 1930-х років. Окрім того, він висловив думку про те, що критика М.Скрипника була явно перебільшеною. Однак

РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми

взагалі радянські історики оминали стороною питання національної політики компартійного керівництва у 1930-ті роки, терміни “національна політика” і “дружба народів” стали вважатися синонімами.

До п'ятої групи робіт належать дослідження українських і закордонних істориків часів “перебудовного” СРСР та після здобуття Україною незалежності, коли питання здійснення національної політики стає одним з ключових. Для тих часів вагомим внеском у вивчення теми була видана в 1990 р. брошура С.Бритченка, який розглядав у ній історію розвитку національних відносин в УРСР²⁵.

Одним з найперших досліджень з проблеми українізації 1920-1930-х рр. стала робота Я.Дашкевича²⁶, який виділив шість основних груп русифікаторів України. Окрім того, для означення національної політики в 1920-1930-ті рр. цей дослідник запропонував вживати термін “національна реформа”. Проте це були лише перші спроби об'єктивно оцінити національну політику компартійного керівництва в 1930-х рр.

Значно більше робіт, присвячених цій проблемі, було написано українськими та закордонними дослідниками у 90-ті рр. ХХ ст. Зі здобуттям Україною незалежності українські історики звертали чимало уваги на ті проблеми національно-культурного розвитку, які існували в Україні у 1930-х роках. Так, наприклад, Г.Касьянов у своєму дослідженні²⁷ звернув увагу на долю української інтелігенції, на складний процес формування так званої “нової” інтелігенції, діяльність якої мала стати надійним засобом формування комуністичних ідеалів в українського народу. Ці ж питання були порушені і в його спільній з В.Даниленком праці²⁸.

Розвиток українського націонал-комунізму в 1920-1930-х рр. досліджують у своїй роботі відомі вчені М.Панчук та Д.Мейс²⁹. Вони виділяють декілька напрямків серед українських націонал-комуністів, вирізняючи при цьому їх спільні риси та певні відмінності. Ці вчені наголошують, що попри всі

негаразди та поразку цього напрямку, діяльність націонал-комуністів не минула марно. Думка про те, що скрипниківська українізація вийшла за межі, відведені їй ВКП(б), висловлюється в статті С.Діброви³⁰. Проте вона, не отримала подальшого опрацювання. Корисною у дослідженні вибраної теми була і стаття О.Коляструк, в якій розглядається вплив політики українізації на пресу у 1920- на поч. 1930-х рр.³¹.

Цілий ряд важливих проблем постає перед читачем в колективній монографії В.Даниленка, Г.Касьянова та С.Кульчицького³² “Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки”. На основі архівних джерел та друкованих видань того часу автори намагаються показати закономірність згорання політики коренізації в Україні після 1933 р., розповідають про злочини сталінського режиму на території України.

Про антинаціональну суть русифікації в Україні розповідає у своїй монографії В.Лизанчук³³. Характеризуючи національну політику комуністичних можновладців в Україні, він вживає влучний термін “російщення”. Адже суть такої політики не лише у переведенні на російську мову роботи закладів освіти та культури, партійних та державних установ. Навпаки, до національної форми своєї політики владні структури ставилися досить обережно. Автор у своїй роботі показує морально-психологічні наслідки московсько-більшовицького “месіанізму”, який придушував національно-державну самодостатність, самотність, самоцінність українського народу, породжував почуття меншовартості. Проте ця робота має великі хронологічні рамки, по 1932-1938 рр. матеріалу не вистачає.

Питання проведення та згорання політики українізації порушують у своїх публікаціях Я.Верменич і А.Слюсаренко³⁴, С.Кульчицький³⁵, Ю.Шаповал³⁶ тощо. А Я.Верменич та Д.Бачинський³⁷, як і В.Даниленко³⁸, звертають увагу, слідом за Я.Дашкевичем, на недосконалий понятійний апарат, і, зокрема, на недоречність вживання термінів “українізація” та “коренізація” щодо національної політики в Україні 1920-1930-х рр. Ті ж

самі дослідники звертають увагу на вимушеність поступок більшовиків у національному питанні, називають причини запровадження українізації³⁹. Влучний термін “більшовизація” щодо національно-культурної політики більшовиків у 1930-ті роки застосував у своєму дослідженні В.Даниленко⁴⁰.

Причини та наслідки політики українізації аналізує у своїй роботі Я.Верменич⁴¹. Цілком слушно дослідниця підкреслює, що шляхом запровадження українізації більшовики розраховували не тільки вибити ідеологічну зброю із рук своїх противників, але і якимось примирити формальну ідею федералізму у радянській державі із жорстким централізмом у практичній політиці. Про зв'язок голодомору з національно-культурною політикою і, зокрема, з українізацією, йдеться у статті В.Даниленка та П.Бондарчука⁴².

Багато фактичного матеріалу з невідомих раніше джерел використав у своїй монографії “Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії” Ю.Шаповал⁴³. У своїй праці автор на основі найбільш відомих “справ” НКВС дослідив долю як представників української інтелігенції, так і компартійної еліти України. Цей же автор торкається питань національної політики у 1930-ті роки в одному із розділів своєї монографії “Україна ХХ ст. Особи та події в контексті Великої історії”, аналізуючи статтю німецького дослідника Д.Поля “Сталінські масові злочини в Україні у 1936-1953 рр. Огляд”⁴⁴.

Про те, як історична наука та освіта перетворювалася в засіб масової агітації, розповів у своєму дослідженні О.Удод⁴⁵. Національну політику ЦК ВКП(б) у галузі освіти та науки досліджує у своїй роботі Г.Єфіменко⁴⁶. Основні принципи національної політики 1930-х рр. характеризує у своїй статті російський вчений А.Вдовін⁴⁷.

Дуже цінною для дослідженні стану розвитку української освіти є монографія О.Пометун⁴⁸, яка у своїй роботі на основі навчальних планів та програм дослідила стан викладання суспільних наук в школах радянської України протягом 1932-

1938 рр. Дослідниця відзначила, що історію СРСР в школах України з 1933-1934 навчального року почали викладати по російським або написаним російськими авторами спеціально для радянської України підручникам. Проте зв'язок змін у викладанні історії та суспільствознавства з національною політикою ВКП(б) у праці не простежується, оскільки це не було метою роботи авторки.

Багато робіт українських істориків присвячено долі представників національних меншин України у цей час. Особливо це стосується польської та німецької етнічних меншин, розвиток яких мав певні особливості в Україні 1930-х років. Серед таких робіт треба виділити статті О.Рубльова та В.Репринцева⁴⁹, С.Кульчицького⁵⁰, Л.Якубової⁵¹, Б.Чирка⁵² тощо. Корисним для дослідника цієї проблеми буде історико-картографічний атлас "Національні меншини в Україні 1920-1930-ті" (упоряд. М.Панчук)⁵³. Питання примусового виселення представників національних меншин з місць постійного проживання у 1935-1936 рр. розглядає у своїй монографії І.Винниченко⁵⁴.

Ця ж проблема – доля етнічних меншин в Україні – розглядається у брошурі Т.Єременко⁵⁵, у змістовній монографії Б.Чирка⁵⁶, спільній праці Б.Чирка та В.Євтуха⁵⁷. На сторінках робіт, які стосуються 1932-1938 рр., автори на основі раніше не відомих широкому загалу архівних документів розглядають зміни акцентів у здійсненні національної політики стосовно національних меншин, депортації польського та німецького населення, а потім і згорання процесів коренізації. Проте на взаємозв'язок такого ставлення до розвитку етнічних меншин України і національної політики стосовно власне українців у вищезазначених монографіях звертається мало уваги.

Цікаву проблему – долю радянських українців у 1920-1930-х роках за межами радянської України, проведення серед них політики коренізації та її згорання, - розглядає у джерелознавчій праці В.Сергійчук⁵⁸. Робота дуже цінна тим, що автор публікує у ній велику кількість документів, які раніше не були в широкому

науковому обігу. Цієї ж проблематики торкається у своєму дослідженні О.Ковальчук⁵⁹.

Важливість вивчення національної політики ВКП(б) щодо українців за межами УСРР пояснюється тим, що ця проблема стосується безпосередньо і проведення національної політики в самій Україні, оскільки керував процесами коренізації серед такого українського населення наркомат освіти УСРР. Г.Єфіменко у своєму дослідженні⁶⁰ зазначає, що саме національна політика компартійного керівництва стосовно українців за межами УСРР найбільш яскраво показувала справжнє ставлення компартійної еліти до українського питання.

Під час вивчення проблематики постало досить складне питання про понятійний апарат. Це стосується перш за все доцільності і форми вживання таких термінів як “українізація”, “коренізація”, “націонал-комунізм” тощо. Автор згоден з думкою групи дослідників (Я.Дашкевич, В.Даниленко, Я.Верменич та ін.) про те, що поняття “українізація” має зовсім інший зміст, ніж схожі за формою “полонізація”, “русифікація”, “мадяризація” тощо. Адже при здійсненні українізації не йшлося про примусове запровадження української мови серед інших народів у місцях їх постійного проживання як це було у інших випадках.

Проте усталеної термінології, яка б враховувала ці зауваження, не існує. Окрім того, якщо більшість дослідників національно-культурної політики згорання політики коренізації і, зокрема, українізації датують 1933 р., то автор притримується іншої думки. У 1933 р. остаточно вгаснуло українське національне відродження. Проте коренізація, мета якої – “вкорінення” більшовицької влади в український ґрунт, успішно продовжувалася. Просто відбулася відмова від однієї з її форм - співробітництва з прихильниками національного відродження, лояльне ставлення до яких останнім часом стало заважати зміцненню більшовицької влади. У зв'язку з усім вищеназваним у роботі термін “українізація” широко використовується, причому вживається він без лапок.

Аналізуючи історіографію вивчення національно-культурної політики ВКП(б) 1932-1938 рр., ми дійшли до таких висновків:

1. Хоча й про національно-культурну політику ЦК ВКП(б) у 1932-1938 рр. неодноразово велася мова як у діаспорній, так і у вітчизняній літературі, спеціального наукового дослідження, присвяченого розгляду цього питання, не було.

2. Особливості українізації періоду 1932-38 рр. не вивчалися, вважалося, що ці процеси почали активно згортатися після самогубства М.Скрипника.

3. Дослідження розвитку національних меншостей і процесів українізації мало пов'язувалися одне з одним, немовби це були різні процеси.

4. Недостатньо вивченими залишаються питання розвитку національної освіти, культури, засобів масової інформації як українською мовою, так і мовами національних меншин.

У роботі над монографією використано багато архівних матеріалів, частина з них не була раніше відома українським дослідникам. Оскільки темою роботи є національно-культурна політика ЦК ВКП(б), то цілком природно, що саме документи компартійних органів стали основними у написанні роботи. Тому архівні джерела з ф.1 (ЦК КПУ) із ЦДАГО України стали основними. В основному це стосується рішень політбюро (оп.6), оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У (оп.7), документів з грифом "Окрема папка" (оп.16) та відділу культури та пропаганди (оп.20).

Важливу роль у джерельній базі дослідження займають документи з Центрального державного архіву вищих органів влади та виконавчих організацій України (ЦДАВО України). Про те, як проводилася національно-культурна політика на місцях досліднику допомогли дізнатися матеріали Державного архіву Луганської області (ДАЛО). Це стосується як партійного, так і радянського фондів цього архіву. Велике значення у створенні праці відіграли також періодичні видання 1930-х рр.

РОЗДІЛ 2.

Поворот у національній політиці

Ставлення компартійно-радянських структур до національного питання у період 1932 - 1938 рр. не було незмінним. Методи здійснення національної політики змінювалися залежно від обставин. Змінюючи суть національної політики, компартійне керівництво не завжди змінювало форму її проведення. Форма могла залишатися попередньою, заводячи в оману як тих, хто жив тоді в СРСР, так і дослідників нашого часу.

Протягом 1932 – 1938 рр. перед виконавцями волі центру ставилися неоднакові задачі у національному питанні. Методи національної політики різнилися залежно від поставленого завдання. Розгляд їх доречно поділити на певні хронологічні етапи, залежно від тактики більшовицького керівництва у національній політиці. Потрібно вяснити, у чому була суть і причини змін у національній політиці, у яких формах здійснювалася національна політика на кожному з етапів. Ми виділили такі етапи: а) кінець 1932 р. – перша половина 1937 р.; в) друга половина 1937 р. – 1938 р. Хоча навіть протягом першого з названих вище етапів акценти у здійсненні національної політики змінювалися. Щоб краще зрозуміти це питання, слід необхідно звернути увагу на ряд аспектів проблеми.

По-перше, слід розглянути, якою була ситуація в республіці напередодні зміни національної політики. Для цього треба простежити, як співвідносилися вказівки вищого компартійного керівництва з питань національного будівництва з їх виконанням в Україні. Варто проаналізувати, наскільки у 1930-1932 рр. українізація відповідала завданням коренізації,

які були поставлені на XII з'їзді РКП(б), чим були викликані ті розбіжності, які існували. Необхідно з'ясувати, що офіційно проголошувалося головною небезпекою у національному питанні, наскільки ці лозунги відповідали дійсності. При цьому потрібно звернути увагу на те, хто саме обґрунтовував національну політику компартійного керівництва в Україні, на що опиралися ці люди, яких висновків дійшли, якою вони бачили УСРР в майбутньому.

По-друге, необхідно детально проаналізувати суть змін у національній політиці, які відбулися наприкінці 1932 – у першій половині 1934 р. Для цього варто відзначити основні відмінності від попереднього курсу в національній політиці і причини цих змін. Потрібно також проаналізувати методи боротьби партійних лідерів з так званим “національним ухилом” у КП(б)У, ставлення компартійного керівництва до нацменшин.

Після розгрому “національного ухилу” в лавах КП(б)У компартійне керівництво змінює методи проведення національної політики. Тому третім важливим аспектом проблеми буде питання про проведення національної політики у період з 1934 по першу половину 1937 р. Необхідно звернути увагу як на деякі зміни у ставленні до українців, так і на мінливість позиції компартійного керівництва стосовно ролі та значення нацменшин. Особливо детально необхідно проаналізувати зміну ставлення ЦК ВКП(б) до ролі і значення російського народу в СРСР.

Четвертим важливим аспектом, на який ми звернемо увагу, будуть ідеологічні засади, на яких владні структури будувало свою національну політику в Україні у другій половині 1937 - 1938 рр. Слід розглянути, як упродовж цього часу змінювалося ставлення компартійного керівництва до національно-культурного розвитку нацменшин, чим можна пояснити ці зміни. Потрібно проаналізувати, чим була викликана особлива увага керівництва ВКП(б) до історії Росії, до посилення пропаганди культурних досягнень російського народу, яке значення, у зв'язку з цим,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

компартійна верхівка відводила росіянам у зміцненні своєї влади в СРСР. Варто також простежити, яку роль відводили при цьому партійні ідеологи українській нації, чим вони таке ставлення обґрунтовували.

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах утвердження тоталітарного режиму

Політика керівництва більшовиків у національному питанні була досить суперечливою. Ще з дореволюційних часів керівники РСДРП(б) використовували національне питання у боротьбі зі своїми супротивниками, не маючи, однак, власної чіткої позиції. Але саме ця невизначеність допомагала у боротьбі за владу. Проголосивши у теорії право націй на самовизначення аж до відокремлення, на практиці більшовики намагалися всіляко завадити утворенню нових держав на території колишньої Російської імперії, домагаючись так званого “єднання трудящих усього світу”. При цьому національне питання оголошувалося другорядним, головним же вважалось питання соціальне.

Однак події періоду революції та громадянської війни довели більшовикам величезну важливість розв’язання національного питання. Саме існування радянської влади залежало від конкретних кроків на шляху розв’язання національної проблеми. Утворивши СРСР, компартійне керівництво змушене було зробити певні поступки народам колишньої Російської імперії – проголосити політику коренізації. Як підкреслює Я.Верменич, українізація була започаткована ще у 1917 р. Центральною Радою. Більшовики ж запозичили не лише дерусифікаційний напрям культурної політики, а й відповідну систему понять¹.

Ще у 1919 р. В.І.Ленін у листі “До робітників та селян України” зазначав, що великоросійські комуністи “повинні

Розділ 2. Поворот у національній політиці

бути поступливими при незгодах з українськими комуністами-більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форм її союзу з Росією, взагалі національного питання”². Виконуючи настанову свого вождя, ЦК ВКП(б) знайшов теоретичне обґрунтування відступу від намірів асиміляції

У 1920-ті роки компартійна верхівка оголосила, що асиміляція, або, як називали її самі можновладці, “злиття націй” - це не одночасний акт. Навпаки, в цей період, за словами Й.Сталіна, “партія підтримує і буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй”³. Відповідаючи комуністам, які не розуміли цього тактичного ходу й наполягали на швидкому досягненні кінцевої мети у національному питанні – “злитті націй”, Сталін у своїй праці “Національне питання і ленінізм” назвав три етапи цього процесу.

На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після “перемоги соціалізму” у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові⁴.

Таким чином компартійне керівництво заспокоїло шовіністично настроєну більшість у ВКП(б), давши зрозуміти, що поступки у національному питанні носять тимчасовий характер (стоки, протягом яких мав відбуватися цей “розквіт націй”, не були названі). Водночас до національно-культурного будівництва прилучалися ті діячі науки та культури, які були щирими прихильниками українського культурного відродження. Щоправда, над ними встановлювався суворий контроль.

На чолі національно-культурних процесів в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. стояла якраз та частина

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

партійців, яка вважала “злиття націй” питанням далекого майбутнього, про яке можна буде вести мову лише після перемоги соціалізму у світовому масштабі. Тому всі свої зусилля ці люди спрямовували на культурний розвиток УСРР. Шляхом творення української культури ці діячі намагалися впровадити комуністичні ідеї у свідомість якомога ширших верств населення України. Саме задля цього, на їх думку, й проводилася політика коренізації.

Керівництво національно-культурними процесами в УСРР було зосереджено у наркоматі освіти, на чолі якого з 1927 р. стояв М.Скрипник. Цей досвідчений більшовик, за словами Д.Мейса та В.Солдатенка, “більше ніж будь-хто інший був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму, одним з родоначальників того специфічного явища, яке ми сьогодні називаємо національним комунізмом”⁵. І хоча значна частина керівників КП(б)У вважала українізацію лише методом завоювання довіри українського народу, М.Скрипник та його найближче оточення відносили розв’язання національного питання до найголовніших завдань компартійного керівництва.

В умовах невтручання, а то й підтримки вищим партійним керівництвом національних прагнень українців (в обмін на підтримку Сталіна зі сторони ЦК КП(б)У у внутріпартійній боротьбі) наркомат освіти послідовно проводив боротьбу з великодержавними настроями в Україні. В ідеологічному плані це була перш за все боротьба з прихильниками теорії М.Лебедя про боротьбу двох культур. Суть цієї теорії полягала у протиставленні російської культури, як пролетарської, а тому й передової, культурі українській - селянській і відсталій.

Представники націонал-комуністів у КП(б)У в своїх працях доводили неправомірність подібної постановки питання. При цьому вони посилювалися на висловлювання В.І.Леніна про те, що інтернаціоналізм з боку “великої нації” повинен полягати “і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті

Розділ 2. Поворот у національній політиці

фактично”⁶. Використовуючи таке розуміння інтернаціоналізму, М.Скрипник і в теоретичному, і у практичному плані робив усе можливе, щоб подолати цю нерівність, щоб заохотити якомога більше українців до будівництва української культури. Для цього необхідно було подолати наслідки русифікаторської політики царизму.

М.Скрипник на деякий час став головним теоретиком національного питання в УСРР. Основною метою внутрішньої політики керівництва компартії у 1929-1932 рр. було встановлення контролю над селянством, переважну частину якого становили українці. Здійснюючи політику українізації, владні структури намагалися розколоти селянство, як і все українське суспільство, довести, що вони піклуються про культурний розвиток українців. Потрібно було, щоб влада стала “своєю” для значної частини населення. Для цього необхідні були поступки українцям у національному питанні.

Ось як пов’язував питання будівництва соціалізму на селі з національним питанням М.Скрипник: “Шлях свідомого пролетаря: щоб український селянин пішов за донбасівським пролетарем, у соціальному плані став на бік донбасівського пролетаря, треба, щоб донбасівський пролетар став на бік українського селянина в національному змісті. Українська культура є одна з передумов перемоги соціалізму на Україні”⁷.

Зрозуміло, що при такому підході питання про другорядність української культури знімалося з порядку денного. Адже в такому разі компартійне керівництво зміцнило б в Україні свою владу лише за умов широкого розвитку української культури, яка, як постійно твердили керівники КП(б)У, повинна бути “національної формою та соціалістичною за змістом”.

Проте, щоб завоювати прихильність народів, які ще не позбулися колоніальної залежності, компартійна верхівка намагалася розвивати культуру не тільки титульної нації, а й усіх національних меншин, що проживали в Україні. І це вдавалося їй робити. М.Скрипник на I Всеукраїнській конференції

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

культурно-освітніх робітників національних меншин, яка відбулася у травні 1931 р., із задоволенням констатував: “Рада Національностей СРСР дійшла висновку, що на Україні забезпечення національних меншин стоїть ширше, глибше й розвиненіше, аніж у будь-якій іншій республіці”⁸.

Слід зауважити, що, на відміну від українських політиків наступної доби, тодішнє керівництво КП(б)У вважало національною меншиною росіян, які мешкали на території УСРР. Отже, воно визнавало за ними такі ж права у національно-культурному розвитку, як і за іншими нацменшинами. Зусилля наркомату освіти були спрямовані на дерусифікацію партійних та радянських установ, освітніх та культурних закладів на тих територіях УСРР, де українці та неросійські національні меншини були основним населенням. На території восьми російських національних районів питання про дерусифікацію, звичайно, не порушувалося.

Дерусифікація навчальних закладів наштовхувалася на проблему визначення рідної мови навчання. М.Скрипник зробив великий внесок у підвищення ролі української мови в УСРР. Його важливим доробком у національному питанні стала теорія двомовності, або теорія “мішаної говірки”. Згідно з нею діти українців з мішаною українсько-російською мовою, основою якої є мова українська, мали навчатися нею, а діти росіян, – відповідно, російською. Оскільки перших налічувалося 1млн. 300 тис, а других – лише 200 тис. чол., то зрозуміло, що завдяки цій теорії значно збільшувалася кількість українських шкіл, що в майбутньому мало сприяти розвитку української культури.

Національна політика, спрямована на пріоритетний розвиток “соціалістичної змістом, національної формою” української культури на території УСРР (така постановка питання мала на увазі “боротьбу з націоналізмом на два фронти”), до певного часу задовольняла вище партійне керівництво. Адже саме завдяки такій спрямованості національної політики владним

Розділ 2. Поворот у національній політиці

органам вдалося протягом 1927-1931 рр. знищити вільнодумство української інтелігенції руками самих українців. У зв'язку з цим доречно буде нагадати про активну боротьбу з “хвильовизмом”, “шумськізмом”, “яворщиною”, ліквідацію української автокефальної церкви, процес СВУ тощо.

Але з перемогою Сталіна у внутріпартійній боротьбі у вищих ешелонах влади почали дедалі обережніше ставитися до критики великодержавних настроїв. І хоча Сталін у виступі на XVI з'їзді ВКП(б) повторив тезу про “великоруський шовінізм як головну небезпеку в партії в галузі національного питання”⁹, відтоді фактично вже не говорилося про те, що росіяни щось “винні” раніше гнобленим націям, що для забезпечення справжньої рівності у національному розвитку потрібна деяка нерівність на користь гноблених націй.

Саме тоді розпочався поворот до встановлення нової ролі для російського народу – ролі “старшого брата”. Показовим у цьому плані є лист Сталіна Дем'яну Бедному від 12 грудня 1930 р. Письменник мав необережність заявити, що “лінощі і прагнення “сидіти на печі” є мало не національною рисою росіян”. Сталін дав різку оцінку подібних висловлювань, проголосивши, що російський пролетаріат є авангардом робітничого класу не тільки в СРСР, а і в усьому світі. Сталін заявив, що росіяни відчувають “почуття революційної національної гордості”, а подібні висловлювання Дем'яна Бедного є не що інше як “розвінчання СРСР, розвінчання російського пролетаріату”¹⁰. Тобто від цього часу росіяни знову, як і у дореволюційні часи, ставали немовби візитною карткою всієї держави.

Однак керівництво наркомату освіти УСРР не зважило на ці зміни у настроях вищого компартійного керівництва. Скрипник і його оточення продовжували ставитись до росіян як до однієї з нацменшин, дбаючи перш за все про розвиток української культури. Більше того, саме на 1930-1932 рр. припадає найбільша активність наркомату освіти по українізації за межами УСРР. Одними з основних положень теорії М.Скрипника

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

у національному питанні стають гасла необмеженого “національного будівництва” та необхідності розвитку національної самосвідомості для побудови соціалізму¹¹. Українізація при такому підході до справи виходила за межі відведеної їй ролі у рамках коренізації. Вона ставала основною складовою частиною українського національного відродження.

Спираючись на рішення XII з'їзду РКП(б) і підтримку Сталіна, компартійне керівництво УСРР, зокрема, М.Скрипник та очолюваний ним наркомат освіти, будувало нову українську культуру – “національну формою, соціалістичну змістом”. Особливістю цього періоду було те, що українська нація та її культура розглядалися тодішніми керівниками наркомату освіти, у якому зосереджувалося керівництво всіма культурними процесами в Україні, як рівна з російською і самостійна. М.Скрипник та його прибічники бачили Україну в майбутньому соціалістичною державою у складі СРСР. Вони розуміли Союз, за словами Д.Мейса та В.Солдатенка, як “асоціацію вільних народів, федерацію незалежних соціалістичних держав у постійному політичному й економічному альянсі проти світового капіталізму”¹².

В умовах формування тоталітарного ладу вище компартійне керівництво до певного часу не зважало на деяку національно-культурну самобутність України. На думку С.Кульчицького, “доки Сталін боровся за владу, він був кращим другом національних республік. У боротьбі зі своїми супротивниками він відчував крайню потребу в підтримці найбільшої радянської республіки – УСРР та найбільш чисельної, після російської, республіканської партійної організації – КП(б)У”¹³. В 1930-1932 рр. колективізація селянства являла собою найголовніше завдання, і підтримка національно налаштованих комуністів у боротьбі з селянством була необхідною для компартійного керівництва. Натомість після голодомору 1932-1933рр. селянство вже не становило небезпеки для радянської системи, бо було

нездатне чинити серйозного опору. Отже, ситуація кардинально змінилася.

Сфера культури залишалася “останнім оазисом незалежності республік”. Це стало заважати централізації держави та уніфікації духовного життя¹⁴. Саме у сфері національно-культурного будівництва в Україні ще існували якісь власні теорії, були свої, не такі, як у Росії, авторитети. Отже, будь-яке вільнодумство необхідно було знищити.

Крім того, сталінському керівництву потрібно було знайти винних у провалі сільськогосподарської кампанії в Україні у 1932–1933рр. Таким чином, поєднавши завдання уніфікації духовного життя в СРСР з поясненням причин провалу хлібозаготівельної кампанії в Україні, владні структури на початку 1933 р. зробили різкий поворот у національній політиці.

У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувалося, що саме неправильне здійснення українізації стало основною причиною незадовільного проведення хлібозаготівель¹⁵. З ініціативи вищого партійного керівництва СРСР у першій половині 1933 р. серед населення УСРР активно пропагується думка про те, що провал хлібозаготівельної кампанії стався через притуплення більшовицької пильності, причому чи не основну роль у цьому провалі відігравали “перекручення лінії партії в галузі національної політики та культурного будівництва”¹⁶. Покращити становище у сільському господарстві, за словами секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, ніяк неможливо, “не виправивши помилок, допущених у національному питанні”¹⁷.

У січні 1933 р. Й.Сталін направив в Україну свого емісара – П.Постишева, який деякий час уже працював секретарем Харківського обкому КП(б)У. В 1930 р. він був переведений на роботу в Москву. Коли постало питання про посилення контролю над Україною, то кращої кандидатури годі було й шукати. Адже ще під час попередньої роботи Постишева в Україні він конфліктував зі Скрипником на ґрунті українізації.

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

ЦК ВКП(б) наділив П.Постишева фактично диктаторськими повноваженнями. Не зважаючи на те, що офіційно він працював лише другим секретарем ЦК КП(б)У, але як секретар ЦК ВКП(б) він був головнішим від С.Косіора. Поряд із наведенням порядку на селі його завданням, за словами С.Кульчицького, було “приборкати українську інтелігенцію як потенційного носія сепаратизму”¹⁸.

Про те, що саме таке завдання ставилося перед Постишевим, свідчить також записка В.Балицького Й.Сталіну про ситуацію в Україні, яка була складена по результатам діяльності комісії ДПУ в Україні і надіслана в ЦК ВКП(б) 23 грудня 1932 р. У ній говориться, що в результаті розкриття “контрреволюційних організацій і груп встановлюється активність націонал-шовіністичної частини української інтелігенції, яка в ряді випадків ідеологічно та організаційно оформляла та очолювала розкриті контрреволюційні повстанські організації”¹⁹. Ситуацію, звичайно, потрібно було якось виправляти. Тому з приходом П.Постишева до фактичного керівництва в ЦК КП(б)У акценти у здійсненні національної політики різко змінюються

Перед П.Постишевим та його помічниками стояло досить складне завдання. З одного боку, потрібно було показати незмінність принципів національної політики партії, які були оголошені XII з’їздом РКП(б). З іншого боку, необхідно було розколоти прихильників націонал-комунізму в КП(б)У, ідеї яких органічно вживались в українське суспільство. Вищому компартійному керівництву потрібно було не допустити українського національного відродження, якому сприяла політика українізації, що її проводив наркомат освіти УСРР на чолі з М.Скрипником.

Однак складним це питання було лише в теорії. Ще у постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. вказувалося, що чи не найголовнішою причиною невдач хлібозаготівель в Україні було механічне проведення українізації, що “полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін.

створення своїх контрреволюційних організацій”²⁰. Забороняючи говорити про принципові зміни у національній політиці, нове керівництво КП(б)У висунуло тезу про заміну “петлюрівської українізації” на більшовицьку. На нараді з питань національної політики, яка відбулася 20 квітня 1933 р., новий теоретик з національного питання М.М.Попов заявив: “Треба дати найрішучішу відсіч спробам і українських, і великодержавних шовіністів тлумачити рішучу боротьбу проти українського буржуазного націоналізму як ревізію національної політики партії”²¹.

Перед ЦК КП(б)У було поставлено завдання повернути українізацію у рамки коренізації, мета якої була не відродження української нації, а встановлення контролю над її національно-культурним розвитком. Адже ще у резолюції XII з’їзду РКП(б) про завдання партії у національному питанні з приводу небезпеки “великоруського шовінізму” говорилося так: “Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й **насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму** (до націоналізму місцевого – Г.Є.), **утруднюючи боротьбу з ним**”²² (виділення наше – Г.Є.). Керівництво ж наркомату освіти УСРР до 1933 р. вважало великодержавні настрої небезпечними і на ділі, а не на словах, проводило боротьбу з ними.

Потрібно визнати, що з точки зору компартійної верхівки діяльність М.Скрипника, який вважав на той час національне питання основним, дійсно була ухилом від генеральної лінії ЦК ВКП(б). Адже для останнього навіть коренізація, запроваджена в 1923 р., була вимушеним й тимчасовим кроком, вона зовсім не ставила перед собою за мету досягти національного відродження. Своїх супротивників з національного питання керівництво більшовиків завжди звинувачувало в

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

“буржуазному націоналізмові”, причому слово “буржуазний” у цьому словосполученні було головним. Ще в 1920 р. В.Ленін у своїх примітках до резолюції виконкому Комінтерну по питанню боротьбистів посилено домагався, щоб останніх “звинуватити не в націоналізмі, а в контрреволюційності та дрібнобуржуазності”²³. Діяльність же Скрипника на чолі наркомату освіти УСРР була відходом від таких позицій.

Влада після прибуття П.Постишева в Україну поставила за мету ліквідувати національний зміст української культури. В липні 1933 р. О.Шліхтер, критикуючи М.Скрипника, з обуренням висловлювався на відкритих партзборах ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): “На чому повинна базуватися сучасна українська музика? Ви думаєте на героїчному будівництві соціалізму? На героїчній боротьбі пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”²⁴.

Така позиція М.Скрипника не відповідає принципам національної політики ЦК ВКП(б), ніяк не узгоджувалася з метою коренізації. Більшовицьке керівництво якраз намагалося з допомогою політики коренізації ліквідувати історичні традиції українського народу, згадки про його історичне минуле, змінити менталітет українського народу, пристосувавши його до своїх власних потреб. Недарма ж постійно твердилося про “соціалістичний зміст” української культури.

Звичайно, при такому підході до справи слова Скрипника на першій Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників національних меншин про те, що “абсолютно ніякої переоцінки національного питання в житті та дійсності не існує й не може існувати”²⁵ були явним дисонансом до тих цілей, які ставило керівництво ВКП(б) у національному

питанні. Фактично “національна форма” української культури починала перемагати “соціалістичний зміст”. Дерусифікація ж робітничого класу (малися на увазі зрусифіковані раніше українські робітники) взагалі ніколи не входила у плани ЦК ВКП(б). Про це ще у 1926 р. нагадав Сталін у своєму листі до Кагановича та інших членів ЦК КП(б)У, у якому він наголосив, що вимога Хвильового “про “негайну дерусифікацію пролетаріату” на Україні... в устах українського комуніста звучить більш ніж дивно”²⁶. Керівник же наркомату освіти УСРР не зважив на подібні зауваження, він розумів інтернаціоналізм як союз рівних народів, відверто виступаючи проти процесів асиміляції. Це могло стати перешкодою у зміцненні тоталітарного устрою СРСР.

М.Скрипнику та його прихильникам було б не дуже складно у відкритій дискусії перемогти своїх супротивників. Адже офіційна точка зору вищого компартійного керівництва у національному питанні була настільки “діалектичною”, що її можна було тлумачити на будь-який смак, а, отже, у дискусії переміг би той, хто був більше обізнаний з проблемою. Нові ж критики М.Скрипника не були спеціалістами в національному питанні, у них не було часу для ретельного обґрунтування своїх дій. Так, у березні 1933 р., готуючи постанову про забезпечення культурних потреб національних меншостей в Україні в справі шкільного навчання, В.Затонський, за його ж словами, не мав навіть переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО. За його словами, “основне джерело натхнення НКО – це статті М.О. (ініціали М. Скрипника – автор), на які він посилався і в “нарисах підсумків“(назва останньої надрукованої праці М.О.Скрипника, текст доповіді, проголошеної на засіданні колегії НКО 14 лютого 1933 р.)”²⁷. Однак М.Скрипнику не дали можливості довести правильність своєї точки зору; він був відрізаний від засобів масової інформації.

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

Нове керівництво ЦК КП(б)У поставило за мету довести, що національна політика партії не змінюється. Просто, мовляв, ведеться боротьба з проявами місцевого націоналізму, з перекрученнями національної політики партії. Влада намагалася довести суспільству, що в Україні було велике засилля “петлюрівських елементів” і що саме з ними ведеться боротьба. У червні 1933 р. на засіданні харківського партактиву Павло Постишев підкреслював: “Партія завжди боролася й далі провадитиме найнепримиреннішу боротьбу проти всяких великодержавницьких елементів. Але партія разом з тим громила й громитиме всякі шовіністичні, петлюрівські елементи, хоч би в які маски вони не вдягалися”²⁸. Звичайно, завдання боротьби з націонал-комуністами значно полегшувалося фактичною відсутністю полеміки. Та все-таки хоч якесь обґрунтування змін у проведенні національної політики варто було зробити.

З метою викриття “недоліків” у цій справі П.Постишев ініціював критику попереднього курсу в національному питанні у різних напрямках. Так, щодо теорії національного питання критиком Скрипника виступає О.Шліхтер²⁹, історії України та КП(б)У – М.Попов³⁰, мовознавства – А.Хвиля³¹, питань освіти – В.Затонський³² тощо. На перших порах, враховуючи величезний авторитет М.Скрипника в Україні, компартійне керівництво давало настанови про те, щоб, як пояснював В.Затонський у березні 1933 р. у листі до М.Попова, не згадувати ім’я колишнього наркому освіти, обмежуючись принциповими рішеннями³³.

Навіть в умовах 1933 р., коли Україна була зморена голодом, влада на перших порах побоювалася відкрито критикувати курс національної політики попереднього керівництва наркомату освіти без перевірки та ознайомлення зі станом місцевих кадрів.

Так, наприклад, 16 лютого 1933 р. у передовій статті газети “Комуніст”, яку тоді редагував П.Любченко, було вміщено матеріал з гострою критикою попереднього курсу в національно-культурному будівництві, у якому говорилося і про засилля

“петлюрівських елементів” у різних галузях цього будівництва³⁴. Публікації у цьому органі ЦК КП(б)У завжди спонукали партійців до якихось дій, до виправлення вказаних недоліків. Та через тиждень, відчувши, мабуть, негативну реакцію на місцях, політбюро ЦК КП(б)У приймає резолюцію, у якій говориться, що ця передова “в ряді пунктів не відбиває лінію ПБ”. У другому пункті цієї резолюції наголошується, що “жодних практичних заходів, на основі передової в “Комуністі” з 16.ІІ., не вживати”³⁵. П.Постишев зрозумів, що спочатку необхідно усунути прихильників М.Скрипника з усіх ключових посад. Що й було зроблено протягом лютого – квітня 1933 р.

Нові ідеологи національної політики були, звичайно, не новачками у цій справі. Вони самі брали участь у творенні національно-культурної політики попередніх років, отже, несли відповідальність за її наслідки. Саме з цієї причини вони критикували діяльність Скрипника в основному за період з 1930 по 1932 р. (в цей час М.Попов та П.Постишев не працювали в Україні). Крім того, отримавши своєрідну індульгенцію від ЦК ВКП(б), нові організатори національної політики (особливо це стосується А. Хвилі та П.Любченка) з допомогою гострої й нещадної критики попереднього курсу намагалися обілити своє ім'я, довести свою відданість вищому компартійному керівництву і залишитись на керівних посадах у ЦК КП(б)У.

Критикуючи попередній курс наркомату освіти у національно-культурному будівництві, влада силкувалася виставити себе захисницею прав національних меншин. Адже потрібно було довести людям, що це не повернення до великодержавного шовінізму, не зміна генерального курсу в національно-культурному будівництві, а лише виправлення допущених помилок. До визнання принциповості допущених ним помилок намагалися схилити й М.Скрипника, ім'я якого з кінця травня у засобах масової інформації вже почало активно згадуватися у негативному контексті.

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

Проте зробити цього не вдалося. Хоча Скрипник й визнавав, що у його роботі було чимало недоліків, проте принципів своїх не зрадив. Чотири рази у резолюціях політбюро ЦК КП(б)У звучала пропозиція колишньому наркомові освіти написати покайного листа³⁶. Та всі документи, які він подавав на розгляд політбюро, не задовольняли П.Постишева. Після того, як на засіданні політбюро 7 липня 1933 р. його члени в черговий раз накинулися на Скрипника, вимагаючи покайня, він зрозумів, що вже нічого змінити не можна. Після ранкового засідання Скрипник покінчив життя самогубством. До речі, після його виходу з засідання члени політбюро встигли виключити його з членів цього керівного органу КП(б)У³⁷.

Смерть М.Скрипника була несподіваною для компартійного керівництва. Це самогубство зривало наміри П.Постишева влаштувати показове цькування колишнього наркома освіти на наступному пленумі ЦК КП(б)У, яке передбачало б також визнання ним власних помилок. Крім того, самогубство такої людини, яка мала на той час величезний авторитет в Україні, яскраво висвітило кардинальну зміну національної політики партії, відмову від попередніх її принципів. Вся діяльність і навіть смерть М.Скрипника сприяли тому, що проводити неприховану шовіністичну лінію у національному питанні було вже неможливо.

Щоб не допустити проявів незадоволення новим курсом національної політики, на засіданні політбюро 10 липня 1933 р. приймається постанова “Про доповідачів на активах з питання “Про націоналістичні ухили та про завдання боротьби з ними”. В цьому документі говорилося про необхідність виїзду членів ПБ в обласні та великі міські парторганізації з метою пояснення помилок Скрипника та роз’яснення подальшого проведення національної політики³⁸. Звичайно ж, керівництво КП(б)У робило те, що наказували з Москви. Так, наприклад, у резолюції партактиву м. Тирасполя на доповідь П.Любченка говориться, що саме “промова Сталіна 24 січня 1933 р. “Про

роботу на селі” є основою нашої боротьби за виправлення відставання сільського господарства України, за виправлення допущених помилок в національно-культурному будівництві”³⁹.

Цікаво, що спочатку говорилося в основному про помилки Скрипника, а не про націоналістичний ухил. Зокрема, у резолюції київського партактиву на доповідь М.М.Попова від 12 липня 1933 р. серед помилок в основному називалися такі: теорія “мішаної говірки, націоналістичні установи в справах термінології й правопису, теорія “націонал-більшовизму”, трактування культурного будівництва як нічим необмеженого національного будівництва”⁴⁰. Однак вже у № 7-8 журналу “Більшовик України”, який було здано до друку 22 липня 1933 р., зовсім по-іншому розглядається роль М. Скрипника в національній політиці: “Найгрубіші теоретичні й політичні помилки тов. Скрипника, що суттю переросли останнім часом в певний націоналістичний ухил від ленінізму, супроводжувалися цілковитою втратою більшовицької пильності й найсерйознішими практичними помилками товариша Скрипника як керівника наркомосу”(курсив наш – Є.Г.)⁴¹.

Влада намагалася добитися засудження діяльності попереднього складу наркомату освіти. Проте, незважаючи на жорсткий контроль над суспільством, ця справа виявилася не такою вже й простою. Більш-менш освічені люди розуміли необґрунтованість звинувачень у бік Скрипника. Деякі з них мали сміливість доводити свої думки до відома центральних органів влади. Так, наприклад, викладач української мови з міста Суми С.Тульський, зробивши аналіз доповіді А.Хвилі по мовному питанню на нараді з питань національної політики, яка відбулася наприкінці квітня 1933 р., доходить до цікавих висновків. Погодившись, що на “мовному фронті не все гаразд”, С.Тульський мав сміливість заявити: “Не гаразд те, що до мовних справ втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не завдають собі клопоту доручити дослідити цю справу якійсь авторитетній особі або

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

установі”⁴². Для компартійного керівництва вкрай необхідно було ліквідувати подібні настрої.

Однак зробити це в запланований термін не вдавалося. Представники компартійної верхівки в Україні бачили розгубленість місцевого керівництва, нерозуміння суті і мети започаткованих змін. Нові завдання не повністю розуміли навіть комуністичні агітатори, які працювали у засобах масової інформації. Так, проаналізувавши ряд статей, надрукованих на цю тему в українських журналах, М.Кілерог у доповідній записці П.Постишеву від 4 вересня 1933 р. відзначає, що “ у висвітленні завдання боротьби на два фронти не все гаразд”⁴³. Спочатку проведення об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому мало б розглядатися питання про національну політику партії, було заплановано на 25 вересня⁴⁴. Потім, у зв’язку з невідповідністю цього питання, його перенесли на 10 жовтня⁴⁵. Скликали ж цей пленум, як відомо, аж у листопаді 1933 р.

Протягом липня – листопада компартійне керівництво УСРР змінює своє пояснення ролі колишнього наркома освіти у національній політиці партії. Якщо у липні члени політбюро у своїх виступах на обласних та міських партактивах звинувачували його у помилках та прорахунках у проведенні національної політики, то у листопаді на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у виступі П.Постишева вже говорилося про утворення націоналістичного ухилу на чолі з М.Скрипником, який почав формуватися й “змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу”⁴⁶. Мало того, на цьому пленумі саме український націоналізм був вперше названий головною небезпекою в Україні⁴⁷.

Це було щось нове. Адже раніше офіційно вважалося, що місцевий націоналізм не може становити головної небезпеки, оскільки він є реакцією на прояви великодержавного шовінізму. Ніде навіть не вказувалося на можливість такого

Розділ 2. Поворот у національній політиці

рішення. Звичайно, такий висновок не був власною ініціативою П.Постишева. На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Й.Сталін підтвердив офіційну зміну в ставленні ВКП(б) до проявів націоналізму. Суперечка про те, який ухил (до великодержавного чи місцевого націоналізму) становить головну небезпеку, оголошувалася несуттєвою. “Головну небезпеку, - підкреслив Й.Сталін у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б), - становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки”⁴⁸. Як приклад ситуації, де саме ухил до місцевого націоналізму став головною небезпекою, Сталін навів Україну⁴⁹.

Якщо у 20-х роках, під час боротьби з різними ухилами в партії, на партійних форумах спочатку засуджували ці ухили, а потім вже розпочинали чистки в партії, то у нашому випадку все робилося навпаки. 10 грудня ЦК ВКП(б) приймає постанову “Про чистку партії”⁵⁰, яку підтвердили потім й на наступному пленумі ЦК ВКП(б) на початку січня 1933 р.⁵¹ На основі цих документів було прийнято рішення про тимчасове припинення прийому в партію та проведення чистки. Остання була пов'язана з так званим “саботажем” хлібозаготівель, але в Україні, поряд з цим, вона спрямовувалася на боротьбу з національно-свідомими українцями, прихильниками національного відродження республіки.

Для обґрунтування репресій проти “націоналізму” в Україні, ще на початку грудня 1932 р. в УСРР була направлена слідча комісія ОДПУ на чолі з В.Балицьким. За результатами діяльності цієї комісії вище компартійне керівництво на чолі зі Сталіним наприкінці грудня дійшло висновку про наявність “петлюрівської організації на Україні, яка ставить собі за мету проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань для відокремлення України від СРСР й відновлення в ній капіталізму”⁵².

Таким чином, “саботаж хлібозаготівель” вважався справою “націоналістів”, а тому партійна чистка була

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

спрямована саме проти них. Але лише після того, як у багатьох парторганізаціях ця чистка вже закінчилася, було офіційно оголошено, що в Україні існував націоналістичний ухил, який, до того ж, як сказав Косіор об'єднаному на листопадовому 1933 р. пленумі ЦКК і ЦК КП(б)У, змикався з “діяльністю прямих контрреволюціонерів, що працювали на інтервенцію”⁵³.

Такий перебіг подій свідчив про дві характерні особливості боротьби прибічників централізаторських тенденцій з прихильниками автономної розбудови української культури. Перша з них – теоретична й практична необґрунтованість зміни національної політики, усвідомлення антиукраїнськими силами неможливості перемогти прибічників націонал-комунізму у відкритій дискусії. Адже ні самому Скрипнику, ні його прихильникам жодного разу не надали можливості захистити свої погляди публічно.

Другою особливістю боротьби з “націоналістичним ухилом” є те, що на той час у компартійного керівництва відпала потреба доводити свою правоту у відкритій дискусії. Адже виснажене колективізацією й голодомором українське селянство, яке й було головною соціальною опорою українізації, вже не могло чинити опір. У тоталітарній державі всі процеси повинні бути уніфікованими, ніяких місцевих особливостей не повинно було бути. А щоб не було навіть формальних питань, у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КР(б)У ще раз було наголошено, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева її мета є встановлення комунізму та злиття всіх національностей”⁵⁴.

Чималі труднощі мало компартійне керівництво у формуванні національної політики стосовно нацменшин. Адже необхідно було показати, що серед національних меншин України проводилася примусова українізація (щоб не звести всі зміни у своїй національній політиці до проблеми українізації росіян). А це було дуже важко зробити, бо процеси

коренізації серед представників національних меншин йшли досить успішно.

Фактично лише серед поляків владі вдалося віднайти недоліки як у формуванні шкільної мережі⁵⁵, так і в створенні сітки національних сільрад⁵⁶. Але це досить легко можна було пояснити. По-перше, поляки жили досить розпорошено. По-друге, багато поляків у побуті вживали українську мову, тобто вже українізувалися. По-третє, і це, мабуть, було найголовніше виправдання, була дуже велика нестача польських педагогічних кадрів й робітників державних установ, для яких польська мова була б рідною.

Та все-таки не це хвилювало компартійне керівництво. Головною проблемою було те, що саме у місцях компактного проживання національних меншин, особливо польської та німецької, були найбільші труднощі у процесі більшовізації освіти та культури, який, за визначенням В.М.Даниленка, відбувався паралельно з ходом коренізації⁵⁷. Компартійному керівництву не вдалося підірвати національні основи культурного життя, позбавити здатності до опору представників цих народів. Зрозуміло, ці недоліки потрібно було якось ліквідувати.

Але у розпал боротьби з “українським націоналізмом” було не до цього. Внаслідок цього влітку 1933 р. на Правобережній Україні збільшується кількість польських сільрад, відкриваються нові польські школи. Місцеве компартійне керівництво намагалося показати таким чином свою боротьбу з проявами українського націоналізму. Та вже у резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У відзначалося послаблення роботи серед національних меншин, особливо серед поляків та німців, “що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистами, деякі з них пролізли і до партії”⁵⁸. Тут же говорилося про необхідність їх очищення і зміцнення більшовицькими кадрами⁵⁹. Тож, як ми бачимо, у 1933 р. мова

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

йшла саме про встановлення контролю над національно-культурним життям нацменшин.

Ще одна цікава деталь. На початку кампанії росіян називали національною меншиною, тобто ставили у рівні умови з іншими національними меншинами, що проживали в Україні. У такому дусі говорив про росіян Скрипник у своїх “Нарисах підсумків”⁶⁰. Останній раз ми зустріли таку назву щодо росіян у документі, датованому 17 серпня 1933 р., це був лист з наркомату освіти до видавництва “Радянська школа”⁶¹. Та згодом термін стосовно росіян перестали вживати. Так, наприклад, у резолюціях листопадового пленуму ЦК КП(б)У в тому розділі, де говориться про завдання у роботі серед національних меншин, росіяни не згадуються. Щоправда, неодноразово говорилося про необхідність боротьби проти великодержавного російського шовінізму⁶².

Таким чином, ми з'ясували, що у 1933 р. різко змінилася суть національної політики, яку проводив ЦК ВКП(б) в Україні. Влада поставила перед собою завдання знищити будь-які прояви українського національного відродження, уніфікувати духовне й культурне життя у межах СРСР. Але формально від українізації не відмовлялися, як не відступалися й від боротьби з великодержавним російським шовінізмом. Більше того, керівники комуністів в Україні постійно наголошували на необхідності продовження українізації. Тобто ЦК ВКП(б) поставив за мету повернутися в Україні до тих цілей політики коренізації, які були проголошені XII з'їздом РКП(б). Компартійному керівництву не потрібне було українське національне відродження. Використовуючи українізацію у своїх цілях, комуністичні можновладці СРСР намагалися назавжди поховати українську ідею руками самих же українців.

Боротьба з “націонал-ухильництвом” продовжувалася і на початку 1934 р. Компартійне керівництво розуміло, що, знищивши або усунувши від влади націонал-комуністів, воно повинно обґрунтувати це в теоретичному плані (у подальшій

Розділ 2. Поворот у національній політиці

боротьбі з різними ухилами навіть такого обґрунтування змін вже не було потрібно). П.Постишев на XII з'їзді КП(б)У, який відбувся у січні 1934 р., назвав “спрямування уваги теоретичного фронту на виявлення та викриття до кінця націоналістичної контрабанди” одним з найважливіших завдань КП(б)У⁶³. Відповідь вірних виконавців не забарилася. В тому ж таки 1934 р. виходять цілі збірки статей, спрямовані на викриття українського націоналізму вже не тільки у сфері національно-культурного будівництва, а й у всіх галузях народного господарства⁶⁴.

Але головною проблемою для компартійного керівництва УСРР з 1934 по 1937 р. у національній політиці, яку воно виявилось безсилим розв'язати, стало питання національно-культурного розвитку етнічних меншин. Вже на XII з'їзді КП(б)У П.Постишев дав вказівку звернути увагу на “активізацію різних німецьких, польських та єврейських націоналістичних організацій”⁶⁵. Адже специфіка соціальної структури етнічних меншин (значно більша вага заможного селянства) стала причиною того, що саме в національних районах був найбільший опір колективізації. Причому репресії проти незадоволених знецінювали основні напрямки культурної роботи серед етнічних меншин України⁶⁶.

Та все-таки протягом 1934-1937 рр. владні структури, незважаючи на той опір, який чинили більшовізації національні меншини в Україні, не ставили питання про ліквідацію їх національно-культурних установ в принципі. Характерною особливістю національної політики компартійного керівництва у зазначені роки було намагання встановити контроль над національно-культурним життям представників цих націй, нав'язати їм свої ідеали і уявлення про майбутнє, тобто проводити ту політику коренізації, яка була проголошена XII з'їздом РКП(б).

Доки більшовицькі керманічі мали бодай якусь надію більшовізувати культурне і суспільне життя нацменшин, вони

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

не згортали національну роботу. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що у 1934 р. селянським господарствам Пулинського (німецького) району були встановлені мінімальні плани обов'язкової поставки зерна державі, а селяни Мархлевського (польського) району взагалі звільнялися від таких поставок⁶⁷. До зміни пріоритетів наприкінці 1932 р., національні меншини, за словами В.Даниленка, були суб'єктом національної політики. Могли деякою мірою само розвиватися. Після цього вони стали об'єктом такої політики, тобто ніяк на можливість змін у своєму національно-культурному розвитку впливати не могли.

На словах проголошуючи необхідність національно-культурного розвитку нетитульних націй, насправді представники влади робили дещо інше. Компартійне керівництво чинило з провідними діячами національно-культурного будівництва нацменшин так само, як у 1933 – на початку 1934 р. воно робило це з представниками націонал-комуністів у КП(б)У. Виходило так, що, визнаючи на словах необхідність якомога ширшого національно-культурного розвитку національних меншин, влада знищувала тих людей, які могли б сприяти йому, знищувала так звану “пілсудчину” та “гітлерівщину”. При цьому постійно нагадувалося про “необхідність посилення культурно-політичної роботи серед нацменшин”⁶⁸. Чим же було викликана така позиція компартійного керівництва?

По-перше, коли ми аналізуємо національну політику влади стосовно національних меншин в Україні, слід враховувати міжнародне становище. Багато етнічних меншин, мовою яких функціонували ті чи інші державні або освітні установи (поляки, греки, німці, болгары, румуни, чехи, шведи) на території України, мали свої державні утворення за межами СРСР. Компартійне керівництво СРСР, мріючи про “світову революцію”, намагалося показати ситуацію в СРСР у привабливому вигляді, довести, що, мовляв би, представникам цих національних меншин в СРСР живеться не гірше, ніж у їхній батьківщині. Створюючи ж національні державні та

Розділ 2. Поворот у національній політиці

культурні установи для євреїв, компартійне керівництво намагалося, по-перше, завоювати симпатії цієї впливової в усьому світі нації, а по-друге, привабливо виглядати для тих народів, які ще не здобули свою державність. Адже для ЦК ВКП(б) вкрай необхідно було, щоб на СРСР дивилися як на можливого визволителя від національного гноблення. Для цього необхідно було, хоча б формально, турбуватися про національно-культурний розвиток нетитульних націй.

Не менш важливою причиною було те, що компартійне керівництво УСРР робило вигляд, що воно бореться лише з ті підвалини, на яких ця політика будувалася недовіками у проведенні національної політики, не заперечуючи у попередні роки. Та й самі керівники, завдяки успіхам у цій сфері у 1923 – 1933 рр., просто не уявляли інших засад національної політики стосовно етнічних меншин. Адже всі представники влади були тісно пов'язані з проведенням саме такої національної політики. Не змінивши повністю керівництво КП(б)У, ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним не мав можливості кардинально змінити свою політику стосовно розвитку національно-культурного життя національних меншин в Україні.

Таким чином, ми бачимо, що компартійне керівництво не заперечувало необхідності національно-культурного будівництва серед представників національних меншин. Та це будівництво повинно було проходити паралельно з процесами його більшовизації. А цього представникам компартійного керівництва досягти так і не вдалося. Дуже заважали органи НКВС, які раз за разом проводили арешти нацменівських кадрів, “розкривали” неіснуючі (в тому вигляді, в якому вони подавалися у документах) підпільні організації. Тому протягом зазначеного періоду різко зменшилася кількість національних навчальних закладів та сілрад, скоротилася кількість газет та журналів на мовах нацменшин, було ліквідовано два національних райони, які знаходилися у прикордонних областях України. Чимало польського та німецького населення було переселено у

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

східні області УРСР та за межі України, перш за все з територій, що знаходилися неподалік кордону з Польщею. Всі ці дії компартійне керівництво пояснювало боротьбою з контрреволюцією та необхідністю укріплення західного кордону УРСР. У результаті таких дій створився сприятливий ґрунт для остаточного згортання національно-культурного будівництва серед етнічних меншин.

Починаючи з другої половини 1934 р. значно послаблюється і відходить на другий план боротьба з так званим українським націоналізмом. Влада поставила за мету довести, що розгром націоналістів зовсім не є розгромом українізації⁶⁹. Мало того, саме “українських націоналістів” компартійне керівництво звинувачує тепер у зриві українізації. Їм, як говорить П.Постишев у жовтні 1934 р. у доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У, “вигідно зобразити цей розгром як відмову від українізації, як розгром української культури”⁷⁰.

Компартійне керівництво намагалося стати на чолі українізації, повернути її у потрібне русло. Причому воно забороняє будь-які дискусії з цього питання. Коли ж на місцях деякі члени партії спробували прояснити тезу Постишева про блокування між собою великодержавних елементів, троцькістів та українських націоналістів, то їх звинуватили в антипартійності. При цьому головним було звинувачення у “спробі викликати дискусію в питаннях не дискусійних”⁷¹.

Таким чином, офіційне ставлення до процесів коренізації у компартійного керівництва не змінилося. Та поряд з цим змінюється ставлення до ролі росіян, до значення їх мови та культури у зміцненні державної влади в СРСР. Якщо націонал-комуністи вважали росіян за національну меншину в Україні, то для керівників, які стояли на чолі КП(б)У протягом 1934 – 1937 рр., російський народ спочатку стає немовби другою титульною нацією, а потім і старшим братом для українського та інших народів. Чому ж і як відбувалися ці процеси?

Ми вже зазначали вище про визначені Й.Сталіним три етапи процесу злиття націй. Оскільки чітких критеріїв визначення цих етапів не існувало, то це давало можливість партійному керівництву самовільно вирішувати час завершення цих етапів. Тому після ліквідації опору селян і встановлення необмеженої влади, Сталін вирішує, що перший етап (“етап росту і розквіту раніше пригноблених націй”⁷² процесу злиття націй закінчено. Наступає другий, на якому, згідно із сталінською теорією, виникає необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову⁷³. В ролі такої, звичайно, мала виступати російська мова.

Поступово починається возвеличення значення російського народу в СРСР, ролі російської мови. Причому спочатку, коли говорили про величезне значення російської мови, у першу чергу згадували її революційних носіїв. Так, В.Затонський у жовтні 1933 р., аналізуючи національну політику, говорив: “Російська мова стала одною з світових. Тисячі пролетарів інших країн, поки ще капіталістичних, вивчають її, щоб в оригіналах читати твори Леніна, Сталіна, **всю** багатющу літературу країни будованого соціалізму. Через те і на Україні російську мову обов’язково вивчають у кожній школі”⁷⁴.

Та згодом вся російська нація стала “передовою”. Починаючи приблизно з 1935–1936 рр., компартійне керівництво дало неофіційну вказівку не допускати будь-якої критики російського народу. Звичайно, таких офіційних документів не існує. Про це свідчать факти. Так, наприклад, у січні 1936 р. М.Бухарін у статті, присвяченій пам’яті В.Леніна, мав необережність назвати Росію країною, “де обломовщина була найбільш універсальною прикметою характеру”, а “російський народ був нацією Обломових”⁷⁵. Це не пройшло непоміченим.

На шпальтах газет розгорнулася критика таких поглядів. “Народ, який підготував і здійснив під керівництвом більшовицької партії Жовтневу революцію називати “нацією Обломових” може лише людина, що не розуміє того, що

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

говорить”, - зазначалося у передовій газети “Правда”⁷⁶. Одночасно з цим починається прославляння російської нації. “Наш великий народ, що дав такі блискучі зразки боротьби за комунізм, займає почесне місце у братерській родині трудящих усіх країн. На його багатющій історії буде виховуватися багато поколінь борців за комунізм”, – говориться у передовій статті газети “Правда”⁷⁷. Значним дисонансом до цього звучать слова основоположника комуністичної партії В.Леніна, сказані ним у 1922 р., про те, що російська нація “велика тільки своїм насильством, велика тільки так, як велика є держиморда”⁷⁸. Та часи, коли інтернаціоналізм розумівся як рівність націй, вже минули.

Російський народ “займає перше місце, як перший серед рівних. Його мова, його національна культура, його національне мистецтво чим далі, то все більше й більше приходять на допомогу народам СРСР”, - пише газета “Известия”, головним редактором якої був М.Бухарін, у своїй передовій статті від 2 лютого 1936 р.⁷⁹. Інтернаціоналізм починає розумітися як прилучення до досягнень російського народу, творчі сили якого “все більше стають об’єктом наслідування і прикладу для трудящих відсталих народів, що перетворюються в передові”⁸⁰. При такому стані речей, звичайно, заклики до українізації могли сприйматися лише як тимчасовий тактичний маневр з метою опанування українського народу, а самі українці – як другорядна нація.

Та керівництво КП(б)У немовби не розуміло цих досить прозорих натяків з центру. Хоча російська нація, важливість досягнень її культури вже не піддавалися сумніву, на початку 1937 р. в Україні нічого не віщувало майбутні зміни у національній політиці. Більше того, коли у резолюції XIII з’їзду КП(б)У, що закінчив свою роботу на початку червня 1937 р., говорилося про недоліки в національній політиці, перш за все малася на увазі недостатня українізація

“партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій”⁸¹.

Незадоволеним було керівництво КП(б)У і станом речей у національно-культурному будівництві серед національних меншин України. На початку червня 1937 р., за дорученням секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича, ЦВК УРСР перевіряв стан обслуговування радянським апаратом населення національних районів рідною мовою. Він, за визначенням комісії, перебував “в явно незадовільному стані, що є порушенням ленінсько-сталінської національної політики”⁸². У висновках цієї комісії пролунало також і звинувачення деяких місцевих робітників у великодержавному шовінізмі⁸³. Цікава деталь: у постанові оргбюро ЦК КП(б)У з цього питання зазначається, що “діловодство в районних апаратах в усіх випадках, коли воно ведеться нерідною мовою, повинне проводитися **державною мовою УРСР, тобто українською мовою**” (виділення автора – Г.Є.)⁸⁴.

Термін “державна мова” стосовно української мови у постанові оргбюро було вжито не випадково. У грудні 1936 р. була прийнята Конституція СРСР, згідно з положеннями якої радянським республікам надавалося право виходу з СРСР. Слідом за нею наприкінці січня 1937 р. надзвичайний XIV Всеукраїнський з’їзд рад ухвалив нову конституцію УРСР. Керівництво українських комуністів розцінило прийняття цих документів як визнання української державності, а, отже, й надання їм більшої свободи дій. У передовій статті органу ЦК КП(б)У журналу “Більшовик України” за січень 1937 р., яка була присвячена затвердженню нової конституції УРСР, наголошувалося: **“Усвідомлення своєї національної державності** і високий інтернаціоналізм ставлять Українську республіку і її партійну організацію перед лицем дальших і ще складніших завдань. Треба особливо уважно ставитися до питань дальшого культурного будівництва – вони пов’язані з питаннями національної політики. Всяка недооцінка цієї сторони

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

справи приводить до того, що гальмується вирощування й висунування молодих *національних* кадрів, втрачається бережливе й дбайливе ставлення до них” (виділення автора – Є.Г.)⁸⁵. Винними у відтискуванні національних кадрів проголошувалися троцькісти (термін “великодержавні шовіністи” на той час був вже маловживаним): “Природна гордість кожного чесного українця за зростання своєї мови, культури, літератури, театру розцінювалася троцькістами як шовінізм, з яким і оголошувалася ними під всякими приводами боротьба”⁸⁶.

Про те, що керівництво КП(б)У сприйняло прийняття Конституції СРСР як надання їм більшої самостійності, свідчить і виступ П.Любченка на XIV Всеукраїнському з’їзді рад. У своїй промові він виступає у ролі керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності “великому російському народу”, а творцями цієї незалежності називає Леніна та Сталіна⁸⁷. П.Любченко насмілювався сказати навіть про національну гордість українців, зауваживши, правда, у наступному реченні, що “почуття національної гордості у нас є складовою частиною пролетарського інтернаціоналізму”⁸⁸. Негативної реакції ЦК ВКП(б) на подібні виступи не було.

З виступів інших партійних керівників того часу теж можна зробити висновки про те, що вони серйозно поставилися до проголошеної у 1937 р. конституції УРСР, до наявності української державності⁸⁹. Проголошувалася необхідність більш активного висунення українських кадрів у народному господарстві. У виступі секретаря ЦК КП(б)У М. Попова говорилося про необхідність написати книги по історії КП(б)У, по історії України та української літератури⁹⁰ тощо. Вживання терміну “державна мова” на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У у червні 1937 р. було невинним.

То ж, як бачимо, керівники української компартії не зрозуміли, що другий етап “злиття націй” вже настав. Призначаючи П.Постишева, Й.Сталін мав на меті покласти

початок новій русифікації як необхідній умові уніфікації “багатонаціональної радянської держави”. Та Постишев, який спочатку віддано виконував настанови Сталіна, зрештою, не виявився здатним довести цю справу до кінця. Ідея української державності, нехай соціалістичної, нехай радянської, але все ж таки й української, не вмерла. Однією з причин відставки П.Постишева було незадоволення Сталіна саме цією ідеєю, але керівництво КП(б)У сприйняло все з точністю до навпаки. Адже сам Постишев серед своїх помилок у виступі на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 31 січня – 2 лютого 1937 р., особливо відзначив незадовільне керівництво будівництвом української культури. При цьому серед недоліків він назвав перш за все недостатнє знання української мови та культури⁹¹. Отже, щоб виправити ці помилки, керівництво ЦК КП(б)У взялося покращувати ситуацію в національно-культурному будівництві.

Та зовсім не цього добивався Сталін. Зрозумівши, що з існуючим складом ЦК КП(б)У кардинальних змін у національній політиці здійснити не можна, вище компартійне керівництво на деякий час послаблює контроль над Україною, щоб використати першу половину 1937 р. для збирання компромату на ЦК КП(б)У. Для завершення свого плану Сталіну необхідно було знищити всю верхівку компартії України, навіть тих, хто ніколи не був причетним до українського національно-визвольного руху. Саме це й було зроблено протягом другої половини 1937 р., причому вище компартійне керівництво у черговий раз використало жупел боротьби з українським націоналізмом. Та на цей раз “націоналістів” звинуватили не тільки у підривній роботі у національно-культурному будівництві, а й у всіх негараздах економіки. “Всією підривною роботою на Україні керували головні довірені фашистських розвідок, всілякі любченки та хвилі”, - писалося у передовій статті газети “Вісті ВУЦВК” від 4 вересня 1937 р.⁹².

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

З призначенням керівником КП(б)У М.Хрущова в національній політиці були поставлені всі крапки над *i*. Оскільки компартійному керівництву так і не вдалося до кінця більшовизувати національно-культурний процес серед етнічних меншин в Україні, то будь-яке загравання з ними припинялося. Виявляється, що саме “вороги народу насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх у вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”⁹³. Отже, їх необхідно закрити. Після оголошення проявів національно-культурного життя етнічних меншин України ворожими для соціалістичного суспільства ні про які його прояви, звичайно, мови вже бути не могло. Спочатку обласні⁹⁴, а потім й республіканські органи влади приймають рішення про реорганізацію національних районів у звичайні⁹⁵.

Набагато складніша була ситуація з українцями. Виселити їх, як значну частину поляків та німців, чи заборонити національно-культурні установи було неможливо. За декілька місяців питання ніяк не можна було вирішити. Компартійне керівництво взяло курс на поступову асиміляцію українців з росіянами.

З призначенням Хрущова з лексики українських керівників зникають такі поняття як “українізація”, “великодержавний шовінізм” тощо. Тепер і в Україні починають визнавати російський народ за старшого брата. Як наголошує російський дослідник А.Вдовін, “в політиці та практиці національних відносин стали простежуватися моменти, які, згідно із сталінською теорією злиття націй, повинні були б з’явитися лише на другому етапі періоду *світової диктатури пролетаріату*”⁹⁶.

Про те, що сталінське керівництво взяло курс на прискорення асиміляції, свідчить чимало фактів. Це й утворення в Україні, згідно з постановами політбюро ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, центральної партійної⁹⁷, комсомольської⁹⁸ та

Розділ 2. Поворот у національній політиці

декількох обласних⁹⁹ російськомовних газет, переведення молдавського правопису на кирилицю¹⁰⁰, створення комісії з метою складання нового українського правопису, більш наближеного до російського¹⁰¹ тощо. До цього слід додати запровадження обов'язкового вивчення російської мови у початкових школах з другого класу¹⁰².

Одночасно з цим продовжується прославляння російського народу. Сталін однозначно робить ставку на російський шовінізм. Важливим проявом цього є праця російського історика Б.Воліна “Великий русский народ”. Саме у цій праці уперше всеосяжно проповідується місіонерська роль російського народу в СРСР, з якого повинні брати приклад інші народи Радянського Союзу, а у майбутньому, і всього світу. Виявляється, що в російського народу була й героїчна історія, подібної до якої не було у жодного народу, і великі революційні традиції, і передова культура, з якої потрібно брати приклад. “Народи СРСР пишаються своїм старшим братом, першим серед рівних у братерській сім'ї народів”, - стверджує Б.Волін у своїй праці. - У всіх народів СРСР зростає почуття безмежної та глибокої любові до мужнього російського народу, до його передової культури”¹⁰³. Цікаво, для того, щоб всі вище наведені вислови не були сприйняті як механічне повернення до російського шовінізму, автор відрізняв радянський патріотизм російського народу від патріотизму дореволюційного. Адже радянський патріотизм - “це любов до своєї соціалістичної батьківщини, вітчизни робітників всього світу”, тоді як у російських дворян, які любили лише Росію і не вважали її “батьківщиною всіх дворян світу”, автор не помічав проявів патріотизму¹⁰⁴.

Не відставали від теоретиків і практики – нові керівники КП(б)У. М.Хрущов у своїй доповіді на XIV з'їзді КП(б)У, що відбувся в червні 1938 р., зосередив свою увагу на проблемі вивчення російської мови, наголосив на тому, “що народи всіх країн вивчають та будуть вивчати російську мову для того,

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

щоб перемагати своїх ворогів”¹⁰⁵. У резолюції XIV з’їзду КП(б)У на звіт Центрального комітету КП(б)У теж говорилося про необхідність “братерської дружби з російським народом” та ліквідації “шкідництва у викладанні російської мови” в Україні¹⁰⁶. Загалом же як у доповіді Хрущова, так і у резолюції з’їзду, відчувається необізнаність нових керівників КП(б)У з проблемою.

Підведемо підсумки. З самого початку революційних подій більшовицьке керівництво ставило за мету добитися, за словами В.І.Леніна, щоб комуністи гноблених націй вимагали “найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації”. Тоді як комуністи гноблячої нації повинні вимагати права націй на самовизначення для гноблених націй”¹⁰⁷. Саме у цьому була мета й коренізації – добитися того, щоб за асиміляцію виступали саме представники поневолених народів. Та цього добитися не вдалося. Як показала практика все виходило з точністю до навпаки.

У 1933 році, усунувши націонал-комуністів (скрипниківців, боротьбистів, укапістів), вище компартійне керівництво СРСР немовби натякнуло українським комуністам на необхідність корекції національної політики у бік вказаної вище позиції. Та, незважаючи ні на що, повністю досягти поставленої мети не вдалося. Ті умови України, той високий рівень національної самосвідомості, якого було досягнуто при М.Скрипнику, не дозволили П.Постишеву здійснити свою мету. Мало того, у 1935-1936рр. він сам почав змінювати свою позицію.

Натяжки з центру, про які ми говорили вище, не допомагали. Гасла інтернаціоналізму, у чистому їх вигляді, не могли змусити українських комуністів виступати за “злиття” українського народу з російським. Чимала заслуга у цьому і української інтелігенції, представники якої плідно попрацювали на терені відродження української культури. Тому єдиним виходом з цієї ситуації для вищого компартійного керівництва ставала

ставка на жорстку централізацію культурного та господарського життя, формою якої мала стати русифікація.

В Україні росіяни не склали більшості населення. Мало того, за часи Скрипника вони офіційно вважалися лише однією з національних меншин, яка мала не більше прав, ніж будь-яка інша етнічна меншина на території України. Завдяки наполегливій праці М.Скрипника національне питання перетворилося з другорядного у головне. Чимало комуністів вже розуміло інтернаціоналізм як рівність націй, вважало українців за основну націю на території УСРР, а злиття націй – справою далекого майбутнього, процесом, який розпочнеться лише після перемоги соціалізму в світовому масштабі. Тому на шляху до централізації у вигляді русифікації на території України компартійному керівництву потрібно було зробити три кроки. Спочатку росіян необхідно було виділити з числа інших етнічних меншин, зробити поряд з українцями, титульною нацією. Потім надати російському народу роль “старшого брата”, “першого серед рівних”. І лише на третьому етапі можна було зробити російську мову та культуру пануючою в Україні, остаточно централізувати й уніфікувати культурне й господарське життя.

Навіть перший крок дався з великим труднощами. Лише залишивши ідеологію української державності, продовживши українізацію, компартійному керівництву вдалося ліквідувати так званий “націонал-комунізм”. Ідеї ж про керівну роль “старшого брата” для російського народу, які подавалися з Москви протягом 1935-1937 рр., насправді майже не сприймалися в Україні. Майже всі керівники республіканського, обласного, навіть районного масштабу, поділяло ідеї інтернаціоналізму, рівноправності націй та побудови української радянської державності.

Зрозумівши, що інтернаціоналізм не допоможе остаточно уніфікувати національно-культурне життя, а коренізація так і не досягнула своєї головної мети, керівництво

2.1 Обґрунтування зміни національної політики в умовах ...

ВКП(б) змінює тактику й переходить у 1938 р. до русифікації. Саме у цьому, а не у 1933р., владні структури відмовляються від тих настанов у національній політиці, які були прийняті XII з'їздом РКП(б). Оскільки відверто примусова русифікація була неможлива, то висувається ідея месіанської ролі російського народу як найбільш революційного й передового в усьому світі, як “старшого брата” всіх народів світу. Тим більш, що ґрунт для сприйняття цієї ідеї був частково вже підготовлений національно-культурною політикою 1934-1937 рр. Ідея месіанської ролі російського народу у “побудові соціалізму” подавалася населенню під виглядом “поглибленого” інтернаціоналізму. Тих же, хто мав інший погляд на суть цієї проблеми, необхідно було змістити від влади й знищити. Саме це й було зроблено в Україні наприкінці 1937 – на початку 1938 р.

З призначенням Микити Хрущова керівником КП(б)У починається вже неприхована русифікація. Найбільш яскраво про майбутні наміри великодержавних можновладців свідчить нова атака на український правопис та термінологію. Адже мова – це душа народу. Знищивши національні її особливості, максимально наблизивши до мови російської, владні структури могли б ставити більш “високу” мету - мету остаточного злиття націй. Та перебіг подій, у тому числі й міжнародних, змусив Сталіна відкласти свої наміри.

2.2 Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату.

Національні аспекти у формуванні радянського та партійного апарату було важливою складовою частиною політики ЦК ВКП(б) в Україні. Адже добре відомо, що, запроваджуючи політику коренізації, компартійна верхівка ставила за мету знайти якомога більше спільників серед місцевого населення. Без цього втримати владу було неможливо, а мріяти про підтримку своїх планів за кордоном й поготів.

Не забувала компартійна верхівка про важливу роль національних аспектів у формуванні свого апарату і у досліджуваній період, коли у національній політиці відбулися відчутні зміни у порівнянні з попередніми роками. Упродовж 1932-1938 рр. ЦК ВКП(б) не оголошував про припинення політики коренізації чи якісь принципові зміни в її проведенні, але насправді відбувалися серйозні метаморфози. Оскільки навіть протягом цього періоду підходи до національних аспектів у формуванні партійно-радянського апарату зазнали значних модифікацій, ми вважаємо за доцільне виділити два хронологічних етапи. Перший з них – кінець 1932 р. (від постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р.) до літа 1937 р., коли розпочалися масові арешти членів ЦК КП(б)У. Другий етап розпочався черговим наступом на українських “буржуазних націоналістів” у серпні 1937 р. і закінчився восени 1938 р., коли зовнішньополітичні події змусили компартійне керівництво внести певні корективи в національну політику.

Розглядаючи це питання, звернемо увагу на такі аспекти цієї проблеми. По-перше, треба проаналізувати, якою була кадрова політика ЦК ВКП(б) в Україні до кінця 1932 р., тобто попередні змін у національній політиці. Слід розглянути, як

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

виконувалися рішення XII з'їзду РКП(б) щодо залучення місцевих кадрів до радянського та партійного будівництва, якою була мова діловодства в державних установах, наскільки вищому компартійному керівництву вдавалося контролювати процеси коренізації при формуванні радянського та партійного апарату. При цьому варто звернути увагу на те, наскільки коренізація управлінського апарату збігалася з тими завданнями у національній політиці, які були висунуті на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р.

По-друге, необхідно звернути увагу, як кампанія проти “саботажників” у сільському господарстві, яка була розпочата компартійним керівництвом наприкінці 1932 р., та боротьба з “перегинами”, а потім і “націоналістичним ухилом” у національно-культурному будівництві відобразилася на національних аспектах у формуванні радянського та партійного апарату в УСРР. При цьому потрібно в'яснити, наскільки ці зміни у кадрових питаннях відповідали проголошеному ЦК ВКП(б) у 1923 р. курсу на коренізацію у національному питанні. Слід також проаналізувати, що спільного, а що відмінного було у формуванні партійного та радянського апарату протягом 1933 - першої половини 1937 р. порівняно з попереднім періодом. При цьому варто враховувати як кількісні показники (загальну кількість членів комуністичної партії в Україні, відсоток українців та інших національностей серед них), так і загальні аспекти національної політики у формуванні радянського та партійного апарату.

І, нарешті, варто простежити, що змінилося у другій половині 1937 – 1938 рр., після того, як розпочалися репресії проти членів ЦК, обраних XIII з'їздом КП(б)У. Треба з'ясувати, як ті репресивні заходи, що охопили всю територію СРСР, вплинули на кадрові процеси в Україні. При цьому особливу увагу потрібно звернути як ЦК ВКП(б) вирішило проблему формування радянського та партійного апарату серед тих національних меншин, які компактно проживали в Україні,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

чим мотивувало компартійне керівництво таку різку зміну своєї позиції у цьому питанні. Слід в'яснити також, наскільки послідовною була політика ЦК ВКП(б) у цьому питанні протягом цього періоду, наскільки вона відповідала завданням політики коренізації.

У квітні 1923 року XII з'їзд РКП(б) прийняв рішення про запровадження курсу на коренізацію, який, природно, у тих районах, де українці становили більшість місцевого населення, мав проходити у формі українізації. Звичайно ж, це не був подарунок комуністичного керівництва українцям. Більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб “укорінитися” серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри з середовища українців. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не “українізація”, а “більшовизація” державного та партійного апарату. Адже не дарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про “національну форму і соціалістичний зміст” української культури.

З допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званім “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою у національному питанні. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) й розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього потрібно було наблизити державний та партійний апарат до широких мас населення. На перших же порах, коли в Україні місцевих комуністичних кадрів відчутно не вистачало, у державному будівництві дозволялося використовувати всі лояльні до радянської влади елементи. Та одним з основних завдань коренізації, як було зазначено у червні 1923 р. у постанові ЦК РКП(б) “Про практичні заходи по втіленню у життя резолюції

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

ХІІ з'їзду партії в національному питанні", вважалося "вирощування і розвиток з пролетарських і напівпролетарських елементів місцевого населення молодих комуністичних організацій національних республік і областей, всемірне сприяння цим організаціям стати на ноги, одержати дійсно комуністичне виховання, згуртувати хоч би нечисленні спочатку, але справжні інтернаціоналістські комуністичні кадри"¹.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату, компартійна верхівка протягом 1923-1932 рр. періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами "місцевого націоналізму" ("хвильовизм", "шумськізм", "волобуєвщина", "яворщина", справи СВУ і УНЦ, ліквідація української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в УСРР був досить сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М.Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники керівництва КП(б)У вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одне одному.

Такий погляд на це питання не вписувався у комуністичні канони, однак він користувався досить великою підтримкою серед населення УСРР. Саме з цієї причини вище компартійне керівництво до певного часу вимушене було миритися з такою точкою зору. Адже це допомагало у керівництві державою, і передусім у контролі над селом. Проте у принципі компартійна верхівка вороже ставилася до національного змісту української культури. Доки комуністична влада не "укорінилася", необхідно було йти на поступки. Але водночас треба було виховувати "більшовицькі" кадри із середовища самих українців.

У результаті запровадження політики коренізації протягом 1923-1932 рр. значно збільшився відсоток українців серед

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

членів КП(б)У. Про зростання частки українців у складі КП(б)У свідчать такі дані:²

Дата	Склад КП(б)У				
	Всього	Укр.(%)	Рос.(%)	Євр. (%)	Інші(%)
1. I. 1924	57 000	33	45	14	8
1. VII.1929	246 705	52,9	27,7	11,3	8,2
1. I. 1930	250 835	52,3	28,3	11,6	7,8
1. I. 1931	345 017	56,7	26,4	11,0	6,0
1.IV.1932	520 804	59,3	24,3	10,1	6,3

Відсоток українців серед кандидатів до лав комуністичної партії в Україні був ще вищим – за станом на 1 квітня 1932 р. він сягав 62%³.

Себто ми бачимо, що формально українізація комуністичної партії в Україні проходила швидкими темпами. Кількість українців у партії збільшувалася настільки стрімко, що вище компартійне керівництво вже не могло впроваджувати суворого контролю за тими, хто вступав до партійних лав. До цього варто додати також те, що багато українців, які вступали у партію, вважали Україну дійсно рівноправною з Росією, а українців – з росіянами. Більше того, в Україні того часу була переважаючою думка про те, що саме українці є головним народом в УСРР, а росіяни складають лише національну меншину, яка має такі ж самі права в національно-культурному розвитку, як і інші нацменшини. І ЦК ВКП(б) протягом 1930-1932 рр. не реагував на подібні настрої. Отож все більше й більше членів КП(б)У вважали будівництво української державності метою своєї діяльності.

Про подібні настрої серед працівників радянських установ свідчив лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад, написаний 26 лютого 1931 р. У ньому порушувалося питання про майбутнє української державності, про необхідність стрімкішого індустріального розвитку республіки, надання

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалися незгода із централізацією управління промисловістю, незадоволення відсутністю міжнародної політики уряду УСРР тощо. Дописувачі питали у президії: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани з союзними органами?”. Особливе незадоволення авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних та радянських установ з всесоюзними: “Чому наш уряд пише “прохати союзний уряд”? Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”⁴.

Значна увага у названому листі приділялася незадовільному стану національної політики ЦК ВКП(б). Авторів листа вже не задовольняло те, що “в зміст національної політики не вкладалося поняття державності, а розмінюються на ліберальні поняття цієї політики. Говориться про мову, культуру, а щоб заповнити національну політику державницьким змістом, у повному його обсязі, цього немає”⁵. Для того, щоб наповнити національну політику ЦК ВКП(б) справжнім змістом, на думку дописувачів, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності”⁶.

Причини такого становища автори вбачали у поширенні великодержавного шовінізму, який, за їх твердженням, панував в СРСР. Вони пропонували дати йому нещадний бій: “Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб йому нічим було дихати, а з українським ми теж впораємося”. Цікаво, що коли вони звертали увагу з'їзду на тяжке життя українського народу, то їх незадоволення викликав не сам факт надмірної експлуатації селян та робітників, а те, що отримані кошти не залишалися в Україні. Вони писали: “Експлуатація велика, але в ім'я чого ?

Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будеться російська промисловість”. І далі: “Тепер ми голодуємо. В ім’я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?”.

Автори цього листа насмілилися покритикувати навіть самого Й.Сталіна за його великодержавницьку позицію, суть якої була висловлена на зустрічі з представниками російської технічної інтелігенції. Дописувачі заявили також, що “з такою експлуатацією робітничий клас України та бідняцько-середняцькі верстви довго миритися не будуть”⁷, недвозначно натякнувши на можливість повстання, якщо уряд УСРР не візьметься за справжню побудову української державності.

Невдоволені автори листа були і становищем в Червоній армії. Вони вимагали подальшої її українізації: “Чи обмежитесь уряд і партія тим, що створено в перші роки революції /школа Червоних старшин та 2-3 українські дивізії/, чи, будучи послідовним, стане проводити цю справу в подальшому, дійшовши до полкової організації Червоної армії в державному всеукраїнському масштабі?”⁸.

Та особливу турботу вищого компартійного керівництва мало викликати незадоволення авторів листа національним складом головної репресивної сили СРСР – ДПУ. Оскільки раніше ми не зустрічали подібних заяв щодо репресивно-каральних органів СРСР, вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на цій частині листа делегатів XIII всеукраїнського з’їзду. Автори листа зазначали, що в ДПУ “переважна більшість апарату та особистого складу була сформована з елементів ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці з сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії та уряду, немов вони “держава в державі”. Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово-витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. **Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії**, підпорядкувавши його роботу контролю не лише союзного ОДПУ й інших союзних органів влади, а й уряду УСРР та КП(б)У, щоб уникнути цілком можливих при такому складі апарату перегинів (виділення наше – Г.Є.).

Що це за недовір’я до українських робітників та бідняків-селян? Хіба вони б гірше виконували функції конвоїрів? По яким атрибутам диктатури пролетаріату проводився такий відбір? Ми вважаємо неприпустимим, щоб у складі конвоїрської охорони ДПУ і взагалі всіх військ ДПУ на Україні знаходилися неукраїнські елементи і національно, і територіально”⁹.

Таким чином, ми бачимо, що частину українських комуністів переставала задовольняти така ситуація, за якої вони були позбавлені реальних важелів влади, коли українізація була лише ширмою, з допомогою якої ЦК ВКП(б) намагався завоювати довіру українського народу. Їм захотілося наповнити владу українського уряду та ЦК КП(б)У реальним змістом. А для цього потрібно було збільшити повноваження уряду в галузі економіки, українізувати, крім радянського та партійного апарату, Червону армію і репресивні та каральні органи. Причому ні колективізація на селі, ні надмірна експлуатація робітників не засуджувалися у принципі. Українські націонал-комуністи вважали це виправданою жертвою, але лише у тому випадку, якщо все здобуте буде йти на розбудову української промисловості. Інакше кажучи, якщо всі кошти і реальна влада буде зосереджуватися в їх руках.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

Представники націонал-комунізму вимагали для себе більше повноважень. А задля цього їм потрібно було активніше українізувати компартійний та державний апарат, висувати на керівні посади в УСРР якомога більше представників місцевого населення. А щоб влада була реальною, а не номінальною, потрібно було українізувати й силові структури, які розташувалися в Україні. На думку українських націонал-комуністів, національні аспекти повинні враховуватися не лише у національно-культурній політиці та формуванні партійного та державного апарату, а й у діяльності силових структур, які мали бути переважно українськими і за мовою, і за кадровим станом. Ця думка, не зустрічаючи активного опору з боку керівних органів ЦК ВКП(б), почала активно поширюватися серед українських комуністів. Така позиція українських комуністів, звичайно, не могла задовольнити ЦК ВКП(б): вона аж ніяк не відповідала завданням політики коренізації, яка була проголошена XII з'їздом РКП(б).

Проте опір селянства ще не було остаточно подолано, а тому вищому компартійному керівництву потрібно було якомога більше спільників в Україні. Тому воно поблажливо відносилося до прагнень українських націонал-комуністів, з ініціативи яких на початку 30-х років XX ст. верхівка КП(б)У почала досить відповідально ставитися до українізації. На місцях поступово почали розуміти, що подібне ставлення до цих процесів – це всерйоз і надовго. Чималий вплив на формування такого відповідального ставлення мало й запровадження у вузах, технікумах та у мережі партійної освіти предмету під назвою “національне питання і ленінізм”, який ставав, завдяки старанням українських націонал-комуністів, обов'язковим предметом для вивчення у вищих учбових закладах. Навіть у 10-му класі загальноосвітньої середньої школи у 1932-1933 навчальному році було введено курс національного питання¹⁰. Без знання української мови годі було й мріяти про більш-менш відповідальну посаду. Про

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

те, що українізацію почали вважати не тимчасовою забаганкою компартійного керівництва, свідчить і той факт, що навіть Сталінська міськрада “свою роботу провадила переважно українською мовою”¹¹. Такого в історії цього міста не було ні раніше, ні пізніше.

Проте такий стан речей аж ніяк не міг влаштувати ЦК ВКП(б). Зрозумівши, що ідеї “українськості” державної влади в УСРР, її рівноправності і відокремленості від РСФРР користувалися широкою підтримкою у лавах КП(б)У, вище компартійне керівництво усвідомило, що потрібно коригувати курс у національній політиці. Адже мета проголошеної у 1923 р. політики коренізації у національних республіках була іншою. Компартійне керівництво у національному питанні намагалося керуватися тими настановами, які ще у 1916 р. були оголошені В.Леніним, який, зокрема, говорив, що саме місцеві партійні кадри в національних республіках “повинні вимагати найбільш повного, у тому числі й організаційного злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації”. Тоді як комуністи гноблячої нації повинні вимагати права націй на самовизначення для гноблених націй¹². В Україні ж на початку 1930-х рр. складалася зовсім інша ситуація.

Політика коренізації, метою якої було подолання українського націоналізму, призводила до протилежних результатів. Українські комуністи починали вимагати більшої самостійності. Вони вважали недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами.

Подібні настрої мали щодалі більшу підтримку і серед представників низової ланки партійного керівництва в Україні. Чималу роль у формуванні подібних настроїв відіграла кадрова політика у республіці, яка спрямовувалася на залучення більшої кількості українців до партійного керівництва. Так, у доповідній записці до ЦК КП(б)У “Про стан парткадрів на Україні”, яка була складена навесні 1932 р., говорилося, що за

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

станом на кінець першого кварталу 1932 р. серед секретарів РПК налічувалося 57% українців, а серед секретарів МПК – 45%, що, до речі, вважалося явно недостатньою цифрою і партійне керівництво УСРР планувало “вжити відповідних заходів для підвищення кількості українців серед секретарського складу”¹³. Судячи з усього, воно намагалося зрівняти відсоток партійних та радянських керівників-українців з часткою українського населення в республіці. Партійні керівники УСРР прагнули досягти такого становища, при якому саме українська мова стала б головною в республіці.

Прихильникам українського націонал-комунізму у 1931-1932 рр. давалася чимала свобода дій. У цей час вище компартійне керівництво СРСР не заважало прискоренню темпів українізації, дозволило застосувати адміністративні заходи щодо тих, хто не хотів вивчати українську мову. Справу українізації всіх радянських і партійних установ воно віддало наркомату освіти УСРР, серед членів якого якраз й було найбільше прихильників українського націонал-комунізму. В наркоматі вирішили, що державний службовець зобов’язаний не лише розуміти українську мову та вміти вести ділову документацію, а й повинен постійно у повсякденній роботі вживати її, спілкуватися нею як з відвідувачами, так і між собою.

У зв’язку з цим наркомат освіти 4 серпня 1932 р. видав постанову “Про організацію стаціонарних та заочних державних курсів українознавства”(ДКУ). У ній, зокрема, говорилося про те, що “мається значне відставання у галузі нацкультбудівництва, в окремих його ланках, зокрема в українізації радянського та промислового апарату”, і тому необхідно “організувати по всіх районних та міських центрах стаціонарні державні курси українознавства”¹⁴. У постанові наркомату освіти від 11 липня 1932 р. зазначалося, що “стан українізації апарату районних, міських, республіканських і всесоюзних установ та підприємств ще цілком незадовільний.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Уся (писана) робота, насамперед по установах і підприємствах всесоюзного значення та установах транспорту, переважно провадиться російською мовою, або непоправною українською... Співробітники не розмовляють українською мовою". Тим, хто не виконував настанов щодо вживання української мови, пропонувалося вступити на ДКУ¹⁵. За виконанням цих постанов мали стежити спеціальні районні та міські інспектори українізації.

11 грудня 1932 р. НКО видав постанову "Про іспити з української мови для службовців усіх установ та підприємств, як республіканського, місцевого, так і всесоюзного значення, установ транспорту та різних організацій". Згідно з цією постановою планувалося до 15 січня 1933 р. перевірити знання української мови *службовців усіх установ і підприємств*. На низовий технічний персонал та осіб старших 50 років ця постанова не розповсюджувалася¹⁶. Цікаво, що знати українську мову ставало вигідно і в матеріальному плані. Адже ДКУ були на самооплаті, а осіб, які вороже ставилися до українізації або уникали її пропонувалося звільнити з роботи без попередження і вихідної допомоги¹⁷. Та ця постанова стала лебединою піснею прихильників всеосяжної українізації...

Отже, як бачимо, прискорення українізації припадало на 1931-1932 рр. Це стосувалося як збільшення відсотку українців серед партійних та радянських кадрів, так і впровадження української мови в державний обіг. Щоправда, саме поняття "державна мова" не існувало. Але все більша й більша частина населення України починала вважати, що знання української мови дійсно необхідне. ЦК ВКП(б) не заважала протягом цього періоду процесу українізації. Чим же була викликана така позиція вищого компартійного керівництва?

Доки ЦК ВКП(б) не вдалося встановити цілковитий контроль над українським селом, доки була незакінченою колективізація, доки селяни, які й були основною соціальною базою українізації, становили небезпеку для влади, вище

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

компартійне керівництво не зважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму. Навпаки, воно активно продовжувало коренізацію державного та партійного апарату, культурно-освітнього життя. Більш активна українізація у 1931-1932 рр. якраз і пояснювалася тим, що влада таким чином намагалася не допустити спільного виступу прихильників української державності та селян проти Москви.

Владні структури СРСР використовували українських націонал-комуністів для того, щоб розколоти українське суспільство. Лише розколовши прихильників української державності і селян, нацькувавши їх одне на одного, більшовицьке керівництво могло без особливих турбот перемогти їх поодиночі. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалася підготувати для себе ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів, тому що незадоволених таким примусом знаходилося чимало. Отже, припинення активної українізації повинно було мати у майбутньому чималу підтримку в українському суспільстві. Тим більше, що політика колективізації, з огляду на менталітет українського народу, не могла мати підтримку серед українських селян.

Наприкінці 1932 р. компартійне керівництво зробило різкий поворот у національній політиці, а отже, й змінило принципи формування радянського та партійного апарату в УСРР. Приводом для такого повороту став зрив хлібозаготівельної кампанії. В ньому компартійна верхівка звинуватила місцевих керівників. У грудні 1932 року ЦК ВКП(б) прийняв рішення про припинення прийому до лав ВКП(б) та початок її чистки. Щоб чистку в УСРР та у тих районах за її межами, де компактно проживали українці, спрямувати в необхідне русло, ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. приймає постанову “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”, у якій заборонялася українізація Кубані та зверталася увага на “механічне” проведення українізації у ряді районів України, що й призвело до зриву

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

хлібозаготівельної кампанії та полегшило “буржуазно-націоналістичним елементам” створення легальних сховищ для своєї діяльності¹⁸. Щоб не було сумнівів у тому, що політика ЦК ВКП(б) щодо українізації змінилася, наступного дня, 15 грудня, ЦК ВКП(б) видає постанову про цілковиту заборону будь-яких проявів українізації за межами УСРР¹⁹, називаючи її проведення проявами буржуазного націоналізму.

Про підготовку нищівного удару по українських націонал-комуністах свідчать також розіслані наприкінці грудня всім членам ЦК ВКП(б) відомості про існування петлюрівської організації в Україні, яка “ставить своєю метою проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань з метою відокремлення України від СРСР та відновлення в ній капіталізму”²⁰. В своїй доповідній записці Й.Сталіну В. Балицький, голова комісії ДПУ, яка обстежувала в грудні 1932 р. стан справ в УСРР, наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки. Він звертав увагу на “засміченість колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами”, які всіляко заважали хлібозаготівлям, а також на активність “націонал-шовіністичної частини” української інтелігенції, яка “ідеологічно оформила та очолила контрреволюційні повстанські організації”²¹. Підготовка наступу на українських націонал-комуністів розпочалася.

У січні 1933 р. Й.Сталін у своїй промові “Про роботу на селі” заявив, що “ не в селянах треба шукати причину утруднень в хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо *ми* стоїмо при владі, *ми* маємо в своєму розпорядженні засоби держави, *ми* повинні керувати колгоспами і *ми* повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі”²². Тобто наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці “утруднення” були. Перш за все це стосувалося України.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, у якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів та призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У²³. Хоча на засіданні політбюро КП(б)У від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що “дає правильну оцінку становища”²⁴, але вони намагалися не піддавати широкому розголошенню критику компартійного керівництва України. Можливо, вони мали надію переконати вище партійне керівництво у несправедливості такої суворої оцінки діяльності ЦК КП(б)У чи думали, що ця постанова якось “забудеться”. Тому на скликаному 29 січня 1933 р. харківському обласному пленумі зміна обласного керівництва була показана як проста ротація кадрів. Як зауважив П.Постишев у своєму виступі на лютневому пленумі ЦК КП(б)У, весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за якісь 20 хвилин²⁵.

Такий перебіг подій не влаштовував компартійну верхівку СРСР. У плани Сталіна на входила проста заміна керівництва, йому потрібні були “шкідники”. Тому вже 31 січня, після, можливо, останньої спроби керівництва КП(б)У переконати центр у своїй правоті, з Москви в Україну приходить грізна телеграма такого змісту: “ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недоліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц.р.”²⁶. Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. Тому на початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва, яка, до речі, у Харкові розпочалася в останню чергу. Тим керівникам ЦК КП(б)У, які повністю підтримали позицію центру, давалася своєрідна індульгенція, “відпущення гріхів”, яке вони повинні були відпрацювати своєю плідною діяльністю по впровадженню нової політики ЦК ВКП(б) в національному питанні.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

5-7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати “факт спроби колишнього проводу харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933р.”²⁷. Після цього розпочалася боротьба проти українського націонал-комунізму, представників якого почали звинувачувати як у зриві хлібозаготівель, так і у всіх негараздах української економіки та політики.

Та, незважаючи на вищезгадані постанови, лідери українських націонал-комуністів намагалися виправдатися і навіть довести свою правоту. Так, наприклад, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М.Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така “петлюризація” проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Говорячи про подібні явища на території України він зауважив, що вони мали місце і, як приклад, визнав наявність 9 % росіян, які навчалися українською мовою²⁸.

Сам факт визнання того, що лише 9 % росіян навчалися не рідною мовою немовби заперечував усі звинувачення – адже такий відсоток щодо некорінних національностей в інших республіках був значно вищим. Разом з тим М.Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилася успішно, там, де показники навчання були кращі, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. “Діаграми успішності хлібозаготівель і успішності в навчанні співпадають”, - говорив М.Скрипник на цій нараді, маючи на увазі, що лише при подальшій успішній українізації становище в сільському господарстві можна буде виправити²⁹.

Але довести правильність своїх думок ні Скрипнику, ні його прихильникам не дали змоги. Мало того, використовуючи метод батога та пряника, вищому компартійному керівництву вдалося розколоти прихильників українського націонал-комунізму й протиставити їх одне одному. Усі існуючі

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

досягнення компартійна верхівка приписувала собі, а винних у недовіках наказувала шукати на місцях.

Тому зрозуміло, що компартійне керівництво швидко знайшло “винних” у зриві сільськогосподарської кампанії. Користуючись тим, що українське селянство було ослаблене голодомором, тим, що українські комуністи внаслідок колонізаторської політики Москви, якій вони не могли нічого протиставити, не мали широкої підтримки мас, бо саме вони й були виконавцями такої політики, компартійна верхівка СРСР звинуватила в усіх негараздах українських “націоналістів”. Тобто винними виявилися якраз ті, хто так чи інакше намагався протистояти подібним діям партійного центру, ті, хто, знаючи справжній стан справ в українському селі, вимагав зменшити плани здачі хліба державі й таким чином врятувати від голоду українське селянство.

С.Косіор, П.Постишев та інші представники партійного керівництва в Україні протягом 1933-1937 рр. неодноразово нагадували про особливості “класової боротьби” в Україні. Перша особливість, за словами П.Постишева, полягала у тому, що “на Україні класовий ворог веде свою боротьбу проти соціалістичного будівництва під націоналістичним прапором”³⁰. Тобто всі, хто був не задоволений підлеглим станом України і намагався встановити справжню, а не декларативну рівність, автоматично могли потрапити під це звинувачення у прихильності до “класового ворога”. Сюди ж потрапляли й всі інші, хто був не задоволений політикою ЦК ВКП(б) у сільському господарстві.

Інша особливість “класової боротьби”, згідно з думкою компартійного керівництва, полягала у тому, що “на Україні найбільше осіло уламків різних контрреволюційних організацій і партій”³¹, з членами яких потрібно нещадно боротися. Перш за все це стосувалося вихідців з боротьбистів, укапістів, бундівців. Постишев визнавав, що прорив 1931-32 рр. “був не тільки проривом в сільському господарстві, не тільки в здійсненні національної політики, а це також був прорив у

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

розумінні особливого засмічення рядів КП(б)У в ці роки (виділено в тексті). 1931-1932 роки були роками особливого засмічення рядів КП(б)У антирадянськими, націоналістичними, шпигунськими, диверсантськими ворожими елементами”³².

Можна зробити висновок: перед П.Постишевим під час його відправлення в Україну ставилося два завдання. Причому основною метою прибуття Постишева в Україну було зовсім не виправлення важкого становища у сільському господарстві (цього при наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р. могли добитися місцеві керівники й без нього). Головним завданням була корекція курсу національної політики та очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку на розвиток тих чи інших подій.

Думку про те, що головною метою діяльності Постишева була саме переміна курсу в національній політиці, висловив і професор Дж.Сандберг, голова міжнародної комісії по розслідуванню голоду 1932-1933 рр. в Україні, що діяла у 1988-1990 рр. за ініціативою Всесвітнього конгресу вільних українців³³. І це зрозуміло. Адже політика коренізації призводила до того, що українські комуністи починали вимагати для себе більше прав і вважати, що українці мають такі ж самі права у національному, культурному та господарському розвитку, як і росіяни. Вони вимагали справжньої, а не декларативної рівності.

Для того, щоб виховати українську молодь в дусі справжньої рівності народів СРСР, М.О.Скрипник та його прихильники зробили національне питання чи не найголовнішим у розвитку держави, неодноразово заявляли про те, що саме тут знаходиться ще не зоране поле для вироблення концепцій подальшого розвитку. Замість того, щоб наполягати на повному, в тому числі й організаційному, злитті українців з росіянами, чого вимагав В.Ленін від місцевих

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

соціал-демократів ще в 1916 р.³⁴, українські комуністи на початку 1930-х рр. починали домагатися для себе більших повноважень, вважали питання злиття націй питанням дуже далекого майбутнього і всі свої сили направляли на розвиток саме української культури. А це якраз і входило у протиріччя з метою політики коренізації.

Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації, після фізичного ослаблення українського селянства, настав час змінити ситуацію. Але оскільки ідеї рівності всіх республік і народів СРСР набули широкого розповсюдження, оскільки українізація, хай і з іншою метою, але все таки була започаткована саме ЦК ВКП(б), то діяти потрібно було досить обережно. Головною ідеєю в зміні національної політики компартійного керівництва в 1933-34 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на "більшовицьку". Тобто пропагувалася ідея вивчення української мови та культури не з метою допомоги в подальшому розвитку українського народу, а якраз з метою нівелювання культурних та історичних особливостей українців, намагання обґрунтувати в майбутньому злиття українців з росіянами. Бо компартійна верхівка добре розуміла, що лише очоливши культурні та історичні процеси в Україні, вона мала можливість спочатку зменшувати їх розбіжності з російськими, а потім і взагалі ці відмінності знищити. Пряма атака на українську культуру, як показував історичний досвід, могла призвести до прямо протилежних результатів.

Виникало питання: у чому ж потрібно звинувачувати представників націонал-комуністів та національно-свідому частину української інтелігенції? Знову таки знадобився досвід першого вождя комуністів. Подібно до того, як В.Ленін у 1920 р. вимагав звинувачувати боротьбистів у дрібнобуржуазності, всі звинувачення, які висувало компартійне керівництво цим людям у 1933 р. зводилися у кінцевому результаті до намагання віддати Україну під ярмо сусідніх капіталістичних

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

держав, позбавити українців самостійності, яку вони мали в СРСР. Українських націонал-комуністів звинуватили у підриивній роботі, підготовці масових селянських повстань, саботажі хлібозаготівельної та інших кампаній, що проводилися керівництвом ВКП(б). Тобто звинувачували їх не стільки в “націоналізмі”, як у “дрібнобуржуазності”. Тих же, хто наприкінці 1932 – на початку 1933 р. були уповноваженими по хлібозаготівлям на місцях, звинувачували у перекирчуванні політики партії на селі з метою викликати недовіру до ВКП(б) й підняти повстання проти радянської влади.

Показовою у цьому плані є справа одного з колишнього керівників УКП, а в 1927-1933 роках одного з ідеологів по національному питанню в УСРР, кандидата в члени ЦК КП(б)У Андрія Річицького. 9 серпня 1933 р. рішенням секретаріату ЦК КП(б)У його було звільнено від обов'язків члену редколегії журналу “Більшовик України”³⁵, а згодом заарештовано. Його звинуватили у тому, що він був членом УВО й перекирчував політику ЦК ВКП(б) на селі під час хлібозаготівель в грудні 1932 – січні 1933 р. з метою підірвати довіру до комуністичної партії. За це 27 березня 1934 р. він був засуджений до смертної кари.

В листі на ім'я С.Косіора від 28 березня 1934 р. Річицький писав: “Проводячи жорстку політику боротьби з куркульським саботажем хлібозаготівель в Арбузинському районі в 1932-33 рр. я повною мірою несу відповідальність за грубі перекирчування політики партії, що пройшли під час їх проведення. Але я ні в жодному разі не можу визнати себе винним у контрреволюційній меті моєї діяльності в Арбузинці.

Смертний вирок, суб'єктивно несправедливий, незаслужений й неправильний, але об'єктивно продиктований інтересами партії і пролетарської диктатури, а, отже, політично правильний не дивлячись на мою суб'єктивну невинність, не змінює обставини”³⁶.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

В листі до президії ВУЦВК він висловлює готовність прийняти смертний вирок: “В переможному поступі соціалізму й остаточного бою труда з капіталом за перемогу комуністичного суспільства в цілому світі, *інтереси особистої справедливості повинні поступитися перед інтересами вищої справедливості класу*”³⁷ (виділення наше – Г.Є). Якою людиною потрібно бути, щоб написати подібні рядки ?

Показовість же цієї справи у тому, як саме проводився процес над колишнім укапістом. З метою дискредитації “українського буржуазного націоналізму” та завоювання довіри серед селян суд над А.Річицьким зробили відкритим. Щоб на суді не було сказано нічого зайвого, головою суду був призначений заступник В.Балицького З.Кацнельсон. Цей процес провели у тій самій Арбузинці Одеської області у присутності колгоспників з тих же сіл, де він й знущався над селянами, виконуючи надіслані з центру плани хлібозаготівель. Причому, за свідченням слідчих, “в справі знущання над колгоспниками він тримав себе так, немовби він чесний член партії й виконував доручення партії та уряду”³⁸. Яка сумна іронія долі: цими знущаннями, намаганням виконати плани хлібозаготівель Річицький якраз намагався довести свою революційність, свою відданість партії комуністів. Але не так сталося, як гадалося. Саме за це його судили слідчі органи, використавши цю справу в інтересах зміцнення впливу на село нового керівництва КП(б)У.

Така постановка питання не була вигадкою місцевих комуністів чи органів ДПУ в УСРР. За цією справою пильно стежив сам “вождь” – Й. Сталін. Про це свідчить те, що відразу ж після суду вищезгаданий З.Кацнельсон надіслав Сталіну не лише текст смертного вироку, але й вичерпні коментарі щодо цієї справи. У вироку, зокрема, говориться: “В результаті проведення в життя А.Річицьким в життя вказівок контрреволюційної організації УВО, до керівництва якої він належав, в ряді сіл Арбузинського району мало місце організоване руйнування хат бідняків та середняків”³⁹. Таким

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

чином компартійна верхівка на чолі зі Сталіним намагалася перекласти всю вину за голодомор не на поодинокі “перекручення” політики партії на місцях, а на організовані сили “націоналістичної контрреволюції”.

Такий метод розправи над представниками українських націонал-комуністів надзвичайно сподобався новим інквізиторам. Вони зазначали у своєму листі Сталіну, що “як судове слідство, так і сам вирок справили надзвичайно схвальне враження на колгоспників”.

Представники слідчої комісії пропонували провести подібну акцію з галицьким українцем В.Сірком, колишнім секретарем Криворізького міськкому, який у цей час вже відбував 10 річне покарання за межами України. Причому показовий суд над ним представники слідчих органів пропонували провести в одному з сіл біля цього міста. На їх погляд, це “мало б величезне політичне значення”, оскільки “під час перебування Сірка на посаді секретаря Криворізького міськкому він з певною контрреволюційною метою – щоб викликати незадоволення колгоспників Радянською владою – заніс, немов би за незадовільну роботу по хлібозаготівлям, на чорну дошку найбідніші колгоспи і дав установу зрівняти їх з землею, тобто розпродати майно. **Лише приїзд бригади ЦК ВКП(б) на чолі з тов. Постишевим у 1933 р. призупинив розорення цих бідних колгоспників**” (виділення наше – Г.Є.)⁴⁰. Тобто всю провину за голодомор пропонувалося перекласти на націонал-комуністів, “петлюрівців” та інших “шкідників”. Представники московського центру намагалися виставити себе благодійниками, які врятували українське село.

Дії Павла Постишева щодо виправлення недоліків у національно-культурному будівництві не мали б великої підтримки, якби члени КП(б)У не відчували, що вся ця кампанія ініційована зверху. Адже у постанові від 24 січня 1933 р. прямо не говорилося про те, що винними у такому незадовільному стані справ у сільському господарстві є саме

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

націонал-комуністи. Спочатку потрібно було переконати у цьому самих членів політбюро та ЦК КП(б)У. Для цього потрібно було провести перестановку в керівних колах КП(б)У. Крім Є.Вегера та М.Хатаєвича, яких одночасно з П.Постишевим було висунуто на керівництво Одеської та Дніпропетровської областей, відбувалися й інші зміни у керівних колах ЦК КП(б)У. 9 лютого, за пропозицією П.Постишева та С.Косіора, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про призначення М.Попова на посаду завідуючого Культпропом та звільнення з цієї посади А.Хвилі⁴¹. 18 лютого відбулася знакова подія, яка багато у чому визначила наступний перебіг подій. Політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР⁴², який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою.

Вирішальні для української парторганізації зміни відбулися 23 лютого 1933 р. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей. Тим впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися всі їх минулі гріхи, навіть членство у некомуністичних партіях. Так, наприклад, А.Хвиля, який, здавалося б, ледь не потрапив у немилість, був призначений заступником наркому освіти УСРР, а П.Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР. В.Затонського призначили наркомом освіти та ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Також членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М.Попова. Одночасно М.Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого заступника О. Карпека, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. Щоправда, М.Скрипнику вдалося цього дня провести резолюцію, у якій визнавалася неправильною жорстка критика керівників національно-культурного будівництва, що була вміщена П.Любченком у

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

газеті “Комуніст” від 16 лютого⁴³. Та це була остання поступка Скрипнику зі сторони вороже налаштованих членів політбюро.

Після того, як Постишеву вдалося укорінитися в ЦК КП(б)У і заручитися підтримкою більшості його членів, ЦК ВКП(б) почав показувати місцевим комуністам, де саме потрібно шукати шкідників. Так, наприклад, у передовій статті у “Правді” від 10 березня 1933 р. відзначалось, що ухильники до місцевого націоналізму “по суті справи обороняють вибиті з економічної колії буржуазно-куркульські елементи, граючи на руку міжнародним імперіалістам.” Ця діяльність всіляких націоналістів та ухильників “буває можлива, насамперед, через недостатню революційну пильність, а іноді і грубі помилки місцевих партійних та радянських організацій. Хіба не про це свідчать кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні? Тут, у ряді районів внаслідок недооцінювання нерозривного зв’язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні. І тут подекуди була практика позбавлення національних меншин права користатися рідною мовою. ***А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов’язкову українізацію ряду районів СРСР***”⁴⁴ (виділення наше – Г.Є.). Оскільки саме Скрипник був ініціатором вищеназваної “шовіністичної ідеї”, то ставало зрозуміло, де потрібно шукати винних.

З огляду на наведену в попередньому абзаці цитату необхідно дати деякі пояснення. До постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. за всіма національними меншостями СРСР, які проживали компактними масами, визнавалися права на національно-культурне будівництво: відкриття шкіл та культурно-освітніх установ і, навіть, функціонування місцевого радянського та партійного апарату рідною мовою. Це стосувалося як “титульних” націй, так і тих національних меншостей, які не мали своєї державності в межах СРСР. Значну увагу до 1933 р. компартійне керівництво приділяло

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

українізації та білорусизації тих районів РСФРР, де ці народи становили більшість. В таких районах не лише відкривалися національні школи, але й державний апарат, місцева преса виходила мовою національної меншості. Але, після вищеназаних постанов, все національно-культурне життя таких титульних націй мало обмежитися лише їх республіками. В цей же час нетитульні нації протягом деякого часу ще мали право користуватися колишніми здобутками. Так, наприклад, німецькі культурно-освітні заклади та місцевий національний державний апарат продовжував існувати до 1938 р. як в національних районах УСРР, так і в автономній Республіці Німців Поволжя. Росіяни ж, які компартійним керівництвом до 1933 р. вважалися національною меншістю на території національних республік, відтепер значилися поряд з титульною основною нацією в будь-якій місцевості СРСР.

Головну роль у боротьбі з ідеями українських націонал-комуністів, з “засміченням компартії” мала зіграти чистка її лав. Ще 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову “Про чистку партії”⁴⁵, яку підтвердили потім й на наступному пленумі ЦК ВКП(б) на початку січня 1933 р.⁴⁶. Та деякий час не були остаточно визначені головні принципи чистки, тобто кого саме потрібно було вилучити. Загальні основи чистки були визначені у постанові ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р. У цій постанові підкреслювалося також, що чистка повинна проводитися “не зважаючи на особи”. В першу чергу ця чистка розпочиналася в 10 адміністративних одиницях, серед яких було 4 області України: Донецька, Одеська, Київська, Вінницька⁴⁷. Як бачимо, у перелік цих областей не ввійшла Харківська, де завдяки зусиллям П.Постишева й так було вилучено чимало українських націонал-комуністів з лав партії, Дніпропетровська, де не менш успішно діяв М.Хатаєвич, та дві найменші адміністративні одиниці – Чернігівська область та Молдавська АСРР.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Чистка ВКП(б), яка розпочалася у 1933 р., багато у чому відрзнялася від попередніх. По-перше, жодна з двох попередніх генеральних чисток не продовжувалася більше року. По-друге, під час чисток, а тим більше перед їх початком, ніколи раніше не припинявся прийом нових членів у комуністичну партію, як тепер. Третьою суттєвою особливістю цього заходу, розпочатого у 1933 р. було те, що йому не передувала партійна дискусія. Спочатку виключали з партії впливових людей і лише потім оголошували їх діяльність націоналістичним ухилом. Компартійна верхівка не надала ані найменшої можливості націонал-комуністам для захисту своєї позиції. Адже у відкритій дискусії у прихильників уніфікації і централізації державного й партійного життя було небагато шансів на перемогу.

Завдання партійної чистки в УСРР взагалі і, зокрема, в Київській області, пояснив на зустрічі з київським обласним активом Д. Мануїльський наприкінці травня 1934 р.. Він заявив, що під час чистки у першу чергу треба звернути увагу на стан справ у національно-культурному житті, на “ряд установ, що мають високе звання академій, інститутів, учених товариств, у яких часто знаходиться притулок класово-ворожа ідеологія”. Він звинуватив керівників українських комуністів, що вони не мали власної позиції у національному питанні. Крім того, Мануїльський наголосив на тому, що члени ВКП(б) знають “тільки одних спеціалістів з національного питання – це наша партія більшовиків, яка розв’язує національне питання за вказівками Леніна і Сталіна, і більше ніхто. І кожного партійця, що забув про це, партія буде бити нещадно”⁴⁸. Цим самим він фактично звинуватив Скрипника. Адже колишній нарком освіти, і це було добре відомо всім присутнім, неодноразово заявляв, що національне питання – це ще не оране поле, на якому треба багато працювати як теоретикам, так і практикам.

Д.Мануїльський розглядав як антипартиїні спроби надати національному питанню великого значення. Він заявляв, що це питання завжди було допоміжним. Оголошувалися націоналістичними та антипартиїними й інші теоретичні настанови, які відстоював М.Скрипник. Тих, хто поділяв подібні ідеї, потрібно було вилучити з партії. Про це недвозначно заявив Мануїльський наприкінці свого виступу: “Між більшовиками і буржуазними націоналістами завжди точилася запекла боротьба за кадри, за нашу молодь. *І чистка повинна буде виявити тих партійців, які не зуміли в цій боротьбі відстояти партійну лінію*”⁴⁹(виділення наше - Г.Є.). Якщо до цього виступу ім’я М.Скрипника, як члена політбюро ЦК КП(б)У, намагалися не згадувати у засобах масової інформації в негативному контексті, то після цього про його помилки, а потім і ухил, заговорили у повний голос.

Подібні цілі партійної чистки у 1934 р. накреслював у своїй статті кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У К.Сухомлін. Він наголошував на тому, що “у Скрипника випиналося національне питання на перше місце, хоча Ленін і визнав його як другорядне, підпорядковане основній ідеї пролетарської диктатури”⁵⁰. Його доповнював О.Ярославський, присланий з Москви “чистити” харківську обласну партійну організацію. 15 травня він говорить на зустрічі з партійним активом: “Основну увагу на Україні треба приділити дальшому викриванню націоналістичної контрреволюції, викриванню націоналістичного ухилу в нашій партії, що його очолював Скрипник”⁵¹. Це зайвий раз підкреслює той факт, що саме ЦК ВКП(б) ініціював кампанію по викриттю “націоналістичного ухилу” в партії.

Але, незважаючи на розпочате цькування національно-свідомих комуністів в УСРР, незважаючи на те, що саме у ході цієї чистки почали активно оголошуватися найсуворіші вирoki колишнім членам ВКП(б), компартійна верхівка не наважилася на відкритий поворот до великодержавного шовінізму. Більше

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

того, у своїх виступах партійні керівники України неодноразово говорили про продовження політики українізації та недопущення проявів російського шовінізму, продовжували активно вживати державницьку риторичку. На словах вони доводили, що ні про який кінець українізації говорити не можна, що українська культура, українська державність тільки стане міцнішою внаслідок боротьби з “націоналістичним ухилом”.

Партійна верхівка розуміла, що лише залишивши на керівних посадах деяких українських націонал-комуністів, лише залишивши ідеологію української радянської державності можна буде перемогти прихильників Скрипника, дискредитувати, хоча б частково, ті ідеї, які він пропагував. Бо тільки в такому разі частина українських комуністів могла повірити, що діяльність Скрипника була дійсно не на користь українського народу. Відкритий же російський шовінізм міг би призвести до прямо протилежних результатів, адже ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) говорилося про те, що найбільша небезпека російського шовінізму полягає тому, що він є найголовнішою причиною поширення місцевого націоналізму. Отже, потрібно було, хоча б формально, продовжувати українізацію і висувати українські кадри на керівну партійну та радянську роботу.

З іншого боку, лише усунувши Скрипника, лише зробивши національне питання знову другорядним, компартійному керівництву можна було б надіятися на виховання таких українських кадрів, які б могли виконати давнє бажання В.Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською. Недарма ж першим практичним рішенням в Україні, направленим на боротьбу з прихильниками Скрипника, була постанова секретаріату ЦК КП(б)У від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

Скрипник категорично протестував, але його протест не задовольнили⁵².

Для виправлення ситуації компартійному керівництву потрібні були вірні виконавці. Та швидко знайти їх в Україні було неможливо. Для їх пошуку та виховання потрібен був час. Тому після приїзду П.Постишева на головні ролі висувають саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу у 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 чоловік, замінила при цьому 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій⁵³ 233 . І це у той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁵⁴.

Особливо важливо було втримати під контролем українське село. Адже саме село було основною базою для “антирадянських” виступів, саме на селі найбільшою популярністю користувалися українські націонал-комуністи, саме на селян покладали надії діячі українського національно-визвольного руху в еміграції. До того ж саме сільське господарство було одним з основних джерел індустріалізації. Тому важливо було не тільки зламати опір селян більшовицькому режиму, а й змусити їх працювати як слід. Потрібно було так організувати виховний процес, щоб селяни сприймали як природне те становище, що склалося у селі. Тому, ослабивши селян голодомором, зваливши вину на українських націонал-комуністів, компартійна верхівка вирішила, що настав час встановлення повного ідеологічного контролю над селом.

На січневому 1933 р. пленумі “з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС і радгоспів на селі, ЦК ВКП(б) вирішив організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи...”⁵⁵. Завдання політвідділів полягало у забезпеченні політичного контролю в усіх областях життя і праці як самих МТС, так і колгоспів, які вони обслуговували.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Причому керівники політвідділів не підкорялися тому РПК, де знаходилися. Вони були підлеглі безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і назначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією ЦК національних компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили до складу керівництва⁵⁶.

Таким чином, функції РПК були значно урізані. Можна зробити висновок, що ЦК ВКП(б) не довіряв місцевим партійним організаціям. Адже на селі серед комуністів вплив Скрипника і його ідей був значним, оскільки за роки найбільш активної діяльності націонал-комуністів (1930-1932) лави КП(б)У зросли більше ніж вдвічі, причому відсоток українців у партії значно зріс.

Втім ЦК ВКП(б) не довіряв у кадровому питанні не лише районним партійним організаціям, але й ЦК КП(б)У. На роботу голів політвідділів МТС направлялися, звичайно, аж ніяк не прихильники Скрипника. Всі кандидатури ретельно перевірялися у московському центрі, питання розстановки кадрів було занадто важливим. Відбір кандидатур був досить жорстким. Так, наприклад, з 554 чоловік, яких рекомендували на цю посаду п'ять найбільших обкомів КП(б)У, ЦК ВКП(б) затвердив лише 144.

Та все-таки організація політвідділів МТС проходила швидким темпами. Якщо за станом на січень їх ще не існувало, то у квітні 1933 р. з 590 МТС 375 мали політвідділи, а на початок січня 1934 р. з 655 – 645⁵⁷. Одним з найважливіших методів пропаганди стає друк багатотиражних газет у політвідділах МТС. На початок 1934 р. у 524 з них були газети, причому 489 газет МТС друкувалося українською мовою, 20 російською, 6 німецькою, 1 єврейською, 3 болгарською⁵⁸.

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливо взяти під цілковитий контроль село, свідчить й те, що з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно зі звітом ЦК КП(б)У за період від XI до

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

XII з'їзду КП(б)У, у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95% їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та партторгів колгоспів і бригад⁵⁹ 53 . Крім того, у 643 політвідділи МТС та у 203 радгоспів було послано понад 3000 керівних працівників⁶⁰.

Процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно зі знищенням тих, хто не вписувався у нову схему. Так, протягом травня-грудня 1933 р. у результаті партійної чистки у чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, що пройшли чистку, відсів становив 84 653 чоловіка⁶¹. Причому компартійні керманічі України визнавали, що 48,1% виключених з партії припадає на тих, хто вступив у лави КП(б)У у 1931-1932 рр.⁶². Всього ж, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж УСРР, партійна організація республіки протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 чол.⁶³ (за іншими даними кількість комуністів в Україні зменшилася на 194 822 чол.⁶⁴). Цікаво, якщо у середньому по СРСР відсів у ході чистки, яка проходила по 11 областях, становив 17%, то в Україні ця цифра становила 19,3%⁶⁵.

Оскільки головним ворогами були визнані “націоналісти”, то цілком природно, що з початком партійної чистки починає зменшуватися й частка українців у комуністичній партії. Так, якщо на початок чистки українці склали 60,7% у КП(б)У, то на перше жовтня 1933 р. ця кількість зменшилася до 60 %⁶⁶.

Протягом 1934-1936 рр., внаслідок чистки 1934 р. у чотирьох областях УСРР, перевірки партійних документів у 1935 р. та їх обміну в 1936 р. кількість комуністів в Україні й надалі зменшувалася. За станом на 1 січня 1935 р. у лавах КП(б)У було зареєстровано 307 527 членів, 1936 р. – 241 330, 1937 р. – 297 061⁶⁷. За станом на 1 квітня, незадовго до початку XIII з'їзду КП(б)У, в Україні, за словами Косіора, було зареєстровано 296 643 комуністів, причому за час з 1 листопада 1936 р., коли було відновлено прийом у партію, до

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

лав ВКП(б) в Україні вступило 5505 нових членів, з яких близько 63 % були українцями. Частка українців у партії у цей час складала 57%⁶⁸. Кількість комуністів протягом 1936р. збільшилася в основному внаслідок розгляду апеляцій про неправильне виключення з партії та переведення у співчуваючі.

Як бачимо, частка українців у лавах КП(б)У змінилася не дуже суттєво, як не змінилася формально й національна політика ЦК ВКП(б) в УСРР. Причин цьому було декілька. Однією з них була необхідність забезпечити ілюзію в українців, що комуністична влада – це народна влада. Іншою причиною була негативна реакція за кордоном на розгром Скрипника та його прихильників. Причому це стосувалося як відгуків у стані української діаспори, так і побоювання негативного впливу згаданих подій на міжнародний авторитет ВКП(б).

У цьому плані особливо варто виділити лист В.Винниченка до політбюро ЦК ВКП(б) у вересні 1933 р., критиці якого П.Любченко присвятив майже третину свого виступу на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У. В.Винниченко застерігав у своєму посланні, що таке ставлення до українців може мати серйозні негативні наслідки. Проаналізувавши безвихідь у розв'язанні національного питання, яка призвела до самогубства М.Скрипника та М.Хвильового, В.Винниченко задав риторичне запитання: “Чи дійсно ж така політика сприяє зміцненню тилу Союзу і є запорукою його в боротьбі з західноєвропейським імперіалізмом який тільки й чекає випадку напасти на нього?” Слідом за цим він наголошує на тому, що неправильне ведення національної політики “є майже свідомо-шкідницьке марнотратство й свідоме знищення українських сил”⁶⁹.

Керівники ЦК ВКП(б) це добре розуміли. Адже вони знаходили підтвердження цим словам на території України. Чимало українських комуністів, які вважали себе відданими комуністичній ідеї і інтернаціоналізм розуміли як рівність всіх

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

націй, розчарувалися в національній політиці партії, вважаючи розгром так званого “націоналістичного ухилу” поверненням великодержавного шовінізму. Про такі настрої серед частини комуністів Харківщини свідчить анонімний лист від імені 150 комуністів, про який згадав П.Постишев на XII з’їзді ВКП(б). Автори листа так говорили про перенесення столиці з Харкова до Києва: “це – димова завіса, так само, як і відкриття пам’ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури. Ваш лозунг – “Україна - невід’ємна частина Радянського Союзу – щось дуже схожий на лозунг – “єдина неділима”⁷⁰.

Компартійній верхівці вкрай необхідно було послабити подібні настрої, створити в українців ілюзію їх державності і самостійності, рівності з російським народом. Адже у майбутній світовій війні, яка здавалася неминучою, симпатії українського народу були необхідні. Зваливши провину за голодомор на “націоналістів” та “куркулів”, компартійна верхівка мала довести українцям, що українська влада – це їхня рідна влада, що на чолі державних органів влади стоять прості вихідці з українського народу, а національне питання роздмухується саме “буржуазією”.

З цією метою відразу ж після розгрому “націоналістичного ухилу” на XII з’їзді КП(б)У приймається рішення про переведення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього ЦК ВКП(б) суворо стежив за тим, щоб відсоток українців у КП(б)У суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Компартійне керівництво намагалося не допустити такого стану, як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі українські кадри, які б лише за національною ознакою були

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

українцями, добре знали українську мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам'ять українців необхідно було ліквідувати, злити воедино з іншими. Ліквідувавши вищезазначене, “зливши” нації, у майбутньому керівництву СРСР можна було не турбуватися за існування цієї держави, можна сміливо проводити будь-які експерименти над власним народом. Тому, покінчивши у 1934 р. з прихильниками Скрипника, з тими українцями, у яких була добре розвинута національна самосвідомість, партійна еліта береться за продовження українізації. Зовні це виглядало цілком логічно – адже у 1933 р. основною ідеєю боротьби з “ухилом” Скрипника була ідея заміни “петлюрівської” українізації на “більшовицьку”.

У резолюції листопадового 1933 р. об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який був присвячений в основному питанням національної політики партії, говорилося (і подібне було вперше в історії СРСР) про те, що саме український націоналізм став головною небезпекою в національному питанні⁷¹. Ця резолюція, до речі, ніколи не була скасована комуністичною владою. Великодержавний шовінізм більше ніколи не визнавався в Україні основною небезпекою. А щоб у комуністів УСРР не було ніяких вагань щодо майбутньої політики в національному питанні, в резолюції пленуму нагадали, що “для партії національна політика була й лишається зняряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття націй”⁷².

Одночасно з цим у резолюції говорилося про те, що “пленум вважає за потрібне провести добір і висування кращих колгоспних працівників українців, і партійних, і позапартійних, на радянську роботу в республіканському, обласному і районному масштабі”. У ній також ішлося про необхідність “посилити готування більшовицьких українських кадрів партійних працівників”, для чого утворювалися в Харкові курси марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У на 150

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

чол. з півторарічним строком навчання⁷³. При прийомі на ці курси компартійна верхівка стежила за тим, щоб переважну більшість слухачів становили українці. Так, у першому наборі цих курсів українці становили 61%, а в другому – 73,6%⁷⁴.

Оголосивши боротьбу українському націоналізмові на “теоретичному фронті”, в органах наркомосу та наукових установах, у літературі та мистецтві, поставивши завдання підготувати більшовицькі кадри в середовищі нацменшостей, і “особливо серед польської та німецької людності”, пленум не забув згадати і про великодержавний шовінізм, представники якого “намагаються витлумачити рішучу боротьбу партії з петлюрівськими елементами, як ревізію національної політики”. Розгром “українського націоналізму”, виявляється, і є “найдоконечніша умова і складова частина більшовицької українізації”. Звичайно, партія мала продовжувати боротьбу проти великодержавного націоналізму, який, як відзначалося в резолюції, “є спільник і значною мірою живлюще джерело” для українського націоналізму⁷⁵. Тобто, фактично, знову було підтверджено рішення XII з’їзду РКП(б), в якому російський шовінізм називався небезпечним не сам по собі, а саме як живлюще джерело для справді небезпечного “місцевого націоналізму”. Подібні настанови було повторено й на XII з’їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р.

Протягом 1933-1937 рр. партійне керівництво постійно підкреслювало нерозривність прориву в питаннях національно-культурного будівництва з провалом у сільському господарстві в 1930-1932 рр. Тобто в терорі голодом, про який офіційно не згадувалося, намагалися звинуватити тих людей, хто не мав ніякої реальної можливості щось змінити в тій ситуації, тих, хто не приймав рішень, що призвели до таких трагічних наслідків. Покращання ситуації в сільському господарстві пов’язувалося лише з “мобілізацією зусиль”. Про ті матеріальні ресурси, які були використані П.Постишевим і його командою, про зміну умов праці, якщо й згадувалося, то

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

мимохідь. Головною причиною покращання стану сільського господарства Постишев називав розгром “націоналістичного ухилу” Скрипника й очищення партії. На згаданому вище листопадовому 1933 р. пленумі П.Постишев підкреслював, що “саме помилки й промахи, допущені КП(б)У в здійсненні національної політики, стали однією з головних причин прориву 1931-1932 рр.”⁷⁶. А передовій статті “Правди” за 28 листопада 1933 р. наголошувалося, що “блискуча перемога колгоспів України – прямий результат більшовицького розгрому куркульсько-націоналістичних елементів”.

Цю саму ж думку компартійне керівництво намагалося донести і своїм закордонним колегам. Так, наприклад, секретар ЦК КП(б)У М. Попов у 1935 р. так пояснював закордонним комуністам дії компартійної верхівки СРСР в Україні протягом 1933-1934 рр.: “постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., безпосередні вказівки ЦК ВКП(б), тов. Сталіна і тов. Кагановича, *надіслання на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева* (курсив наш – Г.Є.), бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції - привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України був ліквідований”⁷⁷. Тобто зайвий раз підкреслювалося, що головним в Україні з січня 1933 р. був саме Постишев, як секретар ВКП(б), яким він, до речі, залишався до січня 1934 р., тобто до XVII з’їзду ВКП(б).

Але для того, щоб ці слова звучали більш переконливо, потрібно було продовжувати українізацію, активніше висувати українців у владні структури. В 1933 - 1934 рр., під час партійної чистки і активної боротьби з “головною небезпекою у національному питанні в Україні”, цього майже не робилося, бо наразі якраз і велося протиборство з прихильниками М.Скрипника. Мало того, постійне підкреслювання ролі ЦК ВКП(б), Сталіна, центрального уряду призводило до того, що з ЦК КП(б)У рахуватися починали все менше й менше. Дійшло до того, що на одеському обласному з’їзді рад у виступі голови

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

облвиконкому М.Голуба, а потім і в обласній газеті “Чорноморська комуна” (що було особливо небезпечно) було проігноровано ЦК КП(б)У, а також сам факт існування української радянської державності. Це виявилось у тому, що всі подяки за гарне життя адресувалися у ЦК ВКП(б), Сталіну та союзному уряду, українські ж владні структури майже не згадувалися.

З’явилася миттєва реакція з Києва у вигляді телеграми за підписом Косіора. Обком помилку зрозумів і намагався якось її виправити. Як було сказано у покайному листі одеського обкому в ЦК КП(б)У, “редакція газети “Чорноморська комуна” цим самим повністю ігнорувала першочергову потребу підносити маси на боротьбу за українську радянську державність. Тим самим редакція ігнорувала постанови т. Сталіна про потребу боротьби з великодержавницьким прагненням ліквідувати, або применшити значимість національних республік”. 23 січня Голуба було викликано на політбюро ЦК КП(б)У, де йому було вказано на помилку⁷⁸. Подібними виступами ігнорувалася вказівка П.Постишева, яку він постійно повторював на зустрічах з партійним активом у 1934–1935рр. про необхідність довести, що погром українського націоналізму не є погромом українізації⁷⁹.

В промові на пленумі Київського міськпарткому 22 лютого 1935 р. П.Постишев у черговий раз заявив про марну спробу ворогів “змалювати справу так, мовляв, до 1933 р. українізація була, а після цього періоду розгромили українську культуру”. Але для цього, щоб спроба була дійсно марною, необхідно продовжувати українізацію. А з цим якраз і виникли проблеми. Тих місцевих керівників, які перейшли у своїй роботі перейшли на російську мову з остраху бути звинуваченими в українському націоналізмі, П.Постишев звинуватив у тому, що вони “до питань українізації підходять не зовсім так, як слід було б, не по-більшовицькому. Це серйозне явище, на яке ми повинні звернути особливу увагу”⁸⁰.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Незважаючи на українофільську риторичку ЦК КП(б)У в 1933-1934 рр. значно скоротився відсоток українців на відповідальних посадах. Радянська влада набувала вигляду окупаційної, що було особливо небажано з огляду на складне міжнародне становище, на надії ЦК ВКП(б) взяти під свій контроль національно-визвольну боротьбу підкорених народів. Тому в 1935 р. розпочалася немовби друга хвиля українізації радянського та партійного апарату. Особливо бурхлива робота була розгорнута по висуванню українських кадрів у владні структури. Важливим напрямком такої роботи вважалася і українізація державного і партійного апарату. Але, знову таки, проводилася вона не з метою зробити комуністичну владу українською чи піти на зустріч прагненням українського народу. Головною метою таких засобів було якраз довести необґрунтованість звинувачень у розгромі всього українського в УСРР після М.Скрипника. Таким чином влада намагалася не допустити втрати авторитету ВКП(б) за кордоном, послабити невдоволення українців, створити в них ілюзію існування народної влади.

Після негативної реакції ЦК КП(б)У на публікації в “Чорноморській комуні” на початку січня Одеський обком партії прийняв рішення про посилення уваги до українізації. В рішенні бюро обкому від 20 лютого 1935 р. говорилося: “2.)Визнати необхідним посилити увагу всієї парторганізації до питань національного будівництва, посилити роботу по українізації всього радянського та партійного апарату зверху донизу; більш широко розгорнути вирощування й висування українських кадрів на керівну роботу. 3)Доручити відділам обкому внести на розгляд бюро конкретний план практичних заходів щодо реалізації сьогоднішнього рішення”⁸¹. Про “серйозність” цих намірів яскраво свідчило те, що ця постанова була надрукована російською мовою... До речі, вже у березні редактора вищеназваної газети Беднова зняли з

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

роботи, а автор тієї статті Комаров був виключений з партії як троцькіст. Стрілочник був знайдений...

Та керівництво КП(б) добре розуміло, що якісь заходи все ж потрібно здійснювати. 26 лютого 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про висунення українських кадрів”, у якій пропонувалося “відділу керівних парторганів разом з обкомами подати в Секретаріат не менш 120-150 українців для висунення на пости секретарів РПК і 120 чоловік на висунення голів РВК”. Крім того, говорилося про необхідність відбору з українських голів РПК та РВК кандидатів та обласну та центральну партійну й радянську роботу. Українські кадри для цієї мети пропонувалося також знайти у складі слухачів ВКСГШ (Вища комуністична сільськогосподарська школа), університеті ім. Артема. Не менше 300 українців з числа “найбільш грамотної, політично перевіреної і спроможної молоді”(так у тексті – Г.Є.) планувалося знайти у вузах УСРР. Подібні дії наказувалося зробити і ЦК ЛКСМУ⁸².

Протягом 1935 року компартійне керівництво України розгорнуло активну діяльність по висуванню українських кадрів на керівні посади в державних органах влади. 5 липня 1935 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У, згідно з якою представники різних наркоматів найближчим часом мали запропонувати свої плани стосовно збільшення відсотку українців у їхньому керівництві. Так, наприклад, 19 серпня ЦК КП(б)У висловив незадоволення з приводу слабкої роботи комісії на чолі з Капелінським по висуненню українських кадрів у системі наркомату юстиції. А вже ще 10 липня цій комісії давалося завдання знайти українців на посаду помічника генерального прокурора, прокурорів наркомату юстиції, обласних прокурорів та їх заступників⁸³. Подібні постанови у цей час видаються для наркоматів здоров'я⁸⁴, комунального господарства, зв'язку, місцевої промисловості⁸⁵ тощо. Оскільки швидко керівників-українців знайти не вдалося, то,

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

заслухавши доповідь комісії оргбюро 28 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення продовжити роботу цих комісій⁸⁶. 5 жовтня на засіданні оргбюро визнали незадовільним стан українізації навіть у системі комісаріату освіти⁸⁷, що у часи Скрипника було неможливим, оскільки саме у цьому наркоматі зосереджувалися прихильники українізації.

Навесні 1936 року партійна верхівка України почала підбивати підсумки по висуненню українських кадрів. 8 березня 1936 р. ЦК КП(б)У визнав за задовільний стан по висуванню українських кадрів у центральний апарат наркомату здоров'я і наголосив на необхідності продовжувати цю справу в областях. Члену комісії Копілевичу до червня запропонували “виявити молоді українські кадри аспірантів, асистентів, яких можна б було просунути на доцентів та професорів”⁸⁸. Схоже задоволення висловили 15 березня 1936 р. керівники українських комуністів з приводу висування українців на керівні посади у системі наркомату юстиції, зазначивши при цьому, що надалі юридичні факультети потрібно буде “укомплектовувати переважно українцями (75-85%)”⁸⁹. А от станом справ у наркоматі освіти вони залишилися незадоволеними⁹⁰.

Як бачимо, влада зробила все можливе, щоб у центральному апараті збільшилася кількість українців. Але, незважаючи на всю “українізаційну” риторичку ЦК КП(б)У, керівники партійних та державних установ на місцях після розгрому Скрипника з недовірою ставилися до можливості українізації. Віру в щирість таких намагань відродити було майже неможливо. Тим більше, що за прояви великодержавного шовінізму, на відміну від українського “націоналізму”, суворих покарань ніколи не було, а “головною небезпекою у національному питанні” після 1933 р. завжди залишався “український націоналізм”. Тому рішення про українізацію партійного та радянського апарату на вимогу Києва приймалися, але далі пустих слів не йшло. Щоб хоча трохи змінити ситуацію ЦК КП(б)У наприкінці літа 1935р.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

прийняв рішення не тільки про висування українських кадрів, а й про справжнє виконання тих постанов стосовно українізації, які приймалися протягом попереднього періоду.

29 серпня 1935р. політбюро ЦК КП(б)У прийняв резолюцію “Про українізацію в областях”, у якій зазначалося, що “обкоми Донецький, Дніпропетровський і Одеський займаються справою українізації недостатньо”. Політбюро доручило голові відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У З.Ашрафяну організувати спеціальне обстеження цих областей. У цьому документі говорилося: “При обслідуванні перевірити радянський апарат: якою мовою ведеться листування, якою мовою провадяться засідання. Також звернути увагу на міськради, школи, профспілки, партосвіту і всі культурні установи, а також комсомольську і піонерську роботу, роботу партійних апаратів обкомів, райкомів, міськкомів. Наслідки обслідування доповісти на ПБ”⁹¹. Ця постанова не виявилася порожнім звуком. Згідно з цією постановою перевірку була здійснено і названі обласні партійні організації були піддані суворій критиці.

Звернемо свою увагу на Донецьку область, найбільшу за чисельністю. За спостереженнями членів комісії по перевірці стану українізації, які вони надали в ЦК КП(б)У 19 жовтня 1935 р., “лише за останні два місяці, особливо після постанови політбюро робота у галузі українізації почала посилюватися. В апараті облвиконкому лише з 26 серпня ввели листування українською мовою”. Як зазначали автори записки на час перевірки 19 райвиконкомів вели листування російською мовою, 11 – мішаною, у якій переважала російська мова, 10 – мішаною, у якій переважала українська мова, і лише 9 районів – українською. Вони відзначали, що навіть у типово українських районах Старобільщини листування в значній мірі проводилося російською мовою, причому “місяці два тому назад було ще гірше”⁹². Відзначалося також “найнеуважливіше відношення” представників партійного та комсомольського

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

активу до питань українізації, їх робота майже скрізь проводилася російською мовою.

Таке становище не повинно було дивувати членів комісії. Адже, наприклад, чимало керівних працівників у сільські партійні осередки прибули або з-за меж УСРР, або з великих промислових міст, а отже, не знали української мови (та й мети такої перед ними не ставилося, бо головною їх метою була боротьба з проявами українського націоналізму). Так, наприклад, за свідченням членів комісії “по колгоспах Железнянської МТС навіть всі партійні —українці, але так як всі парторги, як правило, не знають української мови, то партійна робота, партосвіта проводиться російською мовою”(виділення наше – Г.Є.). Навіть на Старобільщині, де частка українців складала більше 85%, лише 30% партійної роботи проводилося українською мовою. Причому, як зазначали автори записки, насправді немає й 30%, ці дані лише на папері⁹³.

Не кращою була ситуація і з висунанням українських кадрів на керівні посади. Так, лише в двох з 13 міськпарткомів секретарями були українці. В райпарткомах становище було трохи краще. З 38 РПК в 17 першими секретарями були українці, причому в Старобільському окрузі з 18 районів у 9-ти першими секретарями були українці. Подібний стан з висунанням українських кадрів був і у виконавчій владі. З 13 голів міськрад лише 3 було українці, з 38 голів райвиконкомів 19 були українцями. Така ж ситуація була і в комсомолі. В апараті обкому українці становили 27%, у 17 районах (44%) і у 6 міськкомах (46%) українці були першими секретарями ЛКСМУ⁹⁴. Такий стан речей аж ніяк не свідчив про рівноправність українців з росіянами у власній республіці.

Подібна ситуація з українізацією була і в Одеській області, де головою комісії по перевірці був А.Хвиля. В цій області, де українці складала 64,5% всього населення, українська мова фактично відсутня “в ділових стосунках і побуті міста. /Одеса,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

Миколаїв”]. Коли до відповідальних працівників звертаються з якимось питанням, то багато з них “відповідають руською мовою настійливо, немов рекомендують співбесідникові перейти на ту ж мову”. Партийна робота, крім офіційного листування, провадилася російською мовою. Те саме стосувалося й партосвіти. З 700 партосвітніх курсів лише в 72 (10,2%), а з пропагандистських - в 130 з 561 (23,2%) навчання велося українською мовою⁹⁵. А Хвиля з обуренням відмічав, що “навіть у тих школах, де викладання ведеться українською мовою, піонерська та комсомольська робота ведеться російською мовою”. Це призводило до того, що “діти не звикають до української мови, як до мови політичного життя, керівництва і культурного зросту і виробляють погляди на опанування української мови і культури, як на річ другорядну”⁹⁶.

Важкий стан був і в справі висування українських кадрів. Так, якщо з 33 622 членів комуністичної партії на Одещині українців було 16 155 (48%)(а за станом на 1 жовтня 1933 р. – 53,5%⁹⁷), то секретарів райпарткомів з 74 – лише 25 (33,4%), секретарів райкомів ЛКСМУ 25 з 70 (35,7%)⁹⁸.

Дещо краща ситуація була у структурах виконавчої влади. Так, з 74 голів райвиконкомів українців було 44 чол.(59,45%), ще краща в цьому плані була ситуація з сільрадами. В 945 з 1196 (79%) сільрад головами були українці. Але, як зазначив А.Хвиля в доповідній записці в ЦК КП(б)У, “в процесі обстеження виявилось, що справжній стан українізації значно нижчий від цифрових і відчитних показників і не відповідає завданням, що їх ставить партія та уряд”⁹⁹.

Керівники комісії по перевірці стану українізації змушені були визнати, що після хвилі боротьби з українським націоналізмом у 1933-1934 рр. українізацію запроваджувати дуже важко. Так, наприклад, директор Одеського художнього технікуму Журавльов сказав: “У нас до справи, яка трапилася зі Скрипником, всі викладачі навчали українською мовою, але

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

після справи Скрипника українська мова стала в технікумі глохнуть і ті викладачі, що раніш читали українською мовою, перейшли на російську, боячись, щоб їм не пришили націоналізму”¹⁰⁰. Люди бачили, що з-за “українського націоналізму” можна й голову втратити, а от за ігнорування української мови максимум, що можна отримати – це усну догану чи попередження.

Таким же був стан справ в українізації і в Дніпропетровській області. Там з 63 перших секретарів райпарткомів українців було 24 чол. (38,1%), в президії обласного виконавчого комітету з 16 чоловік було 4 українця (25%), в апараті ОВК 25 з 77 (32,5%). Краше було становище з головами райвиконкомів – 42 з 63 були українцями (66,67%)¹⁰¹. Але, як зазначав у доповідній записці в ЦК КП(б)У голова комісії по перевірці стану українізації Горбань, “навіть на цьому неприглядному фоні особливо вражає занедбання українізації в роботі міських комсомольських організацій Дніпропетровщини... Заклики обкому КСМ про підсилення українізації посилаються на місця ... російською мовою”¹⁰².

Відверто на питання про причини переведення роботи Червоноградського райкому комсомолу на російську мову вже навесні 1935 р.(!) відповіла завідувача відділом учбової частини Гузарій: “Ніхто не вимагає проводити роботу українською мовою, а навпаки, всі навколо говорять російською мовою, і в обкомі, і в міськкомі, скрізь”¹⁰³. При такому підході до національного питання, коли основною небезпекою офіційно вважався український націоналізм, коли процеси українізації проводилися лише для того, щоб комусь довести, що в Україні все гаразд (тобто були тимчасовою тактичною метою, а не стратегічним завданням, як це було за часи Скрипника), ні про які успіхи українізації не могло бути й мови.

Проаналізувавши доповідні записки з трьох областей, представники відділу агітації і пропаганди зробили висновок,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

“що, не дивлячись на спеціальні вказівки ЦК, обкоми партії недооцінили політичного розуміння цих вказівок, не взяли ще як слід за їх реалізацію, не зробили ще належного перелому в кадрах наших партійних і радянських робітників, “все це просякнуті духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість”... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього часу *гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрому націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника)*, але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом”¹⁰⁴(виділення наше – Г.Є.).

Становище потрібно було якось виправляти. Треба було добитися того, щоб українці все-таки визнали комуністичну владу своєю. Досягти ж цього можна було лише з допомогою самих українців. У 1936-1937 рр. владні структури не припиняли спроб збільшити відсоток українців на керівних партійних і державних посадах, досягти більш-менш сприятливого стану з українізацією партійного та державного апарату. Але добре відчувалося, що такої впевненості в необхідності здійснюваної справи, як за часів М.Скрипника, в тогочасних керівників українізації не було, як не було у них і таких повноважень. До того ж дібрати необхідну кількість “справжніх” більшовиків-українців, які б добре знали українську мову, але зневажали побут, культуру, історичні традиції українського народу, які б беззастережно сприймали всі ті цінності, які рекомендувалися комуністичною пропагандою (що й було справжнім завданням “більшовицької українізації”) було досить важко. Тому в 1936 – в першій пол.1937 р. вище компартійне керівництво знову робить деякі поступки національним прагненням українців, заохочує розвиток національних процесів. В чималі мірі сприяло цьому

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

й обговорення, а потім й прийняття нової конституції СРСР та УРСР (нова назва радянської України).

Наприкінці січня 1936 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося питання про підсумки перевірки партійних документів у 1935 р. Намагаючись, хоча б формально, бути послідовними у проведенні національної політики, керівники КП(б)У прийняли рішення “Про необхідність посилення роботи у справі висунування українських кадрів”. У ньому говорилося: “Розгром націоналістів, які гальмували виховання і просування дійсно радянських українських кадрів, дав можливість останнім часом значно підвищити кількість і питому вагу більшовицьких українських кадрів на партійній, господарській, культурній радянській роботі та всіх інших ділянках будівництва соціалізму”¹⁰⁵.

Незважаючи на такі бадьорі слова стосовно покращання ситуації у кадровій політиці, цифри говорили зовсім про інше. Так, наприклад, у Харківській області за станом на 1 січня 1936 р. українців серед перших секретарів райпарткомів було лише 31%, тоді як у 1933 – 59%, у 1934 – 46%, у 1935 - 44,5%. Схожа ситуація була й у Дніпропетровській області. Якщо на початок 1933 р. 55% перших секретарів райпарткомів були українцями, то у 1936 – 34%, серед голів райвиконкомів у 1933 р. було 66% українців, а у 1936 р. - 53%.¹⁰⁶

Про “методи”, з допомогою яких збільшували відсоток українців в керівних органах влади, свідчить постанова політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1935 р., в якій керівництво українських комуністів доручило Л.Капелінському розслідувати “грубе порушення директиви ПБ щодо національного складу делегацій на XIII з’їзд Рад”. В цій же постанові зазначалося, що серед членів ВУЦВК повинно бути не менш, ніж 60 % українців¹⁰⁷.

Але “на людях” влада намагалася не показувати того, що з наближенням українського населення до правлячої партії, м’яко кажучи, не все гаразд. У друкованих виданнях називалися

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

лише ті цифри, які вигідно відображали національну політику партії. Так, у своєму виступі на січневому 1936 р. пленумі, присвяченому підсумкам перевірки партійних документів, П. Постишев заявив: “Вороги весь час намагалися й намагаються змалювати картину таким чином, що ми тут на Україні били не націоналістів, не контрреволюціонерів, не шпигунів і диверсантів, а нібито українців... Ми завжди говорили, що тільки розгромивши націоналістів, можна по-справжньому відкрити дорогу справжнім українським кадрам. Так воно і вийшло. Ми маємо в цій справі за останні пару років немалі успіхи. На 1 січня 1934 року українців – секретарів райкомів було 179 чоловік, на 1 січня 1936 року секретарів райкомів і заступників секретарів райкомів – 431 чоловік. Голів райвиконкомів і сільрад було в 1933 році 250 чол., тепер – 332 чол.”¹⁰⁸.

Ми навмисно вибрали у цих його вихваляннях лише ті показники, які аналізували раніше. Якщо придивитися до слів Постишева уважніше, то виходить зовсім протилежна картина тій, яку він намагався представити. По-перше, кількість українців – секретарів райпарткомів він назвав за станом на 1 січня 1934 р., тобто вже після того, як основна фаза боротьби з “націоналістичним ухилом” залишилася у минулому. По-друге, у даних за 1936 р. він називає не лише перших секретарів райпарткомів, а і їх заступників, тобто справжня кількість майже вдвічі менша. По-третє, і це, мабуть, головне, Постишев “забув” згадати про організацію на початку 1935 р. нових районів¹⁰⁹. Адже на той час їх було аж ніяк не менше 515¹¹⁰, тоді як у 1933 р. - 367¹¹¹. Відповідно на 1 січня 1934 р. українці склали 48,7%, а у 1936 ~ 42%. А якщо згадати, що наприкінці першого кварталу 1932 р. секретарів РПК – українців було 57% і тодішнім керівництвом КП(б)У це вважалося явно недостатньою кількістю¹¹², то ні про які успіхи у справі висування українських кадрів після розгрому Скрипника говорити не доводилося. Справжніх “більшовизованих” українців на керівних посадах ще відверто не вистачало.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Стан з висуванням кадрів аж ніяк не свідчив про те, що влада в УСРР є дійсно українською, швидше навпаки. Ситуацію потрібно було виправляти. Тому керівництво ЦК КП(б)У, з дозволу компартійної верхівки, всіляко пропагує ідеї незалежності української соціалістичної радянської республіки у складі СРСР (отака “діалектика”!). Так, наприклад, у постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 9 квітня 1936 р. говориться, що підготовка до святкування 1 травня повинна йти “на фоні розвитку української державності, української соціалістичної культури, науки, мистецтва. На заводах організувати вивчення українських пісень, музики. Пісні співати вдень на демонстраціях та ввечері на майовках. Перше травня провести як радісне бадьоре свято українського народу”¹¹³.

Але потрібні були не лише слова. Адже резолюції і постанови стосовно українізації приймалися і в 1933-1934 рр., тоді як стан справ у цьому питанні у цей час лише погіршувався. Оскільки в автономних регіонах Росії національна політика фактично не змінилася і сам ЦК ВКП(б) ініціював прийняття нової конституції, яка була демократичною за своєю формою і у якій була закріплена національна державність радянської України, до того ж ще й було записане право на вихід будь-якої республіки з СРСР, оскільки з центру перестали постійно нагадувати про небезпеку націоналістичних ухилів, то керівництво українських комуністів вирішило прийняти більш рішучі кроки у плані виправлення недоліків у національній політиці.

Виходячи з того, що СРСР у конституції був представлений як союз рівноправних республік, представники компартійної еліти почали говорити про буцімто справжню незалежність української радянської держави. Так, у своєму виступі на XIV Всеукраїнському з’їзді рад голова Раднаркому України П. Любченко говорив: “Ми з вдячністю звертаємося до великого російського народу і заявляємо, що український народ ніколи не забуде, що воля, незалежність Радянської

України куплена ціною густо пролитої крові і кращих синів російського народу”¹¹⁴. А далі виявляється, що “біля колиски боротьби Радянської України за суверенітет і незалежність, за перемогу соціалістичного будівництва, стояв великий Ленін”¹¹⁵.

Для такого своєрідного утвердження української державності була використана боротьба з представниками так званого “троцькістсько-зінов’євського блоку”. Оскільки у цей час відверто звинувачувати яких-небудь партійних чи державних діячів у російському шовінізмі було вже неможливо, бо з 1936 р. почалося возвеличення історичного значення російського народу в історії СРСР, надання росіянам месіанської ролі в історії інших народів, то саме у троцькізмі звинувачували тих, хто заважав українізації радянського та партійного апарату, висуванню українців на керівні посади.

Так, у передовій статті органу ЦК КП(б)У “Більшовик України” за січень 1937 р. відзначалося, що троцькісти, “прикриваючись боротьбою з українським націоналізмом, поперше, відвертали увагу від боротьби з троцькізмом, а подруге – гальмували роботу партійної організації у галузі зростання національної формою і соціалістичної змістом культури”. Згадавши далі про позитивне значення для українців “**усвідомлення своєї національної державності**”, автор статті продовжив таврувати троцькістів, говорячи, що “ця сволота до певної міри гальмувала і висування молоді з національних кадрів, часом нахабно знущалося з чесних більшовиків. Троцькісти і націоналісти – однакові своїми програмними і вихідними позиціями, і ті, і другі за реставрацію капіталізму. Тому вони спільними зусиллями намагалися дискредитувати справжню ленінсько-сталінську політику партії, зривати її зокрема тим, що озлобляли національні кадри, відтискували їх. Природна гордість кожного чесного українця за зростання своєї мови, культури, літератури, театру розцінювалася троцькістами як шовінізм, з яким і оголошувалася ними під всякими приводами боротьба”.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Тут треба дати деякі пояснення. Здається логічно непослідовною думка про те, що в той же час, як обидві “ворожі сили” спільно виступали проти політики партії, вони боролися й між собою. Проте ніякого протиріччя в цьому немає. Просто автор статті намагався нічого не забути, бо добре пам’ятав про постанову ЦК КП(б)У від 3.XI.1934 “про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів й пособництво їм з боку гнилих та ліберальних елементів”, в якій говорилося про блокування цих двох видів “ворогів”¹¹⁶. Отака то була діалектика!

Посиленню уваги до питань національної політики сприяло й охолодження ставлення Й.Сталіна до П.Постишева, який, незважаючи на всю свою українофільську риторичку, так і не зміг до кінця вивчити українську мову. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) схвалив постанову “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У”. Результатом цієї постанови було зняття Постишева з посади секретаря столичної парторганізації¹¹⁷. Посиленню уваги до питань національної політики сприяв і виступ Постишева на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 31 січня – 2 лютого 1937 р., де він, зокрема, сказав: “ Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу – раз, я погано знаю його культуру – два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу – три. А ці якості – вони необхідні для кожного з нас”¹¹⁸. А оскільки помилки були визнані, оскільки, як сказав Сталін на березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., “не вистачає тільки одного: готовності ліквідувати свою власну безтурботність, свою власну благодушність, свою власну політичну короткозорість”¹¹⁹, то таку готовність керівництво українських комуністів почало виявляти.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

Керівництво КП(б)У навесні 1937 р. визнало свої помилки у національній політиці і вирішило ці помилки виправляти. Одним з найважливіших завдань було висування українських кадрів на керівну роботу. І саме у 1937 р. відбулися відчутні зрушення у цьому плані. Так, якщо до весняних партійних перевиборів напередодні XIII з'їзду КП(б)У серед перших секретарів райпарткомів було 42 % українців, то після них – 45%, других секретарів відповідно і 69%. Стан справ найкращим був у Київській та Вінницькій областях – там українці серед перших секретарів становили відповідно 55 та 56%, найгірше – у Дніпропетровській та Одеській – по 38%¹²⁰.

Але таке покращання не задовольняло керівників українських комуністів. Так секретар Київського обкому КП(б)У С.Кудрявцев на XIII з'їзді КП(б)У заявив, що “ототожнення національно-культурного будівництва з національною політикою принижувало значення національної політики. Ось, наприклад, висування більшовицьких українських кадрів – це завдання в повній мірі ставили насамперед щодо культурних організацій і явно недостатню увагу приділяли йому при висуванні і виховуванні господарських кадрів”¹²¹. Про недоліки у цій справі говорили майже всі, хто виступав. Говорилося також і про недостатню українізацію партійного апарату. Читаючи виступи на XIII з'їзді можна подумати, що поверталася ситуація, яка була напередодні постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. – настільки схожим був зміст сказаного. Здавалося б, що поверталася та ситуація, коли у назві УРСР головним було перше слово – “українська”.

Цей настрій керівництва КП(б)У знайшов своє логічне завершення у резолюції XIII з'їзду. В ній говориться: “З'їзд констатує, проте, що у роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилося послаблення уваги до питань національної політики партії і певне недооцінювання ваги цього питання. Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

комсомольських організацій, у недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і професійну роботи”¹²². Та ця резолюція була лебединою піснею прихильників українізації. Незабаром це слово взагалі перестануть вживати. Другий етап “злиття” націй (згідно із сталінською теорією) вже настав.

Та керівники ЦК КП(б)У не розуміли, що вище компартійне керівництво вже поставило на них хреста і просто вичікує кращого моменту для нанесення останнього удару. Вони вирішили, що необхідно виправити становище не лише у справі висування українських кадрів, але й кадрів національних меншин. Тобто компартійна верхівка України намагалася виправити всі ті помилки, які вона за собою відчувала, бо не знала, з якого боку чекати тепер удару. Так, на початку червня 1937 р. стан обслуговування радянським апаратом населення на рідній мові було перевірено в 6 національних районах: 2 єврейських, трьох німецьких і одному болгарському. Висновки комісії свідчили, що “стан обслуговування радянськими органами нацрайонів на рідній мові перебуває явно в незадовільному стані, що є порушенням ленінсько-сталінської національної політики”¹²³.

З метою покращання ситуації комісія ЦВК УРСР на чолі з М.Зінченком 16 червня 1937 р. запропонувала укомплектувати національні райони кадрами, що володіють мовою місцевого населення, зробивши акцент на висунення працівників з місцевого населення. Всім же іншим працівникам ставилося завдання “протягом певного часу опанувати мову населення нацрайону”. При цьому наголошувалося на необхідності проведення рішучої боротьби з проявами великодержавного шовінізму¹²⁴. Тобто українські комуністи визнавали за недостатній рівень культурного обслуговування представників національних меншин і зобов’язувалися виправити становище. Цікава деталь: у постанові оргбюро ЦК КП(б)У з цього питання зазначається, що “діловодство в районних апаратах в усіх випадках, коли

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

воно ведеться не рідною мовою, повинне проводитися **державною мовою УРСР, тобто українською мовою**” (виділення автора – Є.Г.)¹²⁵.

Таким чином, влада УРСР начебто визнавала свої помилки у проведенні національної політики, які полягали в недостатній коренізації партійних та державних установ, у недостатньому висуненні кадрів з числа корінного населення. Мало того, активно бралася за виправлення цих недоліків, які, як вважалося, були навмисне зроблені “троцькістськими агентами”, що довгий час проводили свою “підривну діяльність” у партійному та державному апараті. Та вони трохи призабули, що, як наголошувалося вище, “троцькісти” блокуються з “націоналістами”, а отже, наступна черга саме за ними. А рішення, подібні до тих, що були прийняті на XIII з’їзді КП(б)У якраз і давали змогу звинуватити керівництво КП(б)У в націоналізмі. Менше ніж за рік майже весь ЦК КП(б)У був репресований з того чи іншого приводу, чільним серед яких було саме звинувачення в українському націоналізмі. Тож зрозуміло, що всі рішення залишилися на папері.

Починаючи з вересня 1937 р. “українські націоналісти” знову стають ворогом № 1. Причому, як наголошував С. Косіор на зборах активу Київської міської організації КП(б)У, “не всі партійні організації і не скрізь розгорнули боротьбу з націоналістичною наволоччю”¹²⁶, отже, це потрібно терміново робити. Йому вторив секретар Київського обкому С.Кудрявцев: “Вороги нарочито культивували і поширювали твердження, що націоналістів в Україні розгромлено ще у 1933 р. Зрозуміло, що це знижувало пильність партійних організацій. Викриття націоналістичних, шкідницьких елементів – велика перемога КП(б)У. Але не можна уявити собі так, що націоналісти шкодили у Наркомосі, в радянському апараті, а промисловість і транспорт залишилися поза їх увагою. Ми повинні подесятерити боротьбу з цими ворогами на всіх ділянках соціалістичного будівництва”¹²⁷. Як і в 1933р., перший удар був направлений

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

на систему інститутів АН УРСР, як і тоді, планувалося передивитися термінологію та український правопис з метою наближення його до російського...

Та якщо такі поняття, як “українізація”, “великодержавний шовінізм”, “коренізація” фактично зникають з лексики державних та партійних діячів, то певний відсоток українців у владних структурах вища компартійна верхівка намагалася підтримувати. Адже врешті-решт боротьба точилася з “націоналістами”, а не українцями взагалі. Про це свідчить і те, що коли М.Хрущов їхав працювати в Україну, то намагався підібрати собі помічників – за національністю українців. Про це свідчить й чимало постанов. Так, наприклад, у постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 5 грудня 1937 р. “Про зміни в складі кандидатів у депутати Верховної Ради Союзу РСР” говориться: “Висунути до Верховної Ради Союзу кандидатуру Кривенка Андрія Наумовича по другій Запорізькій окрузі замість Циплухіна. Крім ділових якостей тов. Кривенка, ми виходимо з того, що Кривенко по національності українець, а Циплухін – росіянин”¹²⁸. Відомо, що навіть Л.Брежнєв, який внаслідок звільнених масовими репресіями вакансій став у 1937 р. заступником голови Дніпрозержинського міськвиконкому, у той час писав в анкетах, що він українець – так легше було зробити кар’єру¹²⁹.

До приїзду Хрущова, в період між вереснем 1937 р. та лютим 1938 р., взагалі про які-небудь принципи кадрової політики говорити можна лише умовно. Це був період найбільш масових репресій у вищих ешелонах влади в Україні, час, коли була знищена вся верхівка КП(б)У. За станом на 28 січня, коли М. Хрущов приймав справи в С.Косіора, в усіх відділах ЦК(!) були некомплекти.

Так, наприклад, зі встановлених по штату 100 інструкторів ЦК КП(б)У в наявності було лише 51, перших секретарів обкомів не було у Чернігівській, Вінницькій областях та у Молдавській АРСР, других – в Одеській та Дніпропетровській,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

третіх – ніде, окрім Вінницької області. Не вистачало 82 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, а з 495 існуючих лише 62 секретарі були затверджені ЦК КП(б)У¹³⁰, а це було обов'язковою процедурою.

У 1937 р. компартійна верхівка вирішила, що поєднання суворих вимог українізації партійного та радянського апарату в Україні з більшовизацією українських кадрів неможливе. Вона усвідомила також, що навіть при “більшовицькому” вихованні ті місцеві кадри, які добре знають українську мову, навчалися та користувалися нею у побуті, ніколи не стануть, як це задумувалося, ініціаторами асиміляції. Тому, зосередившись на висуненні українських кадрів у партійні та радянські структури, керівництво КП(б)У з призначенням М.Хрущова перестало вимагати, навіть формально, українізації партійного та державного апарату. Навпаки, відкриттям центральних та збільшенням кількості обласних газет російською мовою ЦК КП(б)У немовби натякнуло на необов'язковість знання української мови.

Відтепер головною в Україні ставала російська мова, адже це була “мова революції”. М Хрущов на XIV з'їзді КП(б)У наголосив на тому, що “народи усіх країн вивчають і будуть вивчати російську мову для того, щоб перемагати своїх ворогів”. Далі він продовжив: “Вороги народу – буржуазні націоналісти - добре знали силу і **вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це – вплив більшовизму**, вплив вчення Леніна-Сталіна на уми українського народу, на уми українських робітників та селян”¹³¹(виділення наше – Г.Є.). Таким чином, російська мова на території УРСР знову ставала вищою, кращою від всіх мов, у тому числі й української, вона ототожнювалася з комуністичною ідеєю. Зрозуміло, за таких обставин і мови не могло бути про українізацію партійного та державного апарату, адже у такому б разі йшов наступ на “вплив більшовизму”, а цього допустити було не можна.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

Ні про які права національних меншин чи рівноправність української мови з російської вже не згадувалося. Хоча в 1938 р. по звичці ще говорили про успіхи національної політики серед нацменшостей. Так, в передовій статті “Більшовика України” за липень 1938 р. говориться про “яскравий приклад правильного проведення ленінсько-сталінської національної політики в Україні – створення Молдавської АРСР”. Але про будь-які інші національні меншини, кількість яких була значно більшою від молдаван, говорити не доводилося. Адже то були (поляки й німці) “шкідницькі нації”, які так і не вдалося “більшовизувати”. Утворення ж Молдавської АРСР мало на меті далекоглядні плани щодо Румунії.

Наміри щодо русифікації партійного та державного апарату знайшли підтвердження і в резолюції XIV з’їзду КП(б)У, де говорилося про необхідність “ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови”. Виявилось, що “буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на всю гидоту і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл та вузів”.¹³² Нові керівники України не знали, що й до 1938 р. в українських школах російську мову починали вивчати з 2 класу, а в школах представників національних меншостей – з третього. Але мета їхня простежувалася чітко – розширити вплив російської мови.

Про наміри уніфікувати мовні процеси в УРСР свідчать також постанови політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1938 р. “Про заміну латинського шрифту **російським** по Молдавській АРСР”¹³³ (виділення наше – Є.Г.) і від 8 травня “Про складання нового українського правопису”¹³⁴. Для змін в українському правописі створювалася комісія на чолі з Ф.Редько, роботу якої спочатку планували завершити до 25 травня (!), але потім термін дії цієї комісії продовжили до 1 жовтня 1938 р. Все вищесказане свідчить про необізнаність з національним і мовним питанням М.Хрушова та його найближчих помічників.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

Українці переставали бути не лише головною, а навіть рівноправною нацією у своїй власній республіці. Адже якщо без знання української мови можна було й навчатися, і зробити успішну кар'єру на партійній чи державній службі, то зі знанням лише української мови ні про які успіхи і мріяти було не можна. Український народ, українська мова перетворювалася на другорядну, яка існує лише завдяки “братній допомозі” старшого брата - “великого російського народу”.

Про коренізацію ж національних меншин взагалі говорити не доводилося. З призначенням М.Хрущова керівником КП(б)У будь-які прояви національно-культурного життя у середовищі національних меншин суворо заборонялися. 5 лютого 1938 р. бюро Одеського обкому компартії прийняло постанову “Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу”¹³⁵. Через 11 днів вже політбюро ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні”¹³⁶, попросивши при цьому ЦК ВКП(б) затвердити це рішення. Щоправда, вище компартійне керівництво це рішення прийняло лише через рік, 16 лютого 1939 р., і вже на основі цього рішення ЦК КП(б)У 5 березня 1939 р. прийняв постанову “Про ліквідацію та реорганізацію національних районів та сільрад”¹³⁷. Але вже з початку 1938 р. не було й мови про висування національних кадрів з середовища нацменшин. А після того, як постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. були заборонені школи національних меншин, будь-яка згадка про національні кадри могла коштувати волі і життя.

Таким чином, ЦК ВКП(б), запроваджуючи політику коренізації, ставив в Україні за мету наблизити партійний та державний апарат до місцевого населення, завдати рішучого удару по прихильниках української державності, вибити головні козири з їхніх рук.

Одночасно необхідно було виховати такі українські кадри, які були б національними лише за формою, тобто, щоб добре

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

знали українську мову, але при цьому боролися проти національного змісту української культури. Для цього були кинуті привабливі гасла “інтернаціоналізму”, рівноправності народів, гасло боротьби з великодержавним шовінізмом як головною небезпекою. Результатом такої політики, на думку компартійної верхівки, повинно бути те, що саме місцеві комуністи мали виступати за “злиття націй”, саме вони повинні бути ініціаторами уніфікаційних процесів. Та сталося зовсім по-іншому.

Завдяки старанням М. Скрипника та його прихильників національне питання перетворилося із другорядного у головне. Українських комуністів перестало задовольняти залежне становище. Вони почали вимагати більше прав, причому вимоги зростали разом із збільшенням відсотку українців в КП(б)У. Українці – члени КП(б)У - у переважній своїй більшості були прихильниками розвитку української державності. Українізація вийшла за ті межі коренізації, які відводилися їй XII з'їздом РКП(б). На початку 1930-х рр. українці, які становили більшість КП(б)У, почали вимагати справжньої українізації партійного та державного апарату, Червоної армії, ДПУ тощо, почали виступати за те, щоб форма і зміст національної політики збігалися. Вони, як справжні революціонери, розпочали домагатися влади і навіть погрожувати центру.

Ще два-три роки активної діяльності українських націонал-комуністів і перемоги їх було б неможливо. Тому, використавши прихильників Скрипника у боротьбі з українською некомуністичною інтелігенцією, ЦК ВКП(б) вирішує, що треба знищити і самих українських націонал-комуністів. Для компартійної верхівки була вкрай небезпечною ситуація, коли значна частина українців відмовлялася від психології Миколи Мазайла, який говорив: “Серцем передчуваю, що українізація - це спосіб зробити з мене провінціала, другосортного службовця й не давати мені ходу на вищі посади”¹³⁸. Це могло в майбутньому спричинити втрату реального впливу ЦК ВКП(б)

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

на Україну, реальним провідником якого якраз і були зрусифіковані та денаціоналізовані елементи.

Щоб цього не допустити, компартійне керівництво у 1931-1932 рр. дозволило посилити процеси українізації з тим, щоб було більше не задоволених такою політикою. Разом з цим у сільському господарстві України навмисно створювалася важка ситуація. Надвисокі плани хлібозаготівель, незацікавленість у результатах своєї праці відбирали в українських селян будь-яке бажання і можливість сумлінно працювати на землі. Вимушена криза хлібозаготівельної кампанії у 1931–1932 рр., а потім штучний голодомор 1932-1933 рр., який остаточно зломив опір українського селянства, був використаний владними структурами для наступу на українських націонал-комуністів. Вища компартійна верхівка, надавши нереальні завдання у сільському господарстві, у невиконанні цих планів звинуватила якраз тих, хто виступав за їх зменшення.

Саме свідома українська інтелігенція та прихильники українського націонал-комунізму були оголошені винними у кризі сільського господарства. Ззовні все так і виглядало – адже саме з приїздом Постишева ситуація у сільському господарстві України стабілізувалася. Та при аналізі ситуації, що склалася, тогочасні керівники обходили увагою матеріальну та кадрову допомогу, що була надана Україні у тому числі з центру та з силових відомств¹³⁹, залишали поза увагою громадськості й деякі зміни у виробничих відносинах на селі. Чи не єдиною причиною покращання ситуації у сільському господарстві називалася мобілізація членів партії на боротьбу з націонал-ухильництвом, розгром українських націоналістів. Це було необхідною умовою для посилення впливу на село.

Та навіть у такому важкому становищі для того, щоб розколоти українських комуністів, компартійна верхівка СРСР була змушена залишити, хоча б формально, ідеологію української державності, українізацію партійного та державного апарату. Щоб довести і населенню України, і своїм закордонним

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату

прихильникам та опонентам, що влада в Україні є дійсно народною, ЦК КП(б)У, особливо після партійної чистки 1933-1934 рр., взявся активно висувати українців на керівні посади в партійному та державному апараті, почав більше наполягати на українізації партійного та державного апарату. Але при цьому суворо стежив за тим, щоб нові кадри були “більшовицькими”, щоб у них і мови не було про національну свідомість, бо, як заявив П.Постишев на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, “всяка спроба комуніста помирити пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом приводить його у лоно націоналістичної контрреволюції”¹⁴⁰.

Але шляхи досягнення цієї мети були не зовсім зрозумілі. ЦК ВКП(б) ще раз спробував протягом деякого часу сумістити “більшовизацію” українського населення з українізацією партійного та державного апарату. Та в умовах, коли теза про український націоналізм, як “головну небезпеку в національному питанні” залишалася правилом, українізувати партійний та державний апарат не було можливості.

З іншого боку, офіційно не можна було відмовитися від політики українізації до тих пір, доки на чолі українського уряду й КП(б)У стояли ті люди, які брали участь у будівництві української радянської державності з часів жовтневого перевороту. Адже з тих часів вони добре усвідомили, чим може повернутися нехтування національного питання, а рішення XII з'їзду РКП(б) лише зміцнили їх позицію. Ці люди вже не були здатні запроваджувати великодержавницькі ідеї, бо у свій час активно проти них боролися. В.Затонського, П.Любченка, А.Хвилю, М.Попова та інших не можна було змусити визнати “месіанську” роль російського народу, вищість його культури, мови тощо. Вони забагато знали...

Й.Сталін і його найближчі спільники зрозуміли, що вирішити проблему можна лише позбавивши цих людей влади, ім'я та життя. Лише після такого рішучого кроку на

керівні посади в КП(б)У можна було направити “перевірених” більшовиків, які б і почали схилитися до якнайшвидшого “злиття націй”. Були потрібні нові люди. “Кадри вирішують все” – цей сталінський лозунг допомагає зрозуміти репресії у вищих ешелонах влади. Люди, які добре пам’ятають минуле, були непотрібні. Кому ж не встигли в безладі пред’явити яких-небудь звинувачень, ті були просто звільнені з високих посад. Так, наприклад, К.Сухомліна з посади заступника голови РНК УРСР та голови Держплану звільнили за те, що “протягом довгих років працював в оточенні ворогів і не допоміг партії викрити їх”¹⁴¹. Використавши професійних революціонерів для виховання нових кадрів, Сталін вирішив, що цих людей потрібно знищити. Така “діалектика” революції.

На заваді сталінським планам “злити” українську націю з російською, залишивши за українцями лише назву і відібравши у них власну історію, культуру, побут, а врешті, й мову, стали міжнародні події. Наближалася світова війна і симпатія або хоча б нейтралітет українців були необхідні. Та ще в очах радикально настроєної частини міжнародної спільноти та населення колоніальних країн потрібно було виглядати привабливо. Адже це могло допомогти перемозі у війні та розширенню свого впливу у світі. Після “мюнхенської змови” атаки на українську мову припинилися. Згодом ставлення до українців пом’якшилося.

2.3 Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Зміна акцентів у проведенні національної політики ВКП(б) на початку 1930-х років у першу чергу торкнулася українців, що проживали за межами УСРР. Саме в місцях компактного проживання української людності за межами радянської України окреслювалося справжнє ставлення компартійного керівництва як до українців, так і до національних меншин взагалі (на прикладі українців). У своїх рішеннях стосовно національно-культурного розвитку української нацменшини компартійне керівництво випробувало на життєздатність основні принципи своєї національної політики, які потім застосовувались і на території УСРР. Але за межами України ставлення компартійного керівництва до української нацменшини виявлялося більш яскраво й виразно, зміни здійснювалися у більш стислі строки.

Національно-культурними процесами серед українців за межами УСРР фактично керував наркомат освіти УСРР, який надсилав у такі райони підручники, методичну літературу, направляв фахівців для керівництва українізацією. Та й започатковувалися ці процеси саме з ініціативи наркомату освіти УСРР. Отже, національно-культурна політика компартійного керівництва на території радянської України та за її межами стосовно українців – це дві ланки одного ланцюга.

Хронологічні рамки змін у національно-культурній політиці щодо українців за межами УСРР та на території самої України не зовсім збігаються. Але оскільки ставлення до національних меншин на території УСРР та до українців за її межами мають чимало спільних рис, більше того, компартійне керівництво з деякими відмінностями у строках фактично повторювало подібні рішення на території УСРР, то слід

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

розглянути національно-культурну політику компартійного керівництва щодо українців за межами УСРР окремо.

Питання про проведення політики українізації за межами УСРР довгий час було поза увагою істориків. Адже від часу згортання українізації й до останніх днів існування комуністичного режиму українці за межами УРСР не мали жодних національних культурних та освітніх установ, не друкувалася преса українською мовою, не видавалися книги тощо. Такий стан речей компартійною верхівкою вважався природним, він повністю відповідав тим цілям у національній політиці, які ставила перед собою КПРС. Зрозуміло, що за таких обставин згадувати про політику коренізації, яка проводилася серед українського населення РСФРР у 1920-1930 рр., було недоречно з ідеологічних міркувань.

Нині історики мають змогу ліквідувати багато “білих плям” нашої історії. Одним з малодосліджених явищ є стан національно-культурного життя українців у РСФРР на початку 1930-х рр. Раніше дослідники якщо й звертали свою увагу на це питання, то розглядали майже виключно українізацію Кубані та її припинення. Про стан національно-культурного розвитку українців у інших регіонах Радянського Союзу за межами УСРР згадувалося лише мимохідь. Лише в останні роки з’явився цілий ряд публікацій, що стосуються цієї проблеми. Особливо варто відзначити при цьому праці В.Сергійчука, завдяки яким введено до наукового обігу чимало документальних джерел тієї доби з національної політики щодо українців за межами УСРР¹. Однак ця тематика ще потребує подальшого опрацювання. При аналізі національно-культурної політики ВКП(б) стосовно українців за межами радянської України досліднику необхідно звернути увагу на ряд важливих аспектів проблеми.

По-перше, слід розглянути, у яких саме районах РСФРР українці заселяли суцільні території, бо саме у місцях компактного проживання зберігався побут, звичаї та українська мова, а отже, і проходила коренізація. При цьому необхідно

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

звернути увагу на те, наскільки сильними були асиміляційні процеси до початку політики коренізації, як обґрунтовувалася необхідність її проведення.

По-друге, важливим є питання стану початкової та середньої освіти у цих регіонах. Добре відомо, що саме навчання в школі, поряд з родинним вихованням, формує світогляд дитини, її ставлення до того, що її оточує. Про можливість навчання рідною мовою мріяло багато поколінь українців. Вимоги запровадити навчання в школі українською мовою були в центрі українського питання в дореволюційній Росії. Отже, українізація початкової та середньої освіти мало, крім всього, ще й величезне політичне значення.

Оскільки українізація початкової та неповної середньої освіти повинна мати якість продовження, а діти, які отримали освіту українською мовою - якісь перспективи, то потрібно звернути свою увагу на питання українізації середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, преси, культосвітніх закладів. Крім уже зробленого на ниві українізації, необхідно також звернути увагу на те, що планувало зробити в справі українізації цих сфер компартійне керівництво.

І, нарешті, необхідно розглянути питання про згортання українізації на території РСФРР. Варто в'яснити причини заборони українського національно-культурного життя. Чому в 1932-33 рр. політика коренізації була згорнута лише серед українського та білоруського населення РСФРР? Чи закономірним було припинення цієї політики серед українського населення, як воно співвідносилось із тією національно-культурною політикою компартійного керівництва, що проводилася на території радянської України.

У квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) компартійним керівництвом було прийнято рішення про запровадження курсу на коренізацію, який, природно, в тих районах, де українці становили більшість місцевого населення, мав проходити у формі українізації. Звичайно ж, це не був подарунок

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

комуністичного керівництва українцям. Цей процес був об'єктивно вимушений умовами України 20-х років, був спрямований на опанування української визвольної ідеї та наближення радянської влади до місцевого населення. Більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, що “укорінитися” серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри з середовища українців. Розвиток української культури був побічним, але необхідним ефектом проведення такої політики.

Формально підійшовши до проблеми коренізації, компартійне керівництво намагалося “укорінитися” також серед українців, що проживали за межами УСРР. В основному це стосувалося Північного Кавказу та Центрально-Чорноземної області. Так, за даними перепису 1926 року на території Північно-Кавказького краю проживало 8 363 000 чол., у тому числі українців 3 106 852 чол., або 37% до загальної кількості населення. Основна маса українського населення зосередилася в 37 районах Північно-Кавказького краю, де українці становили абсолютну більшість². У цих регіонах воно у основному зберегло свої мовні особливості і вважало рідною мовою українську³.

Схожа ситуація склалася і в Центрально-Чорноземній області, до складу якої входили території сучасних Воронежської, Курської, Білгородської, Липецької, Тамбовської та Орловської областей Росії. Там проживало 1 700 000 українців, що становило близько 20% українського населення РСФРР⁴. Загалом українці склали 14,63% населення ЦЧО. У 26 районах (з 155, що входили в склад ЦЧО) вони склали абсолютну більшість, а ще в 20 районах - від 20 до 50% населення⁵. Райони, в яких українці становили абсолютну більшість, підлягали повній українізації, інші ж з названих – частковій. Оскільки території, заселені українцями, межували з УСРР, то асиміляції українського населення майже не відбувалося. Однією з причин того, що українці в цьому регіоні добре зберегли свої мовні та культурні особливості було також те, що рівень писемності в ЦЧО в

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

дореволюційні часи та в перші роки радянської влади був одним з найнижчих у Росії⁶.

Чимало українців проживало в Далекосхідному краї РСФРР. У цьому регіоні 350 тис. українців становили 23,6% всього населення краю, а в 9 районах питома вага українського населення складала від 51 до 90%⁷. Саме в таких районах асиміляція не торкнулася переважної більшості українців. В українців цього регіону була досить розвинутою національна самосвідомість. Цікаво, що після Жовтневого перевороту українці навіть вибрали свій уряд – Раду, яка “чекала сприятливої ситуації для проголошення самостійності”⁸. Зрозуміло, що в цих районах більшість українців визнавала своєю рідною мовою українську.

Значно більше українського населення було в Казахстані. Тут проживало – 860,8 тис. українців. Вони становили 13% від загальної кількості населення, 652 тис. з них (або 76%) вважали українську мову рідною⁹.

Істотна кількість українців проживала в Нижньо-Волзькому краї¹⁰. Українське населення цього краю становило 437,1 тис., що складало 8,1% від всього населення. В цьому регіоні значна частина українців проживала компактно, у трьох районах українці становили абсолютну більшість: у Ніколаєвському районі Камишинського округу – 81%, у Самойловському районі Балашовського округу – 51,6%, у Старо-Полтавському районі Республіки Німців Поволжя – 89,5%. Ще в 9 р-нах українці становили від 20 до 50% населення¹¹. В місцях компактного проживання більшість українців визнавали рідною мовою українську.

У Сибірському краї в 1930 р. проживало 827 500 українців або 45% всіх неросіян цього краю. З них 56,5% визнавали своєю рідною мовою українську¹². Українці були зосереджені на території колишніх Славгородського та Омського округів(саме у 1930 р. округи було ліквідовано), у яких 164 населених пункти були заселені виключно українцями. Вони становили

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

більшість у Славгородському, Хабаровському та Ново-Алексеевському районах¹³. У Сибірському краї теж, починаючи з 1929 р., розпочався процес українізації. Так, III окружний з'їзд рад Славгородському округу, який відбувся наприкінці 129 р., виніс рішення українізувати в Славгородському районі не лише школи (це потрібно було робити скрізь, де українці становили більшість), а й радянський та партійний апарат. Керівництво краю пізніше збиралося українізувати ще один район зі складу Омського округу¹⁴.

Чимало українців проживало в Уральському та Середньо-Волзькому краї, в Кримській АСРР та в Західній області РСФРР. У Середньо-Волзькому краї проживало близько 217 тис українців, в Уральському – 51,7 тис. (в основному в Троїцькому районі)¹⁵, у Західній області - 144 тис., причому близько 80% цієї кількості проживало компактною масою.¹⁶ В Кримській АСРР у 1930 р. проживало близько 83,1 тис. українців¹⁷.

Влада на початку 1930-х рр. розглядала українізацію за межами України як засіб радянизації краю. Так, комісія ЦКК ВЦВК прийшла до такого висновку: “До проблеми українізації потрібно підходити не абстрактно, а практично, як до одного з найбільш перспективних засобів посилення радянизації краю шляхом втягування мільйонів трудящих мас у річище радянського будівництва”¹⁸. А на нараді керівників Нижньо-Волзького краю навесні 1929 року зазначалося, що вкрай необхідно якомога швидше розпочати українізацію в краї, оскільки “куркульська верхівка серед українських селян, а значить і класова боротьба сильніше, більше середніх цифр по краю”, а в зв'язку з тим, що куркуль “свою політичну агітацію проводить українською мовою”, то без українізації радянський актив програє боротьбу за середняка¹⁹.

Вищеназвані та інші, які не згадуються у цьому дослідженні, постанови компартійного керівництва призвели до того, що українізація почала розвиватися успішніше.

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Прискорення її темпів, як і взагалі коренізації в СРСР, припадає на 1929-1932 рр., тобто саме на час міжнародної економічної кризи.

Добре відомо, що більшовики розпочинаючи революцію в Росії, розраховували на “світову революцію” (тобто на захоплення влади у світовому масштабі). Віра в це не згасла і на початку 1930-х рр. Здійснюючи політику коренізації серед національних меншин компартійне керівництво намагалося привернути на свій бік симпатії народів, які ще не мали своєї державності. На Всеросійській нараді робітників нацменосвіти в січні 1930 р. так пояснювалося величезне значення запровадження рідною мовою освіти серед національних меншостей: “те, що ми пропонуємо робити по відношенню нацменосвіти, має величезне політичне значення. Як подивляться ці індуси чи китайці на те, що в нас проводяться такі ось заходи з боку радянської влади? Саме те, про що люди століттями мріяли, та те, що англійці й не думають проводити стосовно індусів, те проводиться в Радянському Союзі. Адже це - величезне політичне питання, бо те, що ми з вами розгортаємо, буде мати певний відгук у колоніальних та напівколоніальних державах”²⁰.

При цьому більшовицьке керівництво не відмовлялося від своєї стратегічної мети в національній політиці - “можливе і необхідне зникнення національних відмінностей та національних мов, злиття націй та утворення єдиної мови”²¹, але це в майбутньому, після перемоги соціалізму в світовому масштабі. А до перемоги світової революції “партія підтримує і буде підтримувати розвиток та розквіт національних культур народів нашої країни”²².

Оскільки перемога в світовому масштабі здавалася реальною, компартійне керівництво робило все можливе в національно-культурній політиці, щоб виглядати якомога привабливіше для народів колоніальних та напівколоніальних держав і цим самим прискорити “світову революцію”. І багато у чому

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

національна політика, здійснювана у Радянському Союзі, справді схиляла симпатії поневолених народів до СРСР. Особливо ж привабливою була коренізація системи початкової та середньої освіти. Цей процес безпосередньо торкнувся й територій РСФРР, заселених українцями.

Найбільш успішно процес українізації початкової та середньої освіти проходив у Центрально-Чорноземній області РСФРР. У 1378 початкових школах, з яких 1050 знаходилися в районах, в яких українське населення становило абсолютну більшість²³, за станом на 1 травня 1931 року рідною мовою навчалось 125 134 учнів. Це трохи перевищувало 78% від кількості дітей-українців, які були охоплені початковим навчанням²⁴. Чимало було українізовано й неповних середніх шкіл - ФЗС та ШКМ. За станом на 1 травня українізація запроваджувалася в 51 неповній середній школі, причому в 26 школах викладання було вже повністю переведено на українську мову, в 8 школах частина предметів викладалася українською мовою, а частина російською, в 17 інших школах українська мова була введена як предмет²⁵. Така невелика кількість неповних середніх шкіл пояснюється не слабкістю процесів українізації, а невеликою кількістю подібних шкіл взагалі. Адже рішення про перехід на загальне семирічне навчання було прийняте лише перед початком 1931-32 навчального року.

За планом культурного обслуговування нацменшин, складеним обласним керівництвом ЦЧО, у 1932-33 навчальному році планувалося “доукраїнізувати школи підвищеного типу до 139 з контингентом до 98 091 з продукцією в останній рік п'ятирічки 8 535 чол.”²⁶ На жаль, дані по ЦЧО на кінець 1932 р. нам не вдалося віднайти, але судячи по тому, що в 1931 році процентне співвідношення було набагато краще в ЦЧО, ніж у Північно-Кавказькому краї, можна припустити, що плани українізації виконувалися.

Дещо гірше (в процентному відношенні) склалася ситуація з українізацією початкової та середньої освіти в Північно-

120

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Кавказькому краї. Там близько 60% учнів-українців навчалися в початковій школі рідною мовою²⁷. Цікаво простежити динаміку зростання кількості українських шкіл. У 1928-29 навчальному році діяло 776 початкових шкіл, в яких навчалось 38 тис учнів та працювало близько 1 тис. вчителів. Діяло також 20 неповних середніх шкіл, в яких навчалось 6163 учні та працювало 208 вчителів²⁸. На початку 1931-32 навчального року функціонувало вже 940 українських початкових шкіл²⁹. Було також 49 українських та російсько-українських неповних середніх шкіл, в яких українською мовою навчалось 8274 учня³⁰. Наприкінці 1932 р. на Північному Кавказі українською мовою працювало 1609 початкових шкіл, в яких навчалось 221 463 учня з 558 вчителями, 259 неповних середніх шкіл з 42 тис. 148 учнями та 1552 викладачами.³¹ Отже, найбільш активно процеси українізації освіти в Північно-Кавказькому краї (як і в інших регіонах) відбувалися саме в 1931-32рр.

На початку 1930-х років лише розпочинався процес українізації середньої освіти в Казахстані. Згідно з рішенням Президії КазЦВК від 21 лютого 1930 р., яке збиралися запровадити в дію з 1933 навчального року, планувалося “введення в усіх українських селищах і районах викладання в школах українською мовою, забезпечивши до цього часу створення необхідних для цієї мети кадрів вчителів українців, підручників та учбових посібників”³². Українізувати ж радянський апарат планувалося ще раніше.

Але навесні 1931 р. українізація проходила успішно лише в Федорівському районі: тут було відкрито 8 початкових шкіл. В Аккемарському та Павлодарському районі, згідно з даними С.Гамалова (спеціаліста, який займався питанням українізації в РСФРР), місцеві керівники “тільки розгортають підготовчу роботу до практичного здійснення заходів щодо українізації”. В більшості ж районів з українським населенням місцеві органи виконавчої влади взагалі за підготовку українізації ще не бралися, хоча підручників українською мовою було заготовлено

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

для 800 перших та других груп³³. Тож, як бачимо, в Казахстані велася серйозна підготовча робота.

Подібна ситуація склалася і на Далекому Сході. Тут процес запровадження української мови в культурне життя відставав навіть від Казахстану. Керівництво краю до 1930 року не визнавало українців за національну меншину³⁴. Яскраво характеризує становище з українізацією на Далекому Сході лист одного партійця до ЦК КП(б)У: “Слово "українець" дуже важко почути, а слово "хохол", "малорос" лунає скрізь. Воно укорінилося не тільки у безпартійних, але навіть у партійців. У партію, в комсомол і на з'їзд посилаються активісти. А на зібраннях виступає той, хто добре балакає по руськи./ За українську школу виступати не сміють, щоб не назвали націоналістом-петлюрівцем, хохлом, малоросом або Махном, Мазепою, Квачем /. Дякуючи таким обставинам, українці на Далекому Сході почувають себе не як на батьківщині, а як на чужині, чого в Радянськiм Союзi неприпустимо (так у тексті). На це слід звернути увагу. Партійці і комсомольці, які приїхали недавно з України, виступають за українську школу сміливіше, не бояться, що їх назвуть петлюрівцями. Там, де вони є, селяни веселішають і сміливіше йдуть у колгосп”³⁵. Зрозуміло, що при такому морально-психологічному кліматі, що майже не змінився, а то й погіршився з часів царату, говорити про швидкий успіх українізації не доводилося.

Та все-таки навесні 1931 року і тут розпочалися зрушення. За планом, складеним на початку 1932 року, в 1933 році повинні були діяти 809 шкіл 1 ступеня, 6 груп ФЗС, 42 групи ШКМ, 24 вечірніх ШКМ, 309 дошкільних закладів українською мовою, повинно було відкритися 209 хат-читалень, 26 бібліотек з наявною українською літературою³⁶. З метою підготовки до розширення процесу запровадження української мови було проведено короткострокові курси для вчителів українських шкіл, на яких навчалося 139 вчителів, а з України завербовано 170 вчителів, замовлялись також українські підручники³⁷.

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Чималих успіхів у справі українізації, і перш за все українізації освіти, було досягнуто в Нижньо-Волзькому краї. Восени 1932 р. початковою та середньою освітою українською мовою в краї було охоплено 46 тис. учнів, з них 6 962 навчалося в школах підвищеного типу³⁸. Було взято за настанову "сповна українізувати початкові та зразкові середні школи" в тих місцях, де українці становили більшість протягом 1932-33 навчального року, задля чого український НКО й збирався надати допомогу педагогічними кадрами Нижньо-Волзькому краю. Цікаво, що не менше 25% педагогів, які збиралися приїхати в Нижньо-Волзький край, мали бути комуністами й комсомольцями³⁹. Це зайвий раз підкреслювало, що владні органи розглядали українізацію як засіб радянизації місцевого населення.

Найгірше, мабуть, йшли справи в Західній області Російської Федерації. Тут, за даними на початок 1932 р., процент учнів - українців за національністю, які навчалися рідною мовою в початковій школі становив лише 3,1%, тоді як становище з коренізацією навчання інших неросійських у цьому ж регіоні було все-таки краще: діти поляків були охоплені початковою школою на 5%, німців - на 17%, естонців - 21%, євреїв - 22%, латишів - 23%, білорусів - 67%⁴⁰. Шкіл же підвищеного типу з українською мовою викладання тут не існувало взагалі.

Лише мізерні дані є по стану українізації в інших регіонах РСФРР. Так, за станом на 1 травня 1931 року була така кількість шкіл "підвищеного типу" (даних по початкових школах у цих регіонах, на жаль, немає): на Уралі 1 українська школа в складі 3 груп та 85 учнів, у Криму 1 школа, 2 групи, 70 учнів. Існувало також одна українсько-російська школа в Криму, в якій 3 групи були українськими, в них навчалося 93 учні⁴¹. Але це були лише перші кроки по українізації шкіл підвищеного типу.

У зв'язку з цим цікаво порівняти стан коренізованості освіти серед українців та інших нацменшин РСФРР. Так, наприклад, якщо з усіх вірменів, що навчалися в школах Росії,

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

рідною мовою навчалося 94,5% учнів, німців - 72,5%, євреїв - 63%, і навіть естонців - 31,5%, то з 16 466 українців - лише 24%⁴². Причому це з врахуванням ЦЧО та Кубані, де цей відсоток був значно вищим. Однак потрібно відзначити, що владні структури були незадоволені таким показником і збиралися виправити становище.

Про це свідчать рішення владних органів на початку 1930-х рр., які сприяли розвитку освіти українською мовою. Завдяки сприятливому ставленню компартійного керівництва початкова та неповна середня освіта українців рідною мовою за межами УСРР розвивалася досить швидкими темпами й мала, здавалося б, великі перспективи. Згідно з постановою колегії наркомату освіти РСФРР від 13 жовтня 1931 року коренізацію початкової школи серед українського населення планувалося завершити в 1932-33 навчальному році, в однакові строки з кабардинцями, ойротами, черкесами, хакасьями, тоді як коренізацію початкової школи основної кількості національностей Росії планувалося завершити ще в 1931-32 навчальному році⁴³. При цьому відзначалося, що "робота по коренізації буде поєднана зі значними труднощами внаслідок важкої спадщини русифікаторської політики царизму", що виражалося у відсутності педагогічних кадрів та літератури українською мовою. Хоча поряд давалося пояснення, що українізація початкової освіти на Північному Кавказі та в ЦЧО повинна бути завершена ще в 1931-32 навчальному році⁴⁴.

Поряд з початковою освітою на рідну мову переводилися й інші культосвітні та виховні заклади. Так, у постановях конференції з питань другої п'ятирічки культурного будівництва в РСФРР, що відбулася 16-19 травня 1932 року, зазначалося, що "необхідно не пізніше 1933 року всі національні дошкільні заклади перевести на рідну мову". Коренізацію семирічної школи планувалося завершити в 1934 р., а масових політосвітніх закладів - у 1933 р.⁴⁵. У цих постановях говорилося

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

також про необхідність створення цілої сітки національних музеїв, театрів, розвиток самодіяльного мистецтва⁴⁶.

Здавалося б, що українська мова мала всі шанси прижитися в освіті та в культурі українців за межами УСРР. Тим більше, що на території Російської Федерації відкривалося чимало українізованих середніх спеціальних закладів (переважно педагогічних технікумів), була проведена певна робота й по українізації вищих учбових закладів, радянського та партійного апарату на місцях. Тобто українська мова, здавалося б, переставала бути “мужичою”, вона ставала все більш рівноправною з російською.

Найкраще справи в українізації середньої спеціальної та вищої освіти в йшли Центрально-Чорноземній області. Ще у 1931 році було повністю українізовано 6 педагогічних технікумів (Розсошанський, Павловський, Богучарський, Грайворонський, Борисовський та Волоконовський), було відкрито українські відділення при Острогожському та Новооскольському технікумах (з майбутнім перетворенням їх у суто українські), введено українську мову як предмет у Валуйському, Суджанському та Корочанському педтехнікумах⁴⁷. Суджанський технікум планувалося теж перетворити на український⁴⁸. Крім педтехнікумів було ще чимало інших подібних навчальних закладів: Богучарський сільськогосподарський технікум, Калачаєвський зоотехнікум, Кантемирівський яйцепташиний, Коросчанський сільськогосподарський, Острогожський ветеринарний, Розсошанський медичний та птахопромисловий, Богучарський радгосучб, Павловський робфак, Павловська школа ФЗУ, українське літературно-лінгвістичне відділення при Воронежському державному університеті⁴⁹.

Одним з основних джерел постачання педагогічних кадрів у ЦЧО, особливо кадрів високої кваліфікації, була УСРР, бо на території самої ЦЧО таких кваліфікованих спеціалістів, які б володіли українською мовою, взагалі не існувало. Влітку 1931 р. до Києва прибуває уповноважений відділу культурної

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

пропаганди обкому ВКП(б) ЦЧО Самойлов з проханням надати 5 викладачів для українського педфаку Воронізького університету, 10 викладачів для радпартшкіл, 6 редакторів районних газет, 13 пропагандистів і завкультпропами. Звичайно ж, головною вимогою, поряд з професіональними якостями, було вільне володіння українською мовою. Надана допомога, на думку Самойлова, "значно посилить успіх українізації і проведення заходів здійснення національної політики"⁵⁰.

У той час в ЦЧО вже видавалося українською мовою 13 районних газет та обласна газета "За письменність колективіста" тиражем 28 тис. екземплярів⁵¹. Згідно з тематичним планом видавництва "Комуна" в 1932 р. планувалося видати українською мовою 17 назв суспільно-політичної літератури загальним тиражем 85 тис. екземплярів, 6 назв економічної та науково-технічної літератури тиражем 12 тис., 5 назв сільськогосподарської літератури загальним тиражем 18 тис., а також різних типів навчальної літератури для початкової та середньої школи кількістю 21 назва та загальним тиражем більше 110 тис. екземплярів⁵². На українському ж педфаку ВДУ на двох курсах у 1931 році навчалося 53 студенти, з яких 52 були українці. Але лише 4 викладача (щоправда з основних дисциплін) володіло українською мовою. Повністю українізувати цей факультет планувалося за два роки⁵³. Цікаво, що роз'яснювати населенню та викладачам важливість запровадження української мови не було такої необхідності, як у інших регіонах за межами УСРР. Це якби розумілося само собою.

Плани щодо подальшої українізації, як зазначалося в постанові обкому ВКП(б) ЦЧО, були величезні: "а) довести контингент в українських педтехнікумах у 1932-33 рр. до 1590 чол. й дати продукцію 184 чоловіка до кінця п'ятирічки, що дасть 77% потрібної кількості., кількість, якої не вистачає дадуть школи з педагогічним нахилом й короткострокові курси; б) збільшити кількість с.-г. технікумів до 5 з кількістю 2841 й продукцією 775 чоловік; в) відкрити український вуз з 1930-31 року на 300

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

чоловік й довести до кінця п'ятирічки контингент до 1015 чоловік з продукцією 285 чоловік; д) довести контингент на робфаку до наступного року до 300 чоловік"⁵⁴. Пропонувалось також відкрити медичний та індустріальний технікуми з українською мовою викладання, створити театр, забезпечити переклад кінофільмів на українську мову й таке інше.⁵⁵ В результаті реалізації цих планів українці дійсно отримували б у ЦЧО рівні з росіянами права в національно-культурному розвитку.

Дещо важче становище склалося в Північно-Кавказькому краї. Довгий час доводилося переконувати місцеве комуністично-радянське керівництво в самій наявності української людності. І хоча саме кубанські українці першими загострили свою увагу на питанні українізації, навіть у керівних ешелонах влади РСФРР був серйозний опір українізації. Так, сам комісар освіти А. Луначарський вважав, що українці Кубані зовсім не українці і що проводити там українізацію немає потреби⁵⁶. Але під тиском фактів та доказів української інтелігенції він змушений був поступитись. Це питання, здавалося б, було остаточно вирішене в 1928 році на користь українців⁵⁷.

Та й вже навіть визнавши кубанців українцями, багато місцевих керівників з метою недопущення справжньої українізації почали розповсюджувати теорію про переваги "шевченкової мови", якою, мовляв би, розмовляли кубанці, "перед культивованим на Україні галицьким наріччям", хоча коли їм давали читати самого Шевченка, то вони деяких слів також не розуміли⁵⁸. Та все ж супротивники запровадження коренізації змушені були поступитися, коли проти них висунули класовий аргумент. Під час обстеження українських районів Кубані керівники краю зробили висновок, що "прихильниками українізації є радянський елемент, а супротивниками - антирадянський. Українізація радорганів повинна поставити станичного куркуля або заможного козака віч-на-віч з козацькою біднотою... Верхівка кубанського козацтва

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

намагається підчас удавати супротивника українізації в інтересах своєї політичної реабілітації"⁵⁹.

Звичайно ж, після таких висновків керівництво краю ставало на шлях активної українізації. Цікаво, що перекручування при запровадженні українізації називалися проявом великодержавного шовінізму, бо робилися ці перекручення з метою дискредитації українізації в очах трудящих мас (що, мабуть, так і було). А от "невіра в успішне розв'язання в майбутньому українського національне питання..., зневір'я, занепадництво й пораженьські настрої щодо українізації і спроби розглядати українізацію як якийсь "тимчасовий", "тактичний" маневр партії", називалися, як не дивно, проявом українського націоналізму⁶⁰.

За станом на кінець 1931-32 навчального року в краї діяло 12 українських педтехнікумів, Кубанський педагогічний інститут ім. Скрипника, який, фактично, було повністю українізовано, український відділ при Ростовському КомВІШі. Українською мовою друкувалося 12 українських районних газет, ще 8 газет мали українські сторінки при загальному тиражеві українських газет у краї в 150 тис. примірників⁶¹.

Чималих успіхів у справі українізації, і перш за все українізації освіти, було досягнуто в Нижне-Волзькому краї. Так, за станом на осінь 1932 р. було організовано 2 українських педтехнікуми, один відділ радпартшколи, український відділ при Саратовському КомВІШі, робітничий педагогічний факультет та український відділ при Саратовському педінституті⁶². Заснування вищеназваних учбових закладів звичайно ж не означало, що всі предмети одразу ж почали викладати українською мовою, але мета така поставлена була. Керівництвом краю було взято за настанову сповна українізувати вищеназвані середні та вищі учбові заклади протягом 1932-33 навч. року⁶³.

Подібна ситуація була і в інших регіонах, де компактно проживали українці. В 1932 р. було засновано український педтехнікум було засновано в Троїцьку. Для обслуговування українців Уральського краю в тому ж Троїцьку в 1932 р. було

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

засновано міжрайонну газету українською мовою, яка розповсюджувалася в місцях компактного проживання українців, друкувалося 3 багатотиражних газети українською мовою⁶⁴. Ще в 1931 році діяло по 2 педагогічних технікуми на території Далекосхідного та Сибірського краю, Український народний університет в Благовещенську тощо⁶⁵.

Та, на жаль, недовго продовжувалася така політика радянської влади по відношенню до української людності за межами УСРР. Це виявилось лише тактичним маневром, тимчасовим заграванням радянської влади. Продовжуючи політику коренізації на територіях, які компактно заселяли українці, влада ставила перед собою завдання, яке неможливо було виконати. Адже водночас із запровадженням навчання українською мовою та укорінюванням української мови в державних структурах руйнувався етнічний менталітет, побут та духовна культура українців, тобто руйнувалися саме ті національні особливості, які намагалися зберегти в мові. Насильницька колективізація, фактична заборона релігійних громад, втручання в побут та звичаї місцевого населення не сприяли підтримці влади основною масою населення.

Українізацію не вдалося зробити засобом радянської територій, заселених українцями. Мало того, саме на цих територіях з найбільшими ускладненнями проходила колективізація, бо селяни-українці, що проживали за межами УСРР, були в основному заможними (особливо це стосується Північно-Кавказького краю, де проживали нащадки запорізьких козаків). Вони з недовірою ставилися до подібних заходів радянської влади, досить часто відверто саботували їх.

Радянській владі не вдалося переконати селян українців у перевагах соціалістичного ведення сільського господарства. У липні 1930 р. на пленумі Кубанського окрвиконкому один кубанський хлібороб висловив таку думку: “Якщо хочете наказати козаку-хліборобу, то розмовляйте з ним російською мовою, але якщо ви хочете його в чому-небудь переконати, то

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

зрозумілішою й ріднішою буде для нього українська мова”⁶⁶. До грудня 1932 року компартійно-радянське керівництво методом батога та пряника (примусова колективізація з одночасним масовим відкриттям шкіл українською мовою, введення української мови в діловий обіг) намагалося переконати українське населення в необхідності колективізації та інших заходів радянської влади на селі. Та досягти цього не вдалося.

Найбільший опір (пасивний та активний) проведенню політики примусової колективізації на селі існував в Україні та на Північному Кавказі – основних хлібних житницях Радянського Союзу, де в першу чергу було необхідно завершити колективізацію. І якщо згорнути загалом політику коренізації на терені УСРР на той час було ще неможливо, то за межами УСРР, де й так було багато незадоволених українізацію, це вдалося зробити значно легше.

Великодержавницькі шовіністичні сили використали невдачі хлібозаготівель на Україні та Північному Кавказі для загального наступу на українську культуру. Можна навіть сказати, що ця криза була штучно утворена і серед основних її цілей якраз і було звинувачення в усіх негараздах “українських націоналістів” та наступ на українське національне відродження. І якщо на території радянської України при наступі на “націоналістів” усе ж зберігалася українська форма, то за межами УСРР всі прояви українського життя були заборонені. У Постанові ЦК ВКП(б) і СНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі і Західній області” говорилося, що “легковажна, не впливаюча з культурних інтересів населення, небільшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи та друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам радянської влади для організації опору заходам та завданням радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів козаків,

130

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

учасників Кубанської Ради”⁶⁷. А значить, щоб перемогти всіх перелічених ворогів, українізацію потрібно відмінити.

У цій же постанові ЦК та РНК СРСР вимагають “негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських та кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову, як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК та РНК зобов’язує крайком та крайвиконком терміново перевірити й покращити склад робітників шкіл в “українізованих” районах”⁶⁸. Цією постановою якби заборонялося українцям Кубані бути українцями.

Коли вимовляєш “а”, потрібно говорити й “б”. Наступного дня вийшла нова постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, яка була вже спрямована проти українізації в інших регіонах СРСР за межами УСРР. У ній зазначено, що ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “рідше засуджують виступи та пропозиції, що виходять від окремих українських товаришів, про обов’язкову українізацію цілого ряду районів СРСР / наприклад в ДВК, Казакстані, Середній Азії, ЦЧО й ін.

Подібні виступи можуть тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, буди вигнані з України, просякають в знов українізовані райони та ведуть там розкладницьку роботу.

Доручити Крайкому та крайвиконкому ДВК, обкому та облвиконкому ЦЧО, Казакстанському крайкому та РНК негайно призупинити подальшу українізацію в р-нах, перевести всі українські газети, друк та видавництва на російську мову й до осені 1933 року підготувати перехід шкіл та викладання на російську мову”⁶⁹. Як видно з цієї постанови, ніякого теоретичного обґрунтування цього рішення не було. Українізація була заборонена, на наш погляд, з трьох причин.

Першою й найголовнішою причиною було те, що радянській владі не вдалося встановити повний контроль над

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

цим процесом. Інакше кажучи, не вдалося перемогти українську ідею на теоретичному фронті. Українізацію не тільки не змогли зробити засобом радянизації, а й навпаки, саме в українських районах був найбільший опір колективізації та хлібозаготівлям, тоді як потреби комуністичного режиму вимагали, щоб саме регіони, заселені українцями, ставали основним постачальником фактично безкоштовного зерна для держави. Українці не лише не виступали з ініціативами, спрямованими на “злиття націй”, а й навпаки, все більше підкреслювали свою “окремішність”. Щоб тримати під більш пильним контролем український національний рух радянська влада й вирішила зосередити все національно-культурне життя українців лише в межах УСРР, бо контролювати всі території, заселені українцями була не в змозі. Та й непотрібні були зайві клопоти. Адже українці, на відміну від неслов’янських народів СРСР, й так добре розуміли російську мову.

Другою причиною припинення українізації за межами УСРР було те, що після встановлення тоталітаризму в державі, після того як розкуркуленням, колективізацією та голодомором підірвали саму основу українства – селянство, в комуністичній владі відпала необхідність загравати з українцями. Вони вже не потрібні були як союзники в боротьбі за владу. Відмінити ж відразу всі започатковані раніше процеси було неможливо, тому й вирішено було розпочати саме територій за межами УСРР, тим більше, що саме на цих територіях був значно сильнішим опір запровадженню української мови в культурне та державне життя, саме на цих територіях російський великодержавний націоналізм мав найміцніші позиції. Таким чином, у прагненні ліквідувати започаткований раніше процес українізації в радянській владі було чимало союзників з числа місцевого населення, що значно полегшувало завдання.

Третя причина, на наш погляд, була зовнішня. Незважаючи на світову економічну кризу, яка тривала в той час у розвинутих капіталістичних країнах, у компартійного

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

керівництва СРСР не було надії на швидку перемогу комуністичної ідеї, в колоніальних країнах не набув широкого розмаху національно-визвольний рух, а отже не потрібно було проявляти надзвичайну активність у намаганні показати представникам гноблених націй переваги розвитку різних національностей у складі СРСР. Тим більше, коли за цим розвитком (як було у випадку з українським рухом) було важко стежити й контролювати його.

Компартійно-радянське керівництво у цей час почало згортати національно-культурний розвиток некорінних націй. Заборона ж національно-культурного життя українців за межами УСРР стала немовби пробним камінцем, дослідним полігоном для радянської системи в подальшій ліквідації проявів національно-культурного життя інших національностей на території СРСР, у тому числі й на території України. Світове панування доводилося відкладати не необмежений строк. Потрібно було навести лад у своїй державі.

Після припинення процесу коренізації не тільки розвивати, а навіть й прилучатися до української культури на території Російської Федерації було заборонено. Ситуація з національно-культурним життям українців за межами УСРР складалася гірша, ніж за часи царату. Так, наприклад, на Кубані, виходячи з тези Луначарського про те, що "мова кубанського козацтва з часів його переселення значно змінилася і перестала бути, по суті, українською"⁷⁰, радянська влада фактично забороняла українцям бути українцями. "Кубанцям, нащадкам запорожців, змінювали прізвища на російські - так Грім став Громовим, Малько - Малєвим і т.д. З запровадженням паспортної системи всі корінні українці-кубанці отримали в графі національність - росіянин"⁷¹. Отож не дивно, що при такому стані за офіційними даними українців у Краснодарському краї в 1959 році було лише 3,9%⁷². Повсюди закривалися будь-які освітні та політосвітні установи, що так чи інакше були пов'язані з українською мовою. Всю українську літературу, підручники

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

наказувалося здавати в НКВС⁷³. Вже наприкінці грудня, згідно з постановою Північно-Кавказького крайвиконкому від 26 грудня 1932 р., все діловодство, всі колишні українські газети та інші друковані видання були переведені на російську мову. Також з кінця грудня 1932 р. на російську мову було переведено всі короткострокові курси по підготовці спеціалістів народного господарства та політосвітні заклади. З лютого 1933 р. у школі перестали викладати українську мову як предмет, а до 1 березня всі українські технікуми були переведені на російську мову навчання. Надбання багатьох років важкої праці були зруйновані миттєво. Викладацький склад в Уманському та Полтавському педтехнікумах змінили повністю, а в інших технікумах частково⁷⁴. Тоді ж було "заарештовано всіх професорів і доцентів Благовещенського Українського Університету, Краснодарського Педагогічного Інституту, Педагогічного Технікуму в станиці Полтавській (на Кубані), Білгородського Педагогічного Інституту (на Курщині)"⁷⁵.

За спогадами колишнього співробітника МВД В.Денісова 90 % кубанського козацтва були супротивниками радянського режиму. Всіх кубанських українців розділили на 4 категорії. До першої входили активні борці з радянським режимом, вони були знищені. До другої відносилися співчуваючі - їх чекало тривале ув'язнення. До третьої категорії належали ті жителі, які не довели своєї відданості режимові - їх виселяли за межі Кубані. І лише тих, які довели свою лояльність комуністичному режиму, залишали на місці. Д.Соловей у своїй монографії "Голгота України" говорить, що "на думку багатьох знайомих осіб з кіл НКВД Кубанська операція охопила близько двох мільйонів осіб. Причому близько одної чверті цієї кількості було розстріляно, а решту вивезено з Кубані на Північ Європейської частини та в Північно-Західний Сибір"⁷⁶.

В інших регіонах українцем називатися не заборонялося, але будь-які прояви національно-культурного життя ліквідувалися. Українці як національна меншина немовби перестали існувати.

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Так, наприклад, відомо, що в 1930-32 рр. наркоматом освіти УСРР, на чолі якого стояв М.Скрипник, активно проводилася агітація вчителів українців на роботу в українізовані райони за межі УСРР. Та все ж необхідної кількості набирати не вдавалося. У 1934 р. НКО УСРР вже з усіх сил відбивається від бажаючих поїхати за межі України. Видається навіть спеціальна постанова "Про відсутність учительських вакансій у школах Далеко-Східного краю, Казахстану, Сахаліну"⁷⁷, щоб хоч якось зупинити потік бажаючих виїхати за межі України, кількість яких значно зросла внаслідок відомих подій 1933 року. Причини відсутності вакансій добре зрозумілі - українці перестали вважатися національною меншиною за межами України, а отже, українські вчителі вже були непотрібні. Інший приклад: у довіднику по Казахстану, виданому в 1935 р., говориться про успіхи в національно-культурному будівництві серед уйгур, дунган, узбеків, а про українців ніде не згадується жодним словом⁷⁸.

Та навіть у самій РСФРР багато хто не зрозумів такої різкої зміни у здійсненні національної політики. Місцеві українці, як і ті росіяни, що вважали доцільним навчання рідною мовою дітей українців, почали писати листи до центральних органів влади. Вони, мабуть, вважали, що місцеві українофоби перекрутили зміст постанови ЦК ВКП(б). Тому російський наркомат освіти був змушений ще раз дати пояснення з приводу цього питання. У постанові колегії наркомосу РСФРР від 9 липня 1933 р. зазначалося: "Внаслідок запитань, які ми маємо з місць, підтвердити надіслану раніше директиву НКО про те, що всі українізовані школи на території РСФРР до осені 1933 р. мають перейти на російську мову викладання"⁷⁹.

Ліквідовувалися, щоправда з деякими запізненнями, українські клуби та земляцтва пролетарського студентства в Москві та Ленінграді. У цьому відношенні показовим є лист П.Постишеву від С.Ракського з Московського інституту Червоної професури (без згоди українського керівництва

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

ліквідувати подібні організації ще побоювалися, адже допомога іншим націям у розбудові їх культурного життя ще не припинялася). У ньому одним із головних аргументів ліквідації вищезгаданих закладів є поліпшення освоєння студентами марксизму-ленінізму, "коли вони будуть опрацьовувати по оригіналах твори Леніна й Сталіна". В цьому ж листі також підкреслювалася небезпека виникнення в таких земляцтвах проявів українського націоналізму (!): "Маючи свій клуб, будучи спеціальною національною організацією, земляцтво невірно може бути розсадником та джерелом всякого роду національних ухилів, а що ще гірше - не виключена небезпека, що під його крильцем може звити собі гніздо національно-буржуазна контрреволюція. Адже вони до подібних організацій особливо пристають. Адже саме Наркомос, ВУАН, інститут Шевченка були найбільш "липкими" для них місцями"⁸⁰. Але, мабуть, спочатку не було отримано згоди - вже занадто різкий би це був поворот у національній політиці партії.

Та супротивники розвитку українського національно-культурного життя не припиняли спроб добитися своєї мети. У 1934 р. владні структури придивлялися до наслідків того погрому українців, який вони вчинили в 1933 р. І якщо на території радянської України в цей час знову спостерігалось деяке пожвавлення українізації, активно висувалися українські кадри, продовжувався процес українізації у пресі тощо, то на території Росії ніякого повороту в бік українців не відбулося, бо вони вже не становили небезпеки для тоталітарного режиму.

У січні ж 1935 року все-таки ліквідується земляцтво українських студентів, а незабаром у Москві закривається й український клуб ім. Шевченка. Серед причин закриття клубу - невисока відвідуваність, "повна відірваність клубу від робочих мас" та проникнення туди "класово-ворожих націоналістичних елементів (10 чол.)"⁸¹. Та все-таки, незважаючи на жорсткий режим "особливий сектор ЦК КП(б)У направив (№ 602-13 від 136

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

17.IV.1935 р.) заяву групи товаришів з протестом проти рішення президії Московської обласної Ради Професійних Спілок про закриття в м. Москві українського клубу ім. Шевченка"⁸². Та після того, як голова МОРП Сойфер направив П.Постишеву листа з переліченим вище обґрунтуванням ліквідації проявів українського національного життя в Москві, П.Постишев, а в його обличчі й ЦК КП(б)У, в телеграмі від 28.V.1935 р. погодився з закриттям: "Добре зробили, що клуб закрили. Ми не проти"⁸³.

Подібне ставлення до українців за межами України було в царській Росії лише в найгірші для українського руху часи. Більшовицьке керівництво на чолі із Й.Сталіним добре розуміло, що в тих міжнародних умовах, що склалися, коли вже ніяких надій на світову революцію не було, за допомогою ідеології інтернаціоналізму, рівності та рівноправності всіх націй втримати владу було дуже важко.

У цих умовах однією з головних засад державницької політики стає своєрідний месіанський інтернаціоналізм, в якому роль визволителя належить російському народу. І лише "коли марксизм набув рис державної релігії, в тісному переплетінні з якою була проголошена й державницька ідеологія, марксизм-ленінізм почав проникати в маси"⁸⁴. Тобто поєднувалися марксистські та великодержавницькі принципи. Щоправда компартійною пропагандою росіяни подавалися тепер не як панівна нація, а як єдино можливий народ, який вкаже вірний шлях іншим народам, "безкорисливо" допоможе їм у національно-культурному політичному та господарському розвитку.

Українізація ж (і особливо за межами УСРР) спотворювала саму ідею месіанської ролі російського народу та його культури, бо за рівнем свого розвитку масова українська культура мало в чому поступалася культурі російській і була немовби її конкурентом, бо через свої певні зв'язки з західноєвропейським світом вона мала свій окремий шлях

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

розвитку, який не повторював шлях російської культури, а тому й не підпорядковувався їй. У такому ж випадку про жодне месіанство росіян мови вже не могло й бути. А це вже суперечило державницьким інтересам. І з цієї точки зору будь-які прояви української самобутності вже були націоналізмом.

Для розвитку ідеї про месіанську роль російського народу компартійному керівництву необхідно було щоб українська культура (хоча б на словах) успішно розвивалася, але ще більш необхідно було, щоб головну роль у цьому розвитку відігравала допомога "братнього" російського народу. Великі ж історичні традиції української культури, її зв'язки із західним світом, заважали цьому. І тому більшовицьке керівництво почало планомірно винищувати саму українську ідею та її носіїв.

Якщо в 20-х роках компартійно-радянське керівництво намагалося проголосити ідею рівноправності всіх націй, критикуючи росіян за їх імперські амбіції та інші негативні риси, характерні для них, то вже після 1930 р. така критика поступово згортається й забороняється. І навпаки, почитається прославляння російського народу. Показовим у цьому відношенні є лист Сталіна Дем'яну Бедному від 12 грудня 1930 р., де Сталін критикує письменника за те, що той виголошував, "що Росія в минулому являла собою посудину мерзоти і запустіння, що нинішня Росія являє собою суцільну "перерву", що "лінощі" і "прагнення сидіти на печі" є мало не національною рисою росіян взагалі, а значить - і російських робітників... це не більшовицька критика, а наклеп на наш народ, розвінчання СРСР, розвінчання пролетаріату СРСР, розвінчання російського пролетаріату"⁸⁵. Адже, на думку Сталіна, "революціонери всіх країн одностайно аплодують радянському робітничому класові, авангарду радянських робітників, як визнаному своєму вождю... Все це вселяє (і не може не вселяти!) в серця російських робітників почуття **революційної національної гордості**, здатне рухати горами, здатне творити чудеса"⁸⁶.

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

Поступово в СРСР створювалася така атмосфера, в якій бути неросіянином ставало соромно (адже належати до авангарду робітничого класу - це велика честь!), це сприймалося як якийсь вроджений недолік, який будь-що необхідно було надолужити. І звичайно, українізація на території Росії аж ніяк не вписувалася в цю схему. Успішна ліквідація дерусифікаторських процесів у районах компактного проживання українців за межами УСРР була немовби прикладом для партійного керівництва.

Прискорення політики коренізації національно-культурного життя серед українців за межами УСРР припадає на 1930-32 рр., тоді як подібні процеси стосовно національних меншостей України відбуваються в 1930-33 рр. Таким своєрідним “спалахом” коренізації влада намагалася роз’єднати представників неосновних націй, поставити їх на полярні позиції під час проведення насильницької колективізації. Оскільки ті українці, які проживали за межами УСРР були в основному досить заможними, то стає зрозумілим, що, започатковуючи колективізацію на цій території, влада вважала вкрай необхідним для себе протиставити заможних українців біднякам та середнякам. Потрібно було не допустити їх спільного виступу проти колективізації. Своєю ж, рідною, влада могла здаватися хоча б частині українських селян лише за умов пояснення мети своєї політики українською мовою.

Доки комуністичним можновладцям вигідним було здійснення українізації в районах компактного проживання українців, доти це процес проходив успішно. Він відчутно посилювався, як ми вже зазначали вище, у 1930-1932 рр., коли у Радянському Союзі відбувалася колективізація сільського господарства. Та лише потреба у підтримці частиною селян свого курсу відпала – то відразу будь які прояви українських форм національно-культурного будівництва за межами УСРР були заборонені. При цьому прихильників українізації

компартійна верхівка використала для виправдання своїх злочинних дій на селі – причиною негараздів оголошувалася “петлюрівська українізація”. Таким чином формувалася думка, що будь-які прагнення українців розвивати своє національно-культурне життя за межами УСРР є проявом “петлюрівщини”

Згорання цих процесів за межами УСРР відбулося в основному наприкінці 1932 - на початку 1933 р., остаточно завершившись у 1935 р., тоді як подібні процеси стосовно національних меншостей України відбувалися протягом 1934-38 рр. У тому ж таки 1938 р. розгортається новий наступ великодержавного шовінізму на українську культуру в межах УРСР. Успішному завершенню цього наступу завадили відомі міжнародні події.

То ж ми бачимо, що в здійсненні національно-культурної політики стосовно українців за межами УСРР компартійне керівництво СРСР випробувало на життєздатність свої принципи національної політики, повторюючи чи маючи намір повторити подібні дії пізніше на території України як стосовно нацменшин, так і щодо самих українців. За умов встановленого тоталітаризму Й.Сталін самочинно вирішував, коли нації досягли свого розквіту при соціалізмі, після якого, згідно з відомими принципами національної політики більшовиків, повинен розпочатися процес злиття соціалістичних націй. З “теоретичним обґрунтуванням” же злиття націй ще до перемоги соціалізму у світовому масштабі проблем теж би не виникло – перед очима був свіжий приклад обґрунтування В.Леніним можливості перемоги соціалізму в одній країні.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки.

3.1 Початкова та середня освіта

Сфера початкової та середньої освіти була одним із найважливіших чинників національної політики ЦК ВКП(б) у 20-30 рр. ХХ ст. Національні аспекти в регулюванні шкільної освіти були своєрідною проекцією національної політики компартійного керівництва на прийдешні часи, адже саме молоді кадри мали впроваджувати цю політику в життя у недалекому майбутньому. Наркомат освіти до 1933 р. очолювали діячі (О.Шумський, М.Скрипник), які найбільш відповідально ставилися до політики коренізації. Тому не дивно, що курс коренізації, який був запроваджений XII з'їздом РКП(б) у 1923 р., найбільш активно та послідовно здійснювався саме у галузі шкільного будівництва.

У 1932-1938 рр. ставлення до розвитку початкової та середньої освіти залишалося одним з найголовніших показників національної політики компартійного керівництва. Успіхи в розвитку освіти як українською мовою, так і мовами нацменшин довгий час були дійовими засобами внутрішньої та зовнішньої пропаганди. Та хоча партійне керівництво й намагалося доводити на словах, що про жодні принципові зміни в національній політиці після усунення М.Скрипника й мови не могло бути, насправді українізація перестала бути пріоритетною справою. Досить яскраво це відобразилося у ставленні до шкільної освіти.

Втім, навіть протягом 1932-1938 рр. ставлення компартійної верхівки до проблем розвитку освіти в Україні не було незмінним. Упродовж цього періоду можна виділити два етапи. У першому з них - з кінця 1932 р. до середини 1937 р., - не відбувалося принципової відмови від національної форми початкової та

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

середньої освіти серед національних меншин та українців. Хоча навіть протягом цього етапу акценти у здійсненні національної політики дещо змінювалися. Якщо з кінця 1932 до середини 1934 р. владні структури найбільш активно боролися з проявами так званого “українського націоналізму”, то починаючи з другої половини 1934 р. і до середини 1937 р. найбільшим головним боєм компартійної верхівки був уже стан розвитку освіти в середовищі нацменшин, особливо серед поляків та німців. Другий етап розпочався восени 1937 р. черговою атакою на “буржуазних націоналістів”. В цей час більшовицьке керівництво почало відмовлятися навіть від формальної українізації в галузі освіти та від її національної форми серед національних меншин. Щоб краще розкрити зміст нашої теми, варто звернути увагу на такі аспекти проблеми.

По-перше, слід вияснити, яким був стан національної політики в освіті напередодні змін. При цьому варто простежити співвідношення між загальною кількістю учнів основних народностей, що проживали в Україні, з числом тих, які навчалися в початковій та середній школі рідною мовою. Необхідно також звернути увагу на роль і значення української мови у школах України, на кількість та зміст суспільних наук в освітній програмі. Не можна обійти увагою і теоретичні настанови наркомату освіти, які обґрунтовували посилену увагу до національного питання.

По-друге, треба висвітлити ті зміни, які відбулися в національних аспектах регулювання освіти після відомих постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р., а також від 24 й 31 січня 1933 р. Треба простежити перетворення в принципах формування шкільної мережі, які відбулися в Україні після приїзду П.Постишева та усунення з поста наркома освіти М.Скрипника. При цьому особливу увагу слід звернути на суть і методи критики новим керівництвом дій попереднього наркомату освіти. Варто простежити також, які зміни відбулися в навчальних програмах та методах складання підручників, як

3.1. Початкова та середня освіта

змінлося співвідношення між українськими та російськими школами. Не можна залишити поза увагою і проблеми розвитку шкіл нацменшин.

По-третє, необхідно з'ясувати, чому, починаючи з другої половини 1934 р., змінюється ставлення до шкіл нацменшин, особливо польської та німецької, у чому суть цих змін. Поряд з цим доречно буде звернути увагу, які зміни відбуваються у ставленні до освіти російською мовою на території України, до ролі та значення в освітньому процесі російської мови та літератури. Варто також відзначити причини деякого послаблення тиску на україномовні освітні заклади, посилення уваги до їх успішного розвитку.

І четвертим важливим аспектом, який ми розглянемо у цій роботі, будуть зміни у регулюванні освіти, які відбулися під час масових репресій та заміни компартійного керівництва з другої половини 1937 до середини 1938 р. Розглядаючи це питання, варто звернути увагу на спільні і відмінні риси цих поворотів у національній політиці в порівнянні з тими, що відбувалися в 1933 р. При цьому не можна обійти увагою ставлення ЦК ВКП(б) у цей час до проблеми розвитку шкіл мовами нацменшин, а також до ролі і значення російської мови в українській школі. Слід також простежити, як роз'яснювали своє негативне ставлення до розвитку освіти мовами національних меншин нові керівники ЦК КП(б)У, наскільки їх тлумачення були обґрунтовані.

Наркомат освіти, очолюваний з 1927 р. М.Скрипником, відігравав вирішальну роль у національно-культурному будівництві на початку 1930-х рр. Згідно з постановою ВУЦВК від 13 серпня 1930 р. "Про реорганізацію народного комісаріату освіти" цьому наркомату надавалися функції керівництва не лише системою освіти, а й усією культурно-освітньою, пропагандистською та науково-дослідною роботою. Йому надавалося також право на контроль і керівництво видавничою, літературною та мистецькою діяльністю. Особлива ж увага в

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

цій постанові приділялася керівництву процесами українізації в усіх вищеназваних галузях, а також на нагальній потребі “провадити методичне керівництво українізацією державного апарату та громадських організацій”¹[183].

А втім, головним полем діяльності наркомату освіти залишалася саме шкільна освіта. Саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш повно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво наркомату освіти намагалось досягти такого стану, щоб діти в Україні могли навчатися рідною мовою. Поряд з цим ставилася мета покінчити з русифікацією освіти. Оскільки велика частина українців не знала добре української мови і розмовляла здебільшого суржиком, називаючи при цьому рідною мовою саме російську, то саме тут ситуацію потрібно було виправляти.

Щоб повернути зрусифікованих українців у лоно рідної культури, М.Скрипник у 1931 р. висунув теорію “мішаної говірки”. Не відмовляючись від вивчення російської мови (“найменший відступ від цього веде в лабеті українського великодержавного шовінізму”, - говорив він), нарком освіти вважав, що “дітей населення, що говорить мішаною українсько-російською говіркою (1 300 000 люду, що визнали за переписом 1926 р. своєю національністю українську, а за рідну мову визнали російську) здебільшого треба *починати* вчити на українській мові, але остільки, оскільки мовною основою їх говірки є мова українська”. Діти ж росіян за національністю, які визнали рідною мовою українську (таких було 200 тис.), відповідно повинні були *починати* навчатися здебільшого російською мовою². Внаслідок запровадження принципу, який прихильники цієї теорії називали “об’єктивним”, українська мова навчання мала стати головною в навчанні. Керівництво наркомату освіти мало можливість у досить стислі строки подолати наслідки русифікації спочатку в галузі освіти, а потім і в інших галузях.

3.1. Початкова та середня освіта

До 1932-1933 навчального року українська мова навчання стала головною у школах України. Фактично школи мовами нацменшин, до яких скрипниківці зараховували й росіян, активно розвивалися лише в тих місцях, де ці народності проживали компактними масами. В основному це стосувалося національних районів та сільрад. Там же, де неукраїнське населення було перемішане з українським, переваги надавалися школам з українською мовою викладання. Про це свідчать такі дані. Українці в 1932-1933 рр. становили 83 % від усієї кількості школярів, росіяни – 7,8, євреї – 4,9, німці – 1,5, поляки – 1,6 %. В школах же з українською мовою навчання налічувалося 89,4% всіх учнів, тоді як у нацменшин кількість тих, хто навчався рідною мовою була меншою від загальної кількості учнів цієї національності. Так, у російських школах навчалось 5,3% всіх учнів, в єврейських – 2%, у німецьких – 1,3%, в польських – 0,86% тощо³.

Самого факту переходу на українську мову викладання було, звичайно, замало для того, щоб швидко подолати русифікаторські тенденції. Це було важливою, але не єдиною складовою частиною національної політики в освіті. Значну роль відігравав зміст навчального матеріалу, а також та велика увага, яку приділяли вивченню української мови та суспільних відносин у школах України до 1933 р. Так, згідно з навчальними планами на 1932-1933 навчальний рік такі предмети як рідна мова і суспільствознавство викладалися в першому та другому класах 11 годин на декаду (34,3% від загального обсягу). У третьому та четвертому класах ці цифри склали відповідно 11 (32,5%) та 12 (30%) годин. Причому на рідну мову залишалось з цієї кількості 8 годин. Лише з третього класу розпочиналося вивчення російської мови (2, а в 4 класі – 3 години на декаду)⁴. Аналогічна ситуація була і в середніх класах – на російську мову та літературу не виділялося більше трьох годин на декаду, тоді як обсяг викладання української мови та літератури був щонайменше вдвічі більший. Після переходу, згідно постанови

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

ЦВК та РНК СРСР від 17 листопада 1932 р., на шестиденний (в містах) та семиденний навчальні тижні процентне відношення у викладанні вищезгаданих предметів не змінилося.

Подоланню русифікаторських тенденцій мала сприяти і та значна увага, яку приділяли вивченню національних взаємин у старших класах політехнічної школи. У 10 класі, за ініціативою М.Скрипника, було навіть виділено окремий предмет – національне питання. Правду кажучи, наприкінці 1932 р. під час переходу на 6 та 7-денний робочий тиждень кількість годин на вивчення національного питання дещо зменшили, але сам предмет залишили. У старших класах планувалося викладати також історію України, але у зв'язку з відсутністю підручників і тим, що старші групи масово почали створюватися вже після 1932 р., цей предмет так і не дістав широкого розповсюдження⁵.

Про те, що саме українська мова ставала основною в галузі освіти, свідчила і постанова НКО УРСР від 6 липня 1931 р. “Про зміну обіжників НКО у справі українізації”, в якій говорилося, що “усі вступники до ВИШів, ВТИШів, технікумів повинні знати українську мову і, вступаючи до інституту, подавати всі письмові роботи українською мовою”⁶. При такому підході до справи глибоке вивчення української мови було дійсно необхідним. Завдяки такому ставленню до освіти українська мова перетворювалася з другорядної на головну в Україні, а національне питання ставало одним з ключових. Саме це й не задовольняло вище компартійне керівництво. Адже мета проголошеної на XII з'їзді РКП(б) політики коренізації полягала зовсім в іншому. Запровадженням цієї політики компартійна верхівка якраз і намагалася послабити увагу до необхідності розв'язання національного питання, зробити це питання другорядним. Але в Україні виходило все навпаки.

Тому одним з головних завдань П.Постишева, якого постановою ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. призначили другим секретарем ЦК КП(б)У (при цьому він залишався секретарем ЦК ВКП(б)), якраз і було виправлення ситуації в національній

3.1. Початкова та середня освіта

політиці. Передусім це стосувалося розвитку початкової та середньої освіти, де, на думку компартійних керманців, національному питанню приділяли занадто багато уваги. Одним з основних недоліків української парторганізації у відомій постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. називалося “механічне проведення українізації в ряді районів України”⁷. Про “перекручення” в освітній галузі недвозначно заявив у своєму виступі на харківському обласному пленумі в червні 1933 р. П.Постишев. Він сказав, що “Наркомосвіта і вся система органів освіти на Україні виявилися найбільш засміченими шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами”⁸. А звідси, на його думку, і важке становище не лише в освітній галузі, але і в Україні загалом. Подібне ставлення до розвитку освітньої галузі як до основної причини всіх негараздів компартійна верхівка зробила в 1933 р. аксіомою.

Проте варто зазначити, що в плани вищого компартійного керівництва не входила така посилена увага, яку приділяв національному питанню український наркомат освіти. Не задовольняло його також таке становище, коли росіяни в Україні перетворювалися в національну меншину, яка в своєму національно-культурному розвитку повинна була мати не більше прав, аніж українці в Росії. Незалежна ж система освіти, власні підручники та програми взагалі не вписувалися в рамки того тоталітарного ладу, який зміцнювався на початку 1930-х рр. Ситуацію необхідно було терміново виправляти.

Ще після постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. стало зрозуміло, що звинувачення в “механічній українізації” стосуються саме спроб наркомату освіти УСРР дерусифікувати український пролетаріат республіки шляхом практичного застосування теорії мішаної говірки. Сам нарком освіти, як дисциплінований комуніст, намагався критично підійти до результатів своєї діяльності. У виступі на нараді НКО 14 лютого 1933 р. (це був останній публічний виступ М.Скрипника на цій посаді) він згодився з тим, що в Україні дійсно були факти

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

“механічної українізації” дітей росіян. М.Скрипник зазначив, що 9% таких дітей навчалися українською мовою⁹. Ця цифра аж ніяк не задовольняла компартійну верхівку, адже серед національних меншин як України, так і інших радянських республік, це був найменший відсоток дітей, які навчалися у школі нерідною мовою. Крім того, нарком освіти не визнав помилковими принципові положення теорії “мішаної говірки”.

М.Скрипник звернув також свою увагу на стан підручників. Буквально напередодні наради, 12 лютого 1933 р., ЦК ВКП(б) видав постанову, у якій говорилося про нагальну необхідність запровадження стабільних підручників у школі. М.Скрипник наголосив та тому, що подібні рішення приймалися в Україні ще раніше. І недоліком було передусім те, що ці рішення не встигли втілити в життя¹⁰. Таким чином М.Скрипник довів, що наркомат освіти України був на крок попереду від своїх російських колег.

Але визнання успіхів скрипниківського наркомату освіти бодай у якій-небудь справі не могло задовольнити компартійну верхівку і, зокрема, В.Затонського, який 23 лютого 1933 р. на засіданні політбюро був призначений наркомом освіти УСРР. Компартійне керівництво якраз поставило перед ним завдання показати негативний вплив керівництва попереднього наркомосу на стан шкільної освіти. Новому наркому необхідно було також довести, що головною причиною всіх негараздів були саме помилки М.Скрипника в національному питанні, ігнорування ним постанов ЦК ВКП(б). Тому з ініціативи В.Затонського 11 березня 1933 р., незважаючи на протест М.Скрипника, шляхом опитування була прийнята постанова ЦК КП(б)У “Про підручники для початкової і середньої школи”, у якій якраз і засуджувалася політика попереднього наркомосу у видавництві підручників. У цій постанові ЦК КП(б)У відмінив ряд рішень наркомату освіти 1928-1930 рр., які пропагували “робітну книгу” та “журнал-підручник”, але ні словом не згадав про ті рішення, які популяризували ідею стабільного підручника¹¹.

3.1. Початкова та середня освіта

Для самого М.Скрипника таке неприховане ігнорування прав членів політбюро було явною несподіванкою. У своєму листі до політбюро ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р. він ще раз нагадав, що зазвичай “у випадку, якщо хто-небудь з ПБ голосує проти і прохає про таке перенесення, питання завжди ставиться на обговорення ПБ. В даному випадку, однак, моє прохання не було прийняте до уваги і резолюція була надрукована в “Комуністі” від 12 березня. Цим мене позбавили можливості внести безумовно необхідні виправлення в цю резолюцію”. Добре аргументувавши свою думку, колишній нарком освіти вимагав відмінити один із основних звинувачувальних пунктів цієї постанови¹².

Але про визнання правоти М.Скрипника вже не могло бути й мови, а про справжню дискусію і поготів. Адже критики колишнього наркома освіти були некомпетентні у цьому питанні у порівнянні з ним. Так, наприклад, у своєму листі до М.Попова В.Затонський визнав, що він не мав навіть повного переліку постанов, на яких ґрунтувалася критика національної політики попереднього керівництва НКО¹³. Та полювання на відьом уже розпочалося. Тому не дивно, що протест не був задоволений. Члени політбюро вирішили, що “навіть остаточна редакція протоколу колегії НКО освіти з 14.ІІ.33 р. цілком відповідає оцінці питання про підручники, що її дано в постанові ЦК КП(б)У з 11.ІІІ.”¹⁴.

Втім, рішенням про видання стабільних підручників та критикою політики керівництва попереднього наркомосу України в цьому питанні справа, звичайно, не обмежилася. Вище компартійне керівництво вирішило, що настав час уніфікувати освітні програми та підручники в межах усього СРСР. У тому ж таки березні 1933 р. була складена угода між наркоматами освіти Росії та України в царині роботи на культурному фронті. У ній говорилося, що “в інтересах посилення інтернаціональних моментів виховання” необхідно “уніфікувати програми і підручники для початкової та середньої школи” з

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

усіх предметів¹⁵. При цьому було зазначено, що за основу потрібно взяти саме російські підручники, хоча таких, як треба, тобто стабільних, їх ще не було. Цим рішенням визначалася роль Росії як старшого брата, який має право повчати братів менших, ігнорувалися принципи рівноправності. Єдине, що зобов'язувався змінити наркомат освіти Росії, так це включити в свої підручники матеріал про Україну. Навіть з таких предметів, як російська та українська мова і література встановлювався “взаємний обмін матеріалами в процесі розробки підручників”¹⁶.

Наступним і чи не найбільш важливим кроком у “виправленні недоліків” керівництва попереднього наркомату освіти було збільшення відсотка російськомовних шкіл. По суті це була відмова від спроби повернути у лоно рідної культури зрусифікованих українців. 1 квітня 1933 р. виходить постанова колеги НКО “Про забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні у справі шкільного виховання та лікнепу”. У ній наголошувалося, що “на Україні мали місце певні націоналістичні перекручення, що полягають у фактично примусовій українізації частини учнів, що їх рідна мова не є українська”¹⁷. При цьому зазначалося, що “мовою навчання повинна бути рідна мова учня, встановлена в спосіб національного самовизначення (цебто суб’єктивного бажання)”¹⁸.

Для того, щоб виправити “помилки” своїх попередників, нові керівники наркомату освіти 22 березня 1933 р. прийняли постанову про перепис учнів нульової, першої та другої груп шкіл міст і селищ, характерних мішаним населенням. У ній, зокрема, говорилося про необхідність подолання наслідків “механічної українізації”, причому особливу турботу у справі забезпечення шкільного навчання рідною викликав стан розвитку російських, польських та єврейських шкіл¹⁹. 3 травня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило список із 56 населених пунктів, де в першу чергу мав проводитися перепис, метою якого було виявлення можливості переведення українських шкіл та груп на відповідні національні мови

3.1. Початкова та середня освіта

навчання. При аналізі міст, які ввійшли в цей список, можна зробити висновок, що посилена увага до справ шкільного навчання трьох перелічених вище національних меншин витримувалася²⁰. Тобто, як бачимо, нові керівники наркомату освіти намагалися не акцентувати увагу на тому, що всі проблеми в основному стосувалися російськомовних груп. Вони намагалися знайти “перегини” і в середовищі інших національних меншин.

Навесні 1933 р. ще не йшла мова про те, що саме “український націоналізм” став головною небезпекою в Україні. Так, наприклад, у проекті обстеження стану національно-культурного будівництва, поданому на розгляд політбюро, говорилося про чималі успіхи в шкільному будівництві завдяки “нещадній боротьбі на два фронти: проти ухилів у бік великодержавництва як головної небезпеки та місцевого націоналізму і примиренства до них”²¹. Але разом з цим визначалося, що дещо послабла боротьба з українським націоналізмом. Слід звернути увагу також на те, що перевіряти збиралися саме “практику національно-культурного будівництва за останні два роки”²². Перепис учнів молодших трьох груп був однією зі складових частин такої перевірки.

Після отримання результатів цього перепису керівництво наркомату освіти значно скоротило відсоток україномовних шкіл. Значному зменшенню шкіл з українською мовою викладання сприяла і розгорнута по всій Україні кампанія по боротьбі з “українськими націоналістами”. Так, наприклад, у Харкові кількість українських шкіл скоротилася з 44 до 30, кількість же російських зросла з 10 до 20, а українсько-російських - з 25 до 30. При цьому кількість шкіл мовами інших національних меншин не змінилася²³.

Подібний стан був і в інших регіонах, де проводився цей перепис. Якщо брати загалом по Україні, то у 1933-34 навчальному році відсоток дітей, що навчалися у школах українською мовою, скоротився у порівнянні з попереднім

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

роком з 89,4% до 84,5%, тоді як відповідний показник дітей, що навчалися російською мовою, збільшився з 5,3% до 10%. Коли ж звернути увагу на абсолютні показники у початкових класах, то виявиться, що за період з 1933-34 (вже після перепису) до 1937-38 навчального року кількість учнів, що навчалися російською мовою, збільшилася на 158 тис., тоді як українською мовою – на 35 тис. Цей факт яскраво свідчить про те, як насправді сприймалася нова національна політика. Цікаво, якщо брати знов-таки абсолютні показники, то, незважаючи на задекларовану увагу до єврейських шкіл, кількість дітей євреїв, що навчалися рідною мовою в 1933-34 навчальному році, зменшилася в порівнянні з попереднім роком. У цей же час збільшилася кількість учнів у школах з польською та німецькою мовами викладання²⁴.

“Українських націоналістів” вишукували навіть у російських національних районах. Так, на засіданні Донецького обкому компартії 13 листопада 1934 р. Сорокінському (сучасному Краснодарському) райпарткому була дана вказівка “пильно перевірити керівництво українськими групами в російських школах, виганяючи зі шкіл осіб за найменші прояви національно-шовіністичних тенденцій”²⁵, або, іншими словами, за найменше незадоволення національною політикою ВКП(б).

Однак хоча й велася активна боротьба з так званим “українським націоналізмом”, але відвертого повороту до великодержавництва у справі шкільного навчання не відбулося. Щоб призупинити запал найактивніших “борців”, керівники освітянської галузі у травні 1933 р. заборонили суцільне переведення (в один рік) шкіл на одну мову викладання і скорочення шкіл з двома мовами навчання²⁶. Після проведення перепису в регіони були послані фахівці, які перевірили його результати. Так, наприклад, у Макіївському районі Донецької області, за свідченням інспектора по перевірці перепису Р.Барун, відбулися значні перекручення у бік великодержавного шовінізму. Тут перепис було проведено не лише в перших

3.1. Початкова та середня освіта

трьох групах, але і у старших класах²⁷. Керівництво НКО зрозуміло: коли не виправляти ситуацію, то всі спроби довести, що ведеться боротьба з “перегинами” в справі українізації, а не нищення української культури, виявляться марними. Тому в липні 1933 р. на черговій нараді НКО було прийнято рішення заборонити перекомплектування старших груп у школах²⁸. А Донецькому обласному відділу народної освіти запропонували перевірити причину значного зростання російських груп у старших класах²⁹.

Нова національна політика у галузі освіти відразу знайшла своє втілення і у виданні підручників. У своєму листі до видавництва “Радянська школа” влітку 1933р. керівники наркомату освіти наголошують на змінах у кількості запланованих до друку підручників для 1-3 класу. Згідно з їх новими пропозиціями планувалося скоротити на 93 тис. кількість українських підручників і на 97 тис. збільшити видання підручників російською мовою³⁰.

Перед новими керівниками наркомату освіти стояло досить складне завдання. З одного боку, необхідно було дискредитувати М.Скрипника і його ідеї, з іншого, не можна було допустити повного розгрому української культури. Це зовсім не входило у плани компартійного керівництва. Причому виконати це завдання потрібно було у стислі строки. Переконлива обґрунтованість і теоретична розробка національного питання у М.Скрипника дуже ускладнювали розв’язання цього завдання. Саме беручи до уваги всю складність цієї проблеми, вище компартійне керівництво вирішило у 1933 р. у питанні боротьби з “українським націоналізмом” основний удар нанести саме по наркомату освіти, звертаючи менше уваги на його прояви в інших галузях народного господарства.

Компартійній верхівці потрібні були нові кадри у системі освіти, які б не були виховані у дусі національних традицій. Тому, як зазначалося в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У, який був повністю присвячений розгляду

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

національної політики, “одне з найважливіших завдань у галузі проведення національної політики є зміцнення органів наркомосу, особливо обласних і районних органів, витриманими партійними силами, поліпшення партійної та комсомольської роботи серед учительства, виховання учительських мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму”³¹.

Керівники нового наркомату освіти намагалися довести, що за часів М.Скрипника в Україні нехтувалися права національних меншин. В.Затонський писав: “Волаючи про “національний гніт українців, українські націоналісти в той же час грубо порушували інтереси нацменшин, наприклад, розміщували школи так, що дітей російської, польської, німецької, єврейської нацменшин насильно змушували вчитися в українській школі”³².

У зв’язку з подібними заявами нове керівництво наркомату освіти в 1933 р. досить активно збільшує кількість польських шкіл. Компартійне керівництво в 1933 р. ще мало надію шляхом розширення мережі шкіл з рідною мовою навчання “більшовизувати” представників національних меншин, виховати їх у дусі комуністичних традицій. Але для цього були потрібні відповідно мислячі вчителі. А саме їх катастрофічно не вистачало.

Кадрова проблема взагалі була однією з основних. Саме внаслідок відсутності відповідних кадрів у школах України у 1933 р. не відбулося відмови від українізації. І це незважаючи на те, що в період з березня 1933 по січень 1934 р., за свідченням А.Хвилі, із шкіл звільнили близько 4 тисяч “вчителів-націоналістів”³³. Все-таки більшість вчителів була вихована і отримала освіту в інші часи, і національні традиції не були для них порожнім звуком. Якщо ж звільняти усіх вчителів, що не вважали свою націю меншовартісною, то керувати шкільною освітою і викладати в школах просто не було б кому. Вище компартійне керівництво добре розуміло, що спочатку потрібно підготувати відповідні кадри і лише потім розпочинати кардинальні зміни. Як зазначалося у постанові ЦК КП(б)У від 154

3.1. Початкова та середня освіта

27 листопада 1933 р., при укомплектуванні відділів народної освіти та складу шкільних інструкторів необхідно забезпечити “добір та висування на керівну роботу більшовицьких українських кадрів, особливо вчителів – комуністів, комсомольців та позапартійних, перевірених на практичній низовій роботі”³⁴.

Однак для того, щоб виховати денаціоналізованих українців, потрібно було постійно корегувати шкільні програми та підручники. У першу чергу це стосувалося гуманітарних предметів, насамперед суспільствознавства, історії, мови та літератури. До початку 1930-х рр. у шкільній програмі взагалі не існувало такого предмету, як історія. Але з утвердженням тоталітарної системи управління державою, в час, коли компартійне керівництво встановило суворий контроль над культурною сферою, такий предмет ставав необхідним. Та все ж для того, щоб створити “ідеологічно витримані” підручники з історії, необхідно було більше часу.

Нове керівництво НКО в 1933 р. робило вигляд, що воно занепокоєне прогалинами в предметах гуманітарного циклу, особливо відсутністю необхідних підручників з історії. Щоб показати турботу про розвиток національних меншин, воно пропонувало видати для польських шкіл підручник з історії Польщі, а в підручниках для єврейських та болгарських шкіл дати додаткові розділи з історії цих нацменшин. Курс української, російської та нацменівської літератури пропонувалося викладати мовою оригіналу, а підручники з суспільствознавства “доповнити матеріалом нацкультбудівництва серед відповідних нацменшин”³⁵.

Щоб довести, що новий курс національної політики не є розгромом української культури, наркомат освіти прийняв рішення запровадити курс історії України з 6 класу, тоді як раніше він починав вивчатися лише у старших класах, а світову літературу в українських школах, за винятком російської, викладати українською мовою³⁶. Та багато з цих пропозицій виявилися лише приємними побажаннями.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Та незважаючи на те, що курс історії України був запланований в освітніх програмах і його навіть намагалися викладати в окремі роки, того стабільного підручника, про який говорилося у вищезазначеній постанові про підручники від 11 березня 1933 р., видано не було. А вже в 1930-х рр. компартійне керівництво активно “розчищало” історичну науку від “буржуазно-націоналістичних” істориків, тому ніхто не наважувався брати на себе відповідальність за видання програми та підручника з історії України. У доповідній записці в ЦК КП(б)У від 8 березня 1933 р. В.Затонський, визнавши за необхідне історію України починати вивчати раніше, аніж у III концентрі (старші класи), зауважує: “Складання систематичного навчального курсу історії України зустрічає величезні утруднення внаслідок відсутності достатньо солідних марксистсько витриманих наукових праць з цього питання”. Оскільки нарком освіти визнав, що з цим завданням найближчим часом впоратися буде занадто важко, то він наполягав на розробці “хоча б усталеної схеми української історії”³⁷.

Та навіть це завдання лишилося невиконаним, хоча відразу після цих зауважень секретаріат ЦК КП(б)У задовольнив прохання керівництва наркомату освіти про викладання історії України “рівнобіжно з курсом історії народів СРСР” у VI-X класах та створення окремих підручників з цього предмету³⁸. Про невиконання прийнятих рішень на практиці свідчить стан з викладанням шкільного курсу історії України у наступні п’ять років.

Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1934 р. вилучалися з користування всі підручники з історії України³⁹. Визнавши, що матеріалу для викладання історії України в 1934-35 навчальному році немає, наркомат освіти своїм рішенням від 29 січня 1935 р. відклав вивчення цього предмета на наступний рік⁴⁰. Утім, за рік ситуація не змінилася на краще. І вже на початку 1936 р. у школи надсилається директива такого змісту: “До виходу з друку нових підручників з історії

3.1. Початкова та середня освіта

України години, що визначені для викладання історії України у 8-10 класах, повинні бути використані на вивчення історії СРСР та новітньої історії”⁴¹. Але до початку 1936-1937 навчального року підручник так і не з’явився. Тому у вересні 1936 р. НКО видає постанову “Про викладання історії та суспільствознавства в початковій, неповній середній та середній школі УСРР”. У ній, зокрема, говориться про перенесення викладання історії України в старших класах на друге півріччя у зв’язку з тим, що ще не складена програма. Частина звільнених при цьому годин відводилася на російську мову, інша – на історію СРСР та всесвітню історію⁴². Проте підручник з історії України не з’явився й до 1938 р.

Складні справи були і з іншим гуманітарним предметом – суспільствознавством. До 1933 р. цей предмет був одним з основних у школах України. Доводити “народність” існуючого режиму розпочинали з першого класу. Впродовж шести років дві години на тиждень відводилося на вивчення цього предмета⁴³. Звичайно, у викладанні суспільствознавства намагалися частково дати розуміння відомих історичних подій, політики партії на сучасному етапі. Причому чимало уваги відводилося саме питанню національних відносин. Проте говорити про жорстку централізацію чи єдиний і стабільний підручник не доводилося, програми для цього курсу писалися в наркоматі освіти України без погодження з московськими органами, до того ж вони досить часто видозмінювалися. Такий стан речей не міг задовольняти компартійне керівництво в умовах зміцнення централізаторських тенденцій на початку 1930-х рр. Після усунення М.Скрипника з посади наркома освіти ситуація змінюється.

Однак відразу нове керівництво НКО не змогло досягнути всіх проблем. Тому в 1933-34 навчальному році кількість годин, призначених для вивчення суспільствознавства, майже не змінилася. Лише в 6 класі вона зменшилася, а в 4 класі збільшилася на годину⁴⁴. Однак наркомат освіти навесні 1934 р.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

відмінив екзамени з цього предмета, які раніше склалися обов'язково кожного року⁴⁵. Щоправда у цьому навчальному році залишалися іспити з історії “по всіх групах, починаючи з 5”, але по-перше, вони проходили “в межах фактично пройденого за рік матеріалу” (тобто визнавалося право не вивчати окремі теми), а по-друге, наголошувалося, що “незадовільна оцінка не може бути підставою для повторних іспитів, бо програма та підручники, які тепер діють, перевантажені соціологічним матеріалом”⁴⁶. Коментарії, як кажуть, зайві.

Зрозумівши, що в умовах уніфікації освітніх програм та підручників, встановлення тотального контролю владних структур над громадським життям не можна допускати сумнівів у правильності політики компартійного керівництва держави, наркомат освіти видав наказ “заборонити вживати в школі таких надуманих та шкідливих прийомів як політбої, політлотереї та інші”⁴⁷. Ця постанова виникла не на порожньому місці. Компартійній верхівці стало зрозуміло, що пропаганда “досягнень” комуністичного будівництва і рішень XII з'їзду партії дискусійними методами ні до чого доброго призвести не могла, бо сувора дійсність свідчила про інше. Потрібні були інші засоби впливу на свідомість.

Компартійне керівництво поставило перед собою за мету з допомогою шкільної освіти, перш за все гуманітарних предметів, контролювати не лише зовнішній стан громадської думки суспільства, а сам дух українських школярів. Представникам компартійної еліти вже було замало словесного схвалення своїх дій, їм потрібно було контролювати й направляти думки підростаючого покоління. Так, наприклад, у 1934 р. у доповідній записці в ЦК КП(б)У говорилося: “Надзвичайно небезпечна спостерігається у ряді випадків тенденція роздвоєності у дітей – коли вони вважають необхідним в офіційному порядку на питання педагогів давати відповіді, які від них вимагаються, а про себе думати і при зручному випадку розповідати й робити зовсім інше”⁴⁸. Саме з метою подолання такого типу мислення

3.1. Початкова та середня освіта

й велася активна пропаганда у пресі комуністичних ідеалів та класових цінностей, саме з такою метою уніфікувалася система освіти, створювалися нові комуністичні міфи, витравлювалася пам'ять про історію та народні традиції.

Однак для пропаганди більшовицьких ідеалів у школах потрібні були виховані в комуністичному дусі педагогічні кадри. А їх якраз було обмаль. Разом з відсутністю підручників із суспільних наук це призводило іноді до таких результатів викладання цих предметів, які були протилежними меті. У доповідній записці комісії ЦК КП(б)У про результати обстеження навесні 1934 р. стану шкільної справи серед поляків та німців Пулинського району відзначалося, що там склалося вкрай незадовільне становище з викладанням суспільствознавства та історії. Зокрема, там говорилося, що “відсутність підручників по суспільствознавству та історії при політичній неграмотності одних вчителів і контрреволюційності інших перетворюють уроки суспільствознавства в політично шкідливе заняття”⁴⁹ (курсив наш – Є.Г.).

Усвідомивши, що досить важко кардинально змінити зміст суспільствознавства, що у вчителів, які його викладали, вже сформувалися певні погляди на основі досвіду попередніх років, компартійне керівництво вирішило піти іншим шляхом. Суспільствознавство стали просто вилучати зі шкільних програм як навчальний предмет, подібно до того, як на зорі радянської влади відмінили викладання історії в школі. Так, у 1934-35 навчальному році по годині на тиждень залишилося тільки в 3-6 класах (у сільських школах – ще і в 7 класі)⁵⁰, а в 1935-36 лише по годині в 6 та 7 класах⁵¹. Та й для такої кількості годин не вистачало методичного забезпечення. У вересні 1936 р. у вищезгаданій постанові про викладання історії та суспільствознавства у школі говорилося про відміну вивчення цього предмету в школі у першому півріччі 1936-1937 р.⁵² Та не почалося його викладання і в наступні роки.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Не набагато краща ситуація була і зі станом викладання історії СРСР. Адже саме в 1930-ті роки компартійне керівництво держави вирішило взяти під свій цілковитий контроль вивчення історії. З будь-якими дискусіями мало бути покінчено, історія повинна була стати засобом виховання школярів у комуністичному дусі. Але справа не обмежилася уніфікацією і стабілізацією підручників. Компартійне керівництво зрозуміло, що подекуди “класовий” підхід необхідно змінити на державницький, бо це відповідало завданням зміцнення влади і посилення контролю над вихованням підростаючого покоління. Тому воно вимагало від істориків відповідних праць.

Розглянемо цю думку на конкретних прикладах. У підручнику О.В.Трахтенберга, написаному в 1933 р., говорилося, що “московська держава з самого початку свого утворення ставала “в’язницею народів”, тобто будувалася на пригнобленні інших національностей”, а Б.Хмельницький називався зрадником українського народу, внаслідок діянь якого Україні не вдалося зберегти незалежність⁵³. Подібні оцінки містилися і у підручнику 1933 р. видання під ред. Д.Л.Похилевича, у якому про Б.Хмельницького написано таке: “Той козацький старшина, що його ім’ям українські буржуа назвали всю революцію, у суті не лише нічого спільного з революцією не мав, а й був запеклий її ворог”⁵⁴. Приєднання ж до Московської держави авторський колектив розглядав як абсолютне зло. Фактично усі діячі українського національно-визвольного руху називалися ворогами українського народу і незалежності України. У той же час нищівній критиці підлягали загарбницькі дії Москви. Такий підхід можна було назвати дійсно “класовим”.

Та однозначно негативне ставлення у викладанні історії до колоніальної політики Москви дореволюційного періоду в середині 1930-х років вже не могло задовольнити компартійне керівництво. Тому, поставивши завдання створення стабільного й легкодоступного підручника з історії, компартійна верхівка визначила й те, яким саме повинен бути цей підручник. Тепер

3.1. Початкова та середня освіта

ставилося завдання вирізняти класовий і державницький підхід. Тобто за класову політику “гноблення селян” панівну верхівку треба було критикувати, а от ті дії, які були спрямовані на зміцнення держави, потрібно було вихвалити, потрібно було доводити прогресивну роль єдиної і міцної держави.

Такі ж завдання були поставлені перед істориками під час конкурсу на кращий підручник з історії СРСР для 3-4 класу, оголошеному в 1936 р. У постанові журі урядової комісії цього конкурсу в серпні 1937 р. відзначалося, що більшість зауважень у поданих підручниках було враховано. Переможцем було визнано підручник А.В.Шестакова, якому й дали другу премію. Втім, членів комісії не задовольнило те, що “автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького, факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, автори не бачать, що ця перспектива була все ж меншим злом”⁵⁵.

Після таких прямих вказівок історикам вже нічого не лишалося, як змінити свою точку зору. У підручнику “Історія України. Короткий курс” (подібно до сталінської праці), виданому в 1940 р., перехід під владу російського (а не московського, як писали раніше) царя оголошувався меншим злом. Мало того, автори підручника писали, що “заслуга Б.Хмельницького полягає в тому, що він приєднав Україну до Росії”⁵⁶. Такий погляд був закономірним результатом контролю компартійною верхівкою історичної науки і викладання історії в школі.

Про те, що всі ці зміни давалися досить нелегко, свідчить описана вище ситуація із запровадженням у навчальні програми курсу історії України. Але й становище з викладанням історії СРСР було не набагато кращим. Адже оцінку дій Російської імперії потрібно було змінювати. В 1937-1938 навчальному році українські учні фактично не мали змоги вивчати історію СРСР внаслідок того, що старими підручниками користуватися вже було заборонено, а нових ще не було. Розгублені були

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

вчителі, не знали, що робити і в наркоматі освіти. Керівництво наркомату освіти в квітні 1938р. порушило клопотання перед РНК УРСР про перенесення вивчення цього предмета в V-VII класах на наступний навчальний рік (підручник А.В.Шестакова для III-IV класів з'явився у школах на початку 1938р.⁵⁷). Однак це клопотання було відхилене. У постанові РНК від 17 квітня 1938 р. пропонувалося до закінчення навчального року запровадити консультації з цього предмета, запросити в школи студентів, проте вивчення історії не відміняти. Причому, як зазначалося в постанові, це “ні в якій мірі не повинно відбитися на якості засвоєння курсу”⁵⁸.

Чимало “націоналістичних настанов” знайшли нові творці національної політики в Україні і у викладанні української мови та літератури. При цьому відзначалося, що “програми з цих предметів довелося рішуче переробити”. Серед основних недоліків таких програм називалося те, що “вивчалися Олесь, Чупринка, Шаповал, Івченко, Винниченко”. Це перелік постійно збільшувався – кількість митців, звинувачених в українському націоналізмі збільшувалася. У вивченні української мови націоналістичним називався такий метод, коли при проходженні даного курсу “звертається увага на відмінні явища руської мови віл української. Ця націоналістична постанова – при вивченні української та російської мови підкреслювати тільки відмінне – а не спільне, і на цьому будувати все викладання – була покладена в основу всіх програм і підручників з мови”⁵⁹. Такому “націоналізму” оголошувалася нещадна війна.

Однак все таки протягом 1933-1937 рр. компартійне керівництво не відмовлялося від політики коренізації в галузі шкільної освіти. Але в цей час вихолощувався її національний зміст, уніфікувалися програми й підручники. Владі потрібно було виховати таких українців, які б не знали і не хотіли знати історію свого народу, зневажали рідну мову і культуру, були віддані комуністичним вождям. Досить точно формулюються

3.1. Початкова та середня освіта

завдання радянської школи у вихованні підростаючого покоління у висновках комісії НКО по обстеженню педагогічно-виховної роботи Старобільської зразкової школи, перевірка якої відбувалася у жовтні 1934 р. Тут, зокрема, говориться про необхідність виховувати у дітей “беззавітну любов до вождів нашої партії і влади, ненависть до класових ворогів, організувати дітей на боротьбу з різними класово-ворожими проявами як серед учнів, так і *серед вчителів, особливу увагу приділити на боротьбу з українським націоналізмом, як головною небезпекою на даному етапі соцбудівництва на Україні*” (виділення наше – Г.Є.)⁶⁰.

Одночасно з цим збільшувався вплив російської мови та літератури у шкільній освіті. Так, наприклад, якщо в 1932-1933 навчальному році російська мова починала вивчатися з 3 групи (1 год. на тиждень) і надалі кожен рік по 2 год.⁶¹, то з усуненням М.Скрипника ситуація змінюється. Однією з перших у В. Затонського була пропозиція приділяти більше уваги російській до і післяжовтневій літературі⁶². Відповідно з цим корегувалися й навчальні плани. Так уже в 1933-1934 навчальному році збільшилася кількість години на вивчення російської мови в 3 групі⁶³, а в 1934-35 р. кількість годин на викладання російської мови та літератури була збільшена ще на годину в III-VII класах, причому в V класі - на дві год.⁶⁴. Така ситуація зберігалася до 1937 р.

З метою збільшення впливу російської мови та літератури в освітньому процесі компартійна верхівка у 1936-1937 навчальному році використала ювілейну дату з дня смерті О.С.Пушкіна. Як зазначалося в наказі наркома освіти у вересні 1936р., відзначення цього ювілею “буде перетворено у велике піднесення значення літератури для всього культурного соціалістичного будівництва. Проведення ювілею Пушкіна на Україні повинно забезпечити піднесення знань з російської мови та літератури”. При цьому пропонувалося активно вивчати творчість О.С.Пушкіна в усіх без винятку класах, причому в 1-2 класах спочатку пропонувалося читати Пушкіна

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

рідною мовою, а потім російською, в усіх інших класах – російською. На опрацювання творчої спадщини поета виділялося від 15 до 25 годин на рік⁶⁵. З допомогою пропаганди творчості великого російського поета владні структури намагалися довести вищість російської культури, необхідність підпорядкування їй інших культур.

Але переваги російської культури намагалися довести не лише шляхом пропаганди. Іноді партійні ідеологи намагалися буквально пограбувати українську культуру. Так, В.Правдін у статті “Яким повинен бути курс української літератури в школі” задається питанням про доцільність вивчення “Слова о полку Ігоревім” паралельно на уроках української і російської літератури. “Чи не доцільніше, - запитує він, - зосередити вивчення цього *величного пам’ятника російського епосу* тільки на уроках російської літератури”⁶⁶(виділення наше – Г.Є.).

Та все-таки про русифікацію шкільної освіти в 1933-37 рр. говорити ще зарано. Про це, зокрема, свідчить і той факт, що в школах національних меншин українська мова розпочинала вивчатися з третього класу, тоді як російська – з п’ятого. На вивчення української літератури в цих школах теж відводилося більше годин, аніж на вивчення російської (1936-1937 навчальний рік був винятком)⁶⁷.

Крім того, протягом 1934-1937 рр. компартійне керівництво України неодноразово звертало увагу на необхідність посилення уваги до українізації у школах. Особливо це стосувалося Донецької, Дніпропетровської та Одеської областей, де після відомих подій 1933 р. процес переходу на російську мову викладання почав проходити самопливом. Формально керівництво ЦК КП(б)У на той час ще не було прихильником русифікації освітнього процесу. Про це, зокрема свідчить вереснева 1935 р. постанова наркомату освіти за підписом заступника наркому А.Хвилі. У ній говориться: “Визнаю за абсолютно неприпустиме, що в українській школі, якою є школа №8 (м. Миколаїв) позакласна робота ведеться не українською мовою. Під

3.1. Початкова та середня освіта

відповідальність директора школи – наказую позашкільну роботу провадити українською мовою. Попередити всіх директорів і зав шкіл з українською мовою викладання, що вони персонально відповідають за додержання цього порядку в школах”⁶⁸.

Та й не могли люди, які в свій час стояли біля витоків політики коренізації, активно впроваджувати в життя її антипод. 1933-1937 рр. можна скоріше визнати як період більшовизації й уніфікації системи шкільної освіти, у якій російській мові та літературі відводилася роль каталізатора цих процесів. Мета національної політики у шкільній освіті, як зазначалося в постанові колегії НКО від 3 травня 1933 р., була в піднесенні “пролетарської культури національної формою, *інтернаціональної* змістом”⁶⁹.

Дещо по-іншому в цей час склалися справи в царині шкільної освіти національних меншин. Одним з основних “націоналістичних перекирвань” у 1933 р. називалася надмірна українізація, нехтування правами національних меншин у справі шкільної освіти. І хоча перш за все це стосувалося саме зайвої дерусифікації, але, намагаючись бути послідовним, компартійне керівництво України на перших порах намагалося довести, що ці недоліки спостерігалися також і в розвитку шкільної освіти інших етнічних меншин. Тому в 1933 р. під час найбільш активної боротьби проти українських націонал-комуністів кількість шкіл на мовах представників національних меншин відчутно зросла.

Та коли перший запал боротьби з “українськими націоналістами” минув, компартійна верхівка України зрозуміла, що ситуація з більшовизацією освіти серед національних меншин не лише не покращилася, а й значно погіршилася. Особливо це стосувалося стану розвитку освіти серед польської та німецької національних меншин. Внаслідок відчутного збільшення кількості польських шкіл партійні керівники не могли простежити за тим, щоб викладання велося в потрібному їм дусі. Кваліфікованих польських вчителів, які б були

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

просякнуті духом більшовизму, катастрофічно не вистачало. Адже ще в 1932-1933 навчальному році, за часи Скрипника, який теж намагався забезпечити дітей поляків навчанням рідною мовою, не вистачало 236 кваліфікованих вчителів I та 137 II концентру⁷⁰. За короткий час такі вчителі не могли нізвідки з'явитися, хіба що з повітря. Схожа ситуація складалася і з учителями у німецьких школах.

У доповідній записці до ЦК КП(б)У напередодні листопадового 1933 р. пленуму вказувалося на “надзвичайно низьку кваліфікацію і засміченість класово-ворожими елементами” вчителів польських шкіл⁷¹. Не забули про цю проблему і на самому пленумі, у резолюції якого звернули особливу увагу на засміченість культурних установ “польськими й німецькими фашистами” і доручили відповідним партійним та радянським органам вжити заходів до зміцнення цих установ “більшовицькими кадрами”⁷². Тож 13 грудня 1933 р. з'являється постанова ЦК КП(б)У “Про німецькі та польські школи”, в якій говориться: “Доручити Культпропу ЦК і органам ДПУ обстежити всі польські і німецькі школи на Україні, зокрема ретельно перевірити викладацький склад шкіл. Школи німецьких і польських колоній перевірити під поглядом забезпечення в них комуністичного виховання дітей”. Крім того, заборонялося приймати в німецькі школи дітей, рідна мова яких була іншою. Встановлювався також порядок, згідно з яким викладачів цих шкіл мав затверджувати обласний відділ народної освіти, а вожатих - бюро обкому комсомолу⁷³.

10 квітня 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло виконання цієї постанови. Дії по її виконанню не задовольнили компартійне керівництво. При цьому зверталася увага на значне місце у планах ворогів ставки на “виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси й організоване розставлення ворогом своїх кадрів вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових

166

3.1. Початкова та середня освіта

закладів”. У постанові оргбюро наголошувалося також на перекрученнях національної політики, які виявилися у переведенні навчання дітей українців-католиків на польську мову. ЦК КП(б)У ухвалив знову переглянути кадри вчителів та завідуючих шкіл, а заодно й перевірити стан викладання суспільствознавства, історії та географії⁷⁴. Але про принципову ліквідацію шкіл цих національних меншин ще мови не йшлося. Компарти́йне керівництво ще мало надію “більшовизувати” систему їх шкільної освіти.

Саме про такі наміри свідчить і директива ЦК ВКП(б) “Про роботу серед німців”, надіслана на місця у листопаді 1934 р. У ній, зокрема, компарти́йна верхівка зобов’язує облвно “знову передивитися (у листопаді-грудні) весь викладацький склад німецьких шкіл”, перевірити стан викладання у цих школах української та російської мов, організувати курси української та російської мови серед дорослого населення.

Разом з тим про скорочення мережі шкіл чи яке-небудь згортання роботи німецькою мовою не згадується. Навпаки, у цій постанові говориться про необхідність “організувати (в листопаді) курси з вивчення німецької мови для керівних працівників німецьких сільрад, не вододіючих мовою, а також індивідуальне прикріплення німецьких вчителів до окремих керуючих товаришів”. Окрім цього тут наголошувалося також на необхідності мати у газетах політвідділів сторінки німецькою мовою⁷⁵. Тобто мова ведеться не про ліквідацію шкіл, а про встановлення повного ідеологічного контролю над ними, про спробу зробити національні школи дійовим засобом більшовицького виховання.

Те саме стосувалося і працівників національних адміністративних одиниць. У постанові Донецького обкому наголошується на необхідності “до 5 грудня (1934 р.) перевірити весь керівний і технічний склад 30 німецьких сільрад Донбасу і зміцнити його працівниками з великим досвідом керівної роботи – не обов’язково німців”, а до 20 грудня –

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

“переглянути і зміцнити керівний склад 96 німецьких колгоспів: голів колгоспів, парторгів, комсоргів, рахівників”⁷⁶.

Вже 13 грудня на засіданні бюро обкому партії було заслухане виконання попередньої постанови. Виявилось, що малася “велика засміченість кадрів німецьких сільрад соціально чужими елементами та людьми, які не можуть забезпечити проведення в життя постанов партії та уряду серед німецького населення. З 33 перевірених голів сільрад з роботи знімається 19, 15 з яких соціально чужі”⁷⁷. Знову таки, мова велася не про ліквідацію національних сільрад, а про встановлення повного ідеологічного контролю над ними.

Та зробити це без певного скорочення шкільної мережі було просто неможливо. 16 червня 1934 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про польські школи”. В ній говорилося про необхідність переведення на українську мову викладання тих шкіл, де населення вважає своєю рідною мовою українську. Щоб якось пом’якшити незадоволення частини поляків цією постановою, ЦК КП(б) пропонував доручити наркомату освіти ввести в таких школах як навчальний предмет польську мову, замість іноземної⁷⁸.

У випадку з системою освіти польською мовою владні структури зрозуміли, що вони допустили грубу помилку, дозволивши у 1933 р. (під час боротьби з “українським націоналізмом”) відкриття значної кількості нових шкіл з польською мовою викладання. Основний недолік цієї акції полягав у тому, що серед поляків ще меншою була частка “збільшовизованих” діячів, аніж серед українців. Таким чином, відкриття нових шкіл не лише не призвело до збільшення впливу комуністичних ідей, а й навпаки, внаслідок відомих подій 1932-1933 рр. сприяло посиленню антирадянських впливів. У одній із постанов Вінницького обкому від 22 травня 1934 р. наголошувалося: “Визнати, що районні організації припустилися помилки, утворивши в 1933 р. в с. М-Борисівці польську школу. Зважаючи на те, що рідною мовою дітей і батьків є мова

168

3.1. Початкова та середня освіта

українська, доучити виправити допущену помилку, провівши серед батьків роботу для переведення школи на українську мову”⁷⁹.

З іншого боку, закриття польських шкіл аж ніяк не могло сприяти підвищенню авторитета радянської влади у цих місцях. Про “методи” роботи у цій справі свідчить лист селян із с. Білогрудки Заслевського району до польської газети “Трибуна Радзецка”, яка видавалася у Москві. У ньому говориться, що 1930 р. у селі було організовано польську школу. Все було нормально. “Але в кінці 1934 навчального року до нас приїхав районний представник тов. Гавриленко, який скликав загальні збори батьків, і на цих зборах ліквідували нашу школу з тієї причини, що – “наші поляки говорять українською між собою, що у нас в Україні немає чистокровних поляків, а є українські поляки”, - як заявив Гавриленко. Між тим більшість наших батьків розмовляли між собою польською мовою, і ми хочемо, щоб діти наші вчилися польською мовою”⁸⁰. Та минули ті часи, коли щось залежало від бажання батьків.

Супротивників такого заходу владні органи автоматично зараховували до числа своїх ворогів. Про це свідчать документи. Так, на засіданні Вінницького обкому з приводу перевірки польських шкіл, яке відбулося 22 травня 1934р. у характеристиці Гуцалівської середньої школи зазначалося: “На загальних зборах батьків (а влада доки що намагалася свої акції обґрунтувати бажанням самих учнів та їх батьків – Г.Є.) були присутні половина батьків, ухвалено перевести на українську мову, але група націоналістично настроєних батьків, зв’язаних з місцевим костьолом, гостро обстоювала залишення польської школи. В цьому їх підтримувала частина батьків та частина вчителів, особливо учитель Стрілецький. На зборах цього питання не голосували. Питання залишилося відкритим. Зважаючи на те, що серед частини батьків особливо поширені явно націоналістичні настрої, доручити РПК розгорнути відповідну політичну роботу серед батьків. Забрати з села учителя

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Стрілецького, перевірити, наскільки можливо залишати його на педагогічній роботі”⁸¹. Тобто саме відстоювання польської мови навчання називалося проявом націоналізму. А з ним, як відомо, потрібно було рішуче боротися.

Внаслідок прийнятих у 1934 р. рішень у Вінницькій області 123 польських школи перевели на українську мову, в 30 українських школах залишилися польські класи, в 9 польських школах запровадили українські класи, залишилося 117 польських шкіл⁸². У Київській області було переведено на українську мову викладання 76 шкіл і залишилося 108 (101- за іншим даними) шкіл з польською мовою викладання⁸³. Цікаво, що в 1934 р. польських шкіл у Мархлевському національному районі не закривали.

Утім, проведеної роботи московському компартійному керівництву здалося замало. В доповідній записці Й.Сталіну від 24 жовтня 1934 р. уповноважений комісії партійного контролю в Київській області Кулешов, характеризуючи стан освіти в прикордонних районах, звернув увагу на те, що “особливо незадовільно працює значна кількість польських шкіл”. Незважаючи на проведене закриття частини польських шкіл та здійснену чистку педкадрів, він наголосив на тому, що серед вчителів ще спостерігається “значне засмічення класово-ворожими елементами. Особливо це стосується нацменкадрів: польським та німецьким. Наркомос УСРР визначає засміченість польських та німецьких кадрів по ряду районів дуже високими відсотками”⁸⁴.

Оскільки поляків та німців не вдавалося “перевиховати” в комуністичному дусі, їх стали просто виселяти з місць проживання. Масові депортації польського та німецького населення з прикордонних районів розпочалися у лютому 1935 р.

Як не дивно, але на перших порах серед переселенців планувалося організувати школи або окремі класи з рідною мовою навчання. У постанові ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 р., у якій визначалися правила переселення у східні райони

3.1. Початкова та середня освіта

України польських та німецьких господарств, зокрема, говорилося: “В селах компактного розселення німецького та поліського населення при місцевих школах, у випадку необхідності, створюються німецькі та польські групи”. Для виконання цієї постанови планувалося знайти й направити вчителів для цих національних меншин⁸⁵.

Ця постанова не була порожнім звуком. Так, наприклад, у Старобільському окрузі Донецької області, куди в 1935 р. переселили близько 2 тис. селянських господарств німців і поляків, протягом 1935-1937 рр. було утворено 4 німецькі та 24 російсько та україно-німецькі школи, 2 школи, де була польська мова викладання⁸⁶. Такий нерівномірний розподіл виник з трьох причин. Перша – це те, що поляки значно більше піддалися асиміляції, аніж німці, вони добре розуміли українську мову, розмовляли нею. Другою причиною був престиж знання німецької мови, яка на той час була основною іноземною мовою в школах України. Третьою причиною було те, що педагогічні кадри для німецьких шкіл Старобільського округу можна було знайти набагато легше ніж польські, бо в самій Донецькій області і раніше існували німецькі сільради та школи.

Незважаючи на спробу виконати вищезгадану постанову, місцеві керівники не зуміли виконати й невеликої частини від запланованого. Так, наприклад, члени обласної комісії з перевірки стану переселенців наприкінці 1935 р. були змушені констатувати, що в Марківському районі, де налічувалося понад 300 дітей спецпереселенців, школою охоплено лише 60 чоловік, навчання яких велося українською мовою. Щоправда, у сусідньому Біловодському районі існував польський клас з 26 учнів. Серед причин такого важкого становища представники комісії у своєму звіті зазначали, що “не виконано постанови РНК УСРР від 11 лютого 1935 р. про виділення необхідної кількості вчителів нацменшостей”⁸⁷.

Зменшення кількості польських шкіл було, таким чином, у деякій мірі вимушеним кроком, так як більшовизувати освітні

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

процеси у середовищі цієї національної меншини та підібрати необхідні кадри аж ніяк не вдавалося. Національна школа для поляків ставала якимось своєрідним захистом їх національної самобутності. Як зазначалося в матеріалах з обстеження польських шкіл Київської області в Ружинському районі, “всі польські діти ходять в польську школу, в українську школу надсилають своїх дітей одинаки-активісти, партійці і робітники”⁸⁸.

Після масових переселень поляків та німців із західних областей України і ліквідації згідно з постановою ЦК КП(б)У від 17 серпня 1935 р. Мархлевського (польського) та Пулинського (німецького) національних районів⁸⁹, розпочалася нова хвиля закриття шкіл цих національних меншин. І якщо німецькі школи, як зазначалося вище, хоча б частково відроджувалися на нових територіях, то про відродження польських шкіл вже не йшла мова. 20 вересня 1935 р. ЦК КП(б)У видає чергову постанову “Про польські школи”, в якій пропонувалося ще раз значно скоротити кількість польських шкіл. При цьому В.Балицькому доручалося “замінити всіх вчителів-націоналістів у польських школах радянськими вчителями”⁹⁰.

Про “методи” закриття польських шкіл у 1935 р. свідчить інструкція заступника наркому внутрішніх справ України З.Кацнельсона до начальників київського та вінницького обласних управлінь. У цій інструкції яскраво виділяється суть національної політики комуністичних можновладців. Ось короткий її зміст: “Включитися в роботу обкому по реорганізації польських шкіл, забезпечивши всіляке їх кількісне скорочення. Для цього забезпечити через агентуру та близьких нам людей по можливості більшу кількість масових клопотань батьків про перехід польських шкіл та груп на українську мову викладання. Глибоко висвічувати агентурою хід батьківських зборів по реорганізації, їх підготовку, виявляти злісних націоналістів серед батьків, що провокують та зривають збори. Діяти потрібно *надзвичайно обережно*, не допускаючи перегинів як з боку наших органів, так і місцевих організацій, *що може*

3.1. Початкова та середня освіта

бути використано проти нас закордонною польською пресою”(виділення наше – Г.Є.). Далі говорилося про необхідність заміни польських вчителів. Для цього пропонувалося “освіжити весь облік вчителів-поляків, провівши спеціальну агентурну перевірку кожного з них і забезпечивши швидко перевірку висунутих, замість знятих, кандидатів. **Не допускайте проведення цього заходу у вигляді спеціальної чистки**” (виділення Кацнельсона).⁹¹ По суті справа по згортанню мережі польських шкіл, розгорталася тому що, владним структурам не вдалося впоратися з завданням комуністичного виховання польського населення, але говорити про це вголос було заборонено.

Після таких рішень та рекомендацій було ліквідовано всі польські школи на території колишнього Мархлевського району та 16 шкіл в інших районах Київської області. Заходи, спрямовані на зменшення кількості польських шкіл здійснювалися також у Вінницькій та Одеській областях. Зокрема, в Одеській області із 10 наявних польських шкіл планувалося закрити 5. Всього ж з 276 польських шкіл, які ще існували в Україні, планували закрити 158⁹². Подібна робота, щоправда у менших масштабах, проводилася і в німецьких школах. Так, у тій же Одеській області постановою обкому від 9 серпня 1935 р. планувалося закрити “24 карликові школи таких районів: Біляєвський, Ново-Одеський, Яновський, Варварівський, Гройловський та ін.”⁹³

На момент ліквідації національних шкіл у 1938 році залишалось 57 польських шкіл та 6 мішаних шкіл, в яких були польські групи⁹⁴. Загалом же кількість поляків, які навчалися у школі рідною мовою, зменшилася з 42545 в 1933-34 навчальному році до 6930 на початок 1937-38 навального року, тобто більше, ніж у шість разів⁹⁵. Якщо порівнювати показники зміни кількості учнів, які навчалися у школі рідною мовою, серед поляків та представників інших етнічних меншин, то ми побачимо, що саме поміж поляків відбулося найбільш

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

відчутне скорочення. Більшовицька пропаганда так і не змогла “довести” їм переваги “інтернаціонального змісту” над національною формою польської культури. Проте нелегкими ці часи були і для представників інших національних меншин, особливо німців, серед яких постійно викривали “фашистські організації”.

Головним завданням компартійного керівництва у запровадженні освіти мовою національних меншин, як і у випадку з українцями, було виховання “більшовицьких” кадрів із середовища місцевого населення, денаціоналізація змісту їх культури, прищеплення більшовицьких цінностей та ідеалів. Найгірше це вдавалося з поляками, серед яких був дуже малий відсоток комуністів, які не хотіли відмовлятися від релігії та церкви, неохоче вступали в колгоспи. Зовсім протилежними їм були євреї, школи яких залишилися і після постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію національних шкіл. Та все-таки настав час, коли саме існування національних шкіл та адміністративних одиниць стало заважати подальшій централізації та уніфікації культурного життя. І якщо українці, як титульна нація, ще зберігали право на освіту рідною мовою, то всі національні меншини, які проживали в Україні, згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. (незважаючи на лояльність до радянської влади, наприклад, тих же болгар), такого права позбавлялися⁹⁶. Залишалася лише розгалужена система освіти молдавською мовою, оскільки існувала Молдавська автономна республіка.

Після серпневого 1937 р. пленуму ЦК КП(б)У, під час роботи якого покінчив життя самогубством П.Любченко, розпочався новий широкий наступ на українську систему освіти. Сигналом для цього наступу можна вважати телеграму Й Сталіна в ЦК КП(б)У від 5 вересня 1937 р. такого змісту: “Терміново телеграфуйте у ЦК ВКП(б), чи викладається в національних школах російська мова і, якщо викладається, то з якого класу”⁹⁷. І хоча російська мова викладалася в усіх

3.1. Початкова та середня освіта

школах, вище компартійне керівництво вже не задовольняв такий стан речей, коли в освітніх програмах приділялася рівномірною увагою російській та українській мові, коли російську мову розпочинали вивчати в українських школах з третього класу, а у школах представників національних меншин – з п'ятого. У цей час російський народ вже уважався “старшим братом”, отже, вивченню його досягнень мало приділятися значно більше уваги.

Та восени 1937 – на початку 1938 р. щось реально змінити в царині освіти було неможливо, оскільки внаслідок масових репресій ці зміни просто нікому було здійснювати. До того ж керівники наркомату освіти взагалі не могли збагнути, що вимагає від них вище компартійне керівництво. Адже кількість годин на вивчення російської мови та літератури в неросійських школах і так відчутно збільшилася у порівнянні з 1933 р.

Втім, намагаючись якось виконати настанови компартійного керівництва по боротьбі з українським націоналізмом, місцеві органи народної освіти восени 1937р. почали масово звільняти вчителів, яких підозрювали у симпатіях до “українських націоналістів”. Створилася така ситуація, коли нікому було вчити дітей. Так, наприклад, у витязі з протоколу засідання Славутського райвиконкому відзначається: “В зв'язку з нестачею вчителів 30 чол. та підлягаючих заміні 40 чол. просити НКО т.Затонського відрядити 70 вчителів до нашого району”⁹⁸. Але у такому вся система шкільної освіти в Україні могла бути паралізованою. А це не входило у плани вищого компартійного керівництва. Тому нове керівництво наркомату освіти, виконуючи рішення січневого 1938 р. пленуму ЦК ВКП(б), прийняло рішення переглянути список звільнених і якомога більше поновити їх на роботі⁹⁹.

Оскільки вчителів внаслідок репресій дійсно катастрофічно не вистачало, поновлення на роботі були масовими. Так, наприклад, у Старобільському окрузі на роботі вчителя були поновлені майже всі вчителі, яких не заарештував НКВС¹⁰⁰.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Окрім того, 19 березня 1938 р. наркомат освіти, згідно з постановою РНК УРСР, прийняв рішення про організацію семимісячних курсів підготовки вчителів 5-7 класів. При цьому планувалося підготувати 1120 вчителів української мови, 1550 – російської та 1140 вчителів історії¹⁰¹.

Після таких кадрових зрушень ні про який спротив більш широкому запровадженню російської мови в систему освіти вже не могло бути й мови. 20 квітня 1938 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У “Про обов’язкове вивчення російської мови в неросійських школах України”, згідно з якою з 1938-39 навчального року планувалося значно збільшити кількість годин на викладання російської мови в школах України. Якщо до цих змін у III-X класах на вивчення російської мови та літератури надавалося 23 години на тиждень¹⁰², то в 1938-1939 навчальному році планувалося збільшити цю кількість до 35, причому у початкових школах російська мова вводилася з 2 класу¹⁰³.

Та й цього виконавцям волі центру здавалося замало. Прихильники русифікації намагалися довести, як це було сказано в доповідній записці до ЦК КП(б)У, що “вчителі та працівники науково-дослідного інституту педагогіки рекомендують російську мову почати викладати в українських школах з 1 класу II півріччя”¹⁰⁴. Хоча керівництво наркомату освіти не зважалося на подібний крок (можливо внаслідок відсутності необхідної кількості кадрів), але своїм рішенням від 9 жовтня 1938 р. додало ще одну годину на тиждень до кількості годин, відведених на вивчення російської мови та літератури в кожному класі (загалом - 43 на тиждень по III-X класах середньої школи)¹⁰⁵.

Для того, щоб терміново отримати необхідну кількість викладачів російської мови та літератури, згідно з постановою наркомату освіти від 7 травня 1938 р. під час літніх канікул було заплановано організувати перепідготовку 16 500 вчителів початкових класів та 3510 вчителів неповних середніх шкіл¹⁰⁶, причому дійсно навчалася на цих курсах 83,3% від наміченого

3.1. Початкова та середня освіта

плану¹⁰⁷. Щоб забезпечити в майбутньому кваліфікованими викладачами російської мови та літератури школи України, компартійне керівництво у педагогічних вузах відчутно збільшило контингенти набору на спеціальність “російська мова і література”¹⁰⁸.

Найближчим часом планувалося знову перевидати всі підручники, про “стабільність” яких постійно говорили з 1933 р. Справа у тому, що 8 травня 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення “Про складання нового українського правопису”¹⁰⁹. Згідно з цією постановою український правопис у черговий раз потрібно було “очистити” від “буржуазно-націоналістичних перекручень”, ще більше наблизивши його до російського. Спочатку планувалося, що комісія закінчить розгляд змін до правопису до 25 травня з тим, щоб підручники на 1938-39 рр. друкувати вже новим правописом. Але це була нелегка справа, яку швидко зробити неможливо. Тому 11 липня 1938 р. компартійне керівництво України ухвалило постанову, в якій говорилося: “В зв’язку з тим, що новий український правопис ще не затверджений, дозволити НКО УРСР видання підручників за існуючим правописом”¹¹⁰.

Та відомі міжнародні події, у яких брав участь і СРСР, змусили компартійне керівництво відкласти свої наміри щодо термінової русифікації. Нового українського правопису так і не було створено, а у квітні 1940 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про викладання російської мови в українських школах з IV та V класів відповідно початкової та середньої школи, тобто фактично відмінив свої постанови 1938 р.¹¹¹. Компартійна верхівка зрозуміла, що прискорення процесів русифікації, особливо після приєднання західних областей, можуть призвести до протилежних результатів. Національна політика ЦК ВКП(б) завжди була гнучкою. Зважаючи на все вищесказане, а також на небезпеку війни з Німеччиною, компартійне керівництво відклало плани русифікації на майбутнє.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні початкової та середньої освітніх 1932-1938 рр., ми дійшли до таких висновків:

- українізація шкільної освіти, яку здійснював наркомат освіти на чолі з М.Скрипником до 1933 р., виходила за межі політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.; у плани компартійного керівництва зовсім не входила посилена увага до національного питання, не збиралося воно й повертати у лоно української культури тих українців, які вже були частково зрусифіковані; у рамки коренізації не вкладалася також відокремлена від російської система освіти в Україні. Тому скрипниківська українізація була рішуче припинена;

- у 1933-1937 рр. не відбулося принципової відмови від політики українізації. Скоріше можна говорити про процеси уніфікації та централізації системи початкової та середньої освіти, стрімку "більшовизацію" виховного процесу. Внаслідок цього роль російської мови у навчальному та виховному процесі зросла, але вона не стала домінуючою. Компартійне керівництво у цей час усіляко намагалося зберегти національну форму шкільної освіти. Така політика в національному питанні повністю відповідала тим завданням, які були поставлені XII з'їздом РКП(б);

- у 1933-1937 рр. ЦК ВКП(б) не відмовлявся від політики коренізації серед національних меншин України. Але спроби форсованої денационалізації та "більшовизації" освітнього та виховного процесів серед етнічних меншин, які мали за мету виховати "більшовицькі" кадри для "світової революції", були неефективними, вони досить часто призводили до протилежних результатів. Саме цим можна пояснити відчутне скорочення шкільної мережі деяких національних меншин, зокрема поляків;

- восени 1937 р. ЦК ВКП(б) взяв курс на русифікацію мережі шкільної освіти в Україні. Форсованими темпами русифікація почала здійснюватися лише навесні 1938 р. після знищення усього попереднього керівництва України. Проте

3.1. Початкова та середня освіта

згодом вище компартійне керівництво було змушене відмовитися від таких темпів;

- зрозумівши, що культурні та освітні процеси в середовищі національних меншин так і не вдалося взяти під свій цілковитий контроль, ЦК ВКП(б) у 1938 р. згортає будь-яку освітню роботу мовами етнічних меншин. Саме існування національних шкіл стало заважати уніфікації і централізації духовного життя. Право на освіту рідною мовою зберігали лише титульні нації. В Україні, крім українських шкіл, збереглася розгалужена система освіти молдавською мовою. До того ж з метою уніфікації системи освіти молдавську абетку перевели з латиниці на кирилицю.

3.2 Середня спеціальна та вища освіта

Регулювання національних аспектів у розвитку вищої та спеціальної середньої освіти відігравали значну роль у національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні. Адже саме у цих навчальних закладах вчилися і виховувалися майбутні провідники такої політики в життя. Особливо це стосувалося подібних закладів педагогічного профілю. Тому компартійне керівництво приділяло їх розвитку значну увагу.

Період з 1932 по 1938 рр. у цьому плані не можна назвати стабільним і однозначним. У цей час змінювалися форми навчальних закладів такого профілю, не були стабільними програми та навчальні плани. Чимало змін відбулося і в національній політиці ЦК ВКП(б) у цій галузі. Щоб краще з'ясувати суть і причини таких змін, слід розглянути такі аспекти цієї проблеми.

По-перше, потрібно проаналізувати, якою була національна політика компартійного керівництва в галузі вищої та середньої спеціальної освіти до 1933 р., тобто під час керівництва наркоматом освіти М.Скрипника. При цьому варто простежити, як розв'язувалося питання функціонування подібних навчальних закладів мовами національних меншин, наскільки успішними були тут процеси українізації. Водночас необхідно прослідкувати, яка увага приділялася вивченню національного питання, якою була роль та значення суспільних наук у навчально-виховному процесі.

По-друге, треба з'ясувати, що змінилося в національних аспектах регулювання вищої та середньої спеціальної освіти після зміни пріоритетів національної політики у 1933 р. При цьому слід простежити, як змінилася протягом 1933-1937 рр. кількість навчальних закладів з різними мовами викладання, які зміни відбувалися у навчальних планах з гуманітарних предметів вузів та технікумів. Не можна обійти увагою і кадрову проблему, особливо в навчальних закладах, що

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

готували спеціалістів для представників національних меншин, особливо польської та німецької.

І, нарешті, потрібно звернути свою увагу на те, що змінилося в цьому питанні після приходу до влади в Україні М.Хрущова. Слід проаналізувати, чим було викликане прагнення компартійного керівництва збільшити кількість російських вищих та середніх спеціальних педагогічних закладів, що й чому змінилося у ставленні компартійного керівництва до подібних навчальних закладів мовами національних меншин.

Наркомат освіти, який з 1927 по 1933 рр. очолював М.Скрипник, мав надзвичайно великі повноваження у здійсненні національної політики ЦК ВКП(б). Починаючи з 1930 р. нарком освіти керував не лише освітніми процесами в республіці, а й контролював запровадження українізації в усіх галузях народного господарства, а також у середовищі партійного та радянського апарату. Тому М.Скрипник та його однодумці добре розуміли, що стан українізації саме в освітній галузі мав бути взірцем для інших. Потрібно визнати, що їм це вдалося зробити. Так, наприклад, у доповідній записці в ЦК КП(б)У за підписом А.Хвилі, складеній у листопаді 1931 р., говорилося, що у 80% технікумів та у 90% вузів викладання проводиться українською мовою¹, що було досить таки відчутним досягненням.

Та навіть такий стан речей не задовольняв керівників наркомату освіти. Вони цілком слушно вважали, що всі навчальні предмети повинні викладатися українською мовою. У постанові НКО від 19 грудня 1931 ще раз наголошувалося на ролі та значенні української мови у вузах та технікумах. У цій постанові, зокрема, говорилося про те, що українська мова є обов'язковим предметом вивчення для всіх студентів таких навчальних закладів, а не лише для тих, хто її не знає. Причому зауважувалося, що абітурієнти та студенти всі письмові роботи повинні подавати лише українською мовою, виключення робилося лише для тих, хто прибув з-за меж

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

УСРР та й то лише в перший рік навчання. Щоб ставлення до вивчення української мови не було недбалим, цією постановою наказувалося відмовляти у видачі диплому тим, хто не склав іспиту з української мови. Про серйозність намірів у справі широкого запровадження української мови в освітній галузі говорили також ті пункти цієї постанови, де наказувалося з початком нового навчального року проводити викладання “всіх без винятку дисциплін лише українською мовою”, лише українською мовою друкувати усі конспекти та інший учбовий матеріал².

Знаходилося, звичайно, багато незадоволених такими рішеннями. Але, оскільки офіційно саме великодержавний шовінізм вважався партійним керівництвом головною небезпекою в національному питанні, то таке незадоволення вважалося одним із проявів імперського мислення, яке суперечить гаслам інтернаціоналізму. Керівники українських націонал-комуністів розуміли інтернаціоналізм як рівність націй, а не асиміляцію сильнішою слабкіших. Тому їх метою був швидкий розвиток української культури. А для цього треба було підняти престиж української мови, зробити її мовою освіти та науки. Щоб студенти краще розуміли справедливість такого ставлення до українізації, у навчальних планах запровадили вивчення курсу національного питання.

Втім, потрібно зауважити, що, намагаючись розвивати українську вищу та середню спеціальну освіту, керівники наркомату освіти не забували і про ті національні меншини, які проживали на території України. Для них були створені навчальні заклади на рідній мові. Діяли також технікуми і вузи з російською мовою викладання. Причому вважалося, що такі навчальні заклади повинні функціонувати лише в тих регіонах, де росіяни проживали компактною масою. Тобто ставлення до освіти російською мовою було таким же, як і до навчання мовами інших національних меншин. Керівництво наркомату світи вбачало у росіянах національну меншину, а отже й права

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

в національно-культурному розвитку їм планували надавати такі ж самі, як і німцям, полякам, болгарам, грекам тощо. А враховуючи, що фахівців для російськомовних шкіл вистачало вдосталь, кількість російськомовних педагогічних вузів та технікумів на початок 1932-1933 навчального року була навіть меншою, аніж мовами інших національних меншин. Так, у педагогічних інститутах навчалися рідною мовою 338 поляків, 201 німців і лише 95 росіян³, а у технікумах (дані за 1931-1932 навчальний рік) – 324 росіян, 312 німців і 271 поляків⁴.

Таке становище, коли українська мова ставала мовою освіти та науки в Україні, а навчання російською мовою прирівняли у правах до освіти мовами інших національних меншин, не могло задовольнити вище компартійне керівництво. Адже метою коренізації було впровадження комуністичних ідей, нівелювання ментальних відмінностей серед неросійських народів, послаблення уваги до важливості значення національного питання, роз'яснення його другорядної ролі в порівнянні з питанням класовим. В Україні ж на початку 1933 р. складалася дещо інша ситуація. Тому, з призначенням П.Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, компартійне керівництво змінило деякі аспекти національної політики в Україні. Першим практичним рішенням, спрямованим на боротьбу з націонал-комуністами в галузі вищої та спеціальної середньої освіти, була постанова ЦК КП(б) від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робітфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови М.Скрипник категорично протестував, але його протест залишили поза увагою⁵.

Та навіть після цього невдалого протесту М.Скрипник не визнав за помилкове запровадження цього курсу. У своїй постанові від 2 лютого 1933 р. він, виконуючи вищезгадане рішення політбюро ЦК КП(б)У, наказує “курс теорії

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

національного питання й ленінської національної політики викладати по всіх високих та середніх школах не окремо, а включивши його до загального курсу ленінізму”. А щоб показати, що важливість вивчення національного питання не зменшилася, у другому пункті цієї постанови М.Скрипник запропонував відповідно збільшити кількість годин, які призначені на вивчення загального курсу ленінізму”⁶. Та ця постанова стала останньою в царині вищої та середньої освіти, яку видав М.Скрипник на посаді наркома освіти. 23 лютого 1933 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У він був звільнений з цієї посади.

Нове керівництво наркомату освіти не оголошувало про якісь принципи зміни національної політики у галузі вищої та середньої спеціальної освіти. Але, оскільки боротьба з “українським націоналізмом” велася в усіх галузях національно-культурного будівництва, оминати вузи та технікуми вона ніяк не могла. Це стосувалося передусім кадрових проблем і, перш за все, саме у педагогічних навчальних закладах. Так, наприклад, за словами А.Хвилі, з 29 педагогічних інститутів за станом на початок 1934 р. в 11 було повністю замінено керівництво, оскільки воно виявилось націоналістичним⁷.

Якщо у 1933 р. боротьба велася в основному з проявами так званого “українського буржуазного націоналізму”, то у 1934 р. почалися репресії і серед представників національних меншин. До початку 1935 р. за тією чи іншою статтею вже було усунуто керівників 18 педінститутів України⁸. При аналізі “ворожої діяльності” відмічалось, що “класовий ворог, який проліз на освітню ділянку, діє особливо прихованими формами. Під машкарою радянського педагога він провадить роботу обережно, іноді у формі натяків, зауважень, прикладів, але по суті це є контрреволюційна пропаганда”. Серед найбільш “засмічених” називалися Київський польський та Бердянський український педагогічні інститути⁹.

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

Певна річ, що репресивними заходами щодо викладачів боротьба з “націоналістами” не обмежувалася. Було само собою зрозуміло, що вони повинні мати спільників із числа студентів. Серед таких інститутів, де “засміченість” студентського складу була найбільшою, називалися Київський (і польський, і український), Кам’янець-Подільський, Луганський, Бердичівський, Ніжинський, Ново-Московський та інші¹⁰.

Проте нове керівництво НКО в ході активної боротьби з “українськими націоналістами” намагалося довести, що воно турбується про розвиток освіти мовами національних меншин. Так, наприклад, у 1933-1934 рр. в Україні налічувалося 29 педагогічних інститутів, а у 1934-1935 рр. - 32, причому всі три нові інститути були неукраїнськими і неросійськими: Одеський чотирирічний та дворічний німецький і Київський дворічний польський педагогічні інститути¹¹. Протягом 1933-1935 р. були організовані також Кадіївський татарський, Калініндорфський єврейський, Рубіжанський та Путивльський російські педтехнікуми¹².

У ці роки відчутно збільшилася кількість студентів, що навчалися мовами національних меншин. Особливо це стосувалося росіян, які поступово переставали вважатися національною меншиною. У педінститутах кількість студентів, що навчалися російською мовою, збільшилася на 1031% (з 95 до 980), а в педагогічних технікумах 537% (з 324 до 1740)¹³. Збільшення контингенту інших національних меншин було менш відчутним.

Після того, як у 1933 р. розгорнулася боротьба з “українським націоналізмом”, багато викладачів почали переходити на російську мову викладання з власної ініціативи, тим більше, що своїм мовчанням з цього приводу керівники інститутів немовби заохочували їх до такого переходу. Особливо це стосувалося вузів союзного підпорядкування. У своєму листі від 12 червня 1934 р. до редакції газети “Соціалістична Харківщина” студент фінансово-економічного

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

вузу Ковальчук, який переїхав у Харків після злиття цього навчального закладу з київським, писав, що лише один з семи предметів викладається українською мовою. Причому вже в ході самого навчального року лектори з двох предметів перейшли з української мови викладання на російську. Особливо ж обурило студента заява виконуючого обов'язки директора інституту Ривкіна, який заявив: “Коли не знаєте і не розумієте російської мови, так ви не можете навчатись у вищій школі, і дивно, що не знаючи її ви потрапили в інститут”¹⁴. Проаналізувавши цей лист, В.Затонський у своєму зверненні до С.Косіора наголосив на тому, що в цьому питанні потрібно розібратися, незважаючи на те, що студент у своєму листі “можливо підходить з чужих позицій”. Він звернув увагу на те, що “потрібно було б подивитися, що робиться по вузах, які знаходяться у веденні господарчих організацій. З проведенням нацполітики, особливо по союзних вузах, останнім часом щось заплуталося”¹⁵.

Про те, що процес переходу викладачів на російську мову викладання почав проходити самопливом, свідчить і багато інших фактів. Так, наприклад, у Дніпропетровському державному університеті на початку 1935-1936 навчального року 140 викладачів вільно володіли українською мовою, а викладали нею лише 104¹⁶, а в Одеському університеті ще у 1934 р. деякі викладачі намагалися перевести всю роботу цього навчального закладу на російську мову¹⁷. Ставленню до запровадження української мови як тимчасового явища сприяло ще й те, що практично вся позаучбова робота в технікумах та інститутах велася російською мовою.

Ще однією причиною недовірливого ставлення до українізації було також і те, що репресії проти “українських націоналістів” продовжувалися і після 1933 р., тоді як за прояви “великодержавного шовінізму” в цей час фактично не карали. Так, наприклад, в Одеському педагогічному технікумі вже в 1934-1935 навчальному році “двох викладачів української

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

мови та літератури було викрито й знято з роботи” як українських націоналістів. І це в той же час, коли українською мовою викладало лише 18 з 34 педагогів, що вважалося за явно недостатню кількість¹⁸. Загальну ж позицію педагогів до навчання українською мовою висловив директор Одеського художнього технікуму Журавльов: “У нас до справи, яка трапилася зі Скрипником, всі викладачі навчали українською мовою, але після справи Скрипника українська мова стала в технікумі глохнути і ті викладачі, що раніш читали українською мовою перейшли на російську, боячись, щоб не пришили націоналізму”¹⁹. В такому ставленні не було нічого дивного, адже в 1934-1935 навчальному році у цьому ж технікумі було викрито і заарештовано як українських націоналістів викладача української мови Бека та професора кераміки Жука²⁰.

Та все-таки про перехід до русифікації як організованої державної політики говорити ще зарано. Навпаки, у 1935 р. владні структури України почали значно більше уваги приділяти національному питанню, критикувати ті явища, які свідчили про великодержавницькі настрої серед місцевих керівників. Вони намагалися зберегти національну форму освіти в Україні

Про це свідчить і національний склад студентства. За даними на 1 січня 1936 р. він був таким: українці – 53,7% (вузи), 75,3% (технікуми), 65% (робітфаки); відповідно – росіяни – 15,4%, 10,3%, 16,2%; євреї – 26,1%, 9,6%, 15,2%²¹. На перший погляд може здатися, що українців, особливо у вузах, занадто мало. Але не треба забувати, що саме діти робітників користувалися у цьому плані найбільшими пільгами. Переважна ж більшість українського населення мешкало на селі, доступ до навчання жителям був досить обмеженим. Тому національний склад студентства більше відбивав відповідну ситуація для міста, а не для республіки в цілому. Однак українці все таки склали більшість серед студентів.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Про наміри компартійної верхівки зберегти національну форму освіти в Україні свідчить і те, що з 1935 по 1937 рр. не збільшувалася кількість російськомовних навчальних закладів, частину раніше звільнених працівників знову прийняли на роботу, активніше почали висувати українські кадри. Так, наприклад, після реорганізації системи педагогічної освіти на початку 1935-1936 навчального року з п'яти інститутів, у яких навчання проводилося російською мовою, залишилося два, причому в Луганську продовжував функціонувати лише історичний та географічний російські сектори, тоді як у Миколаївському навчання повністю велося виключно російською мовою. Щоправда, російські групи в Сумському, Харківському та Мелітопольському інститутах залишалися до часу повного закінчення навчання, але нового набору не проводилося²².

Загалом же продовжувало діяти 14 педагогічних інститути з чотирирічним та 15 з дворічним строком навчання (так звані учительські інститути). Серед них був один повністю російський (4-річний Миколаївський), 1 польський (2-річний Київський) та 1 німецький (2-річний Одеський). Були також єврейські та болгарські сектори при Одеському інституті та російський при Луганському. Схожа ситуація склалася і з педагогічними технікумами.

Із 78 педагогічних технікумів, які діяли у 1934-35 навчальному році²³, на початку 1935-36 навчального року залишалось 59 технікумів²⁴. Серед них було 5 російських, 3 єврейські, по 1 польському, німецькому, татарському, грецькому та болгарському технікуму. Крім того, діяли 2 російські, по одному болгарському, білоруському та чеському відділові при українських технікумах²⁵. Таким чином, компартійне керівництво України встановлювало таку сітку навчальних педагогічних закладів, яка у своїх пропорціях фактично відповідала тій кількості національних меншин, які проживали в республіці. Левова частка припадала на подібні навчальні заклади українською мовою. Тобто все робилося для того, щоб діти

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

представників усіх національностей могли навчатися у школі рідною мовою.

Такий розподіл навчальних закладів свідчив про те, що компартійне керівництво не відмовилося від основних принципів політики коренізації, воно ще мало надію “більшовизувати” освітні процеси в середовищі представників національних меншин. Адже успіхи у цій галузі були одним з найбільш дійових засобів комуністичної пропаганди за межами СРСР. Крім того, виховані в потрібному дусі національні кадри мали стати одним з найголовніших чинників у майбутній боротьбі за світове панування. Тому до 1938 р. партійні керівники намагалися зберігати національну форму вищих та середніх учбових закладів.

Деяке скорочення німецьких та польських навчальних закладів такого типу було викликане зовсім не якимись там змінами національної політики. Причина була банальна – не вистачало кадрів, які б могли навчати студентів цими мовами у більшовицькому дусі, не вистачало ідеологічно витриманих підручників та посібників національними мовами. Так, наприклад, у польському педагогічному інституті ще у 1933 р. серед керівництва були проведенні масові репресії, 10 викладачів на чолі з керівником інституту Сохацьким були заарештовані органами ДПУ, інститут виявився в стані повного розвалу²⁶.

Про те, наскільки вдалося виправити в цьому інституті ситуацію до 1935 р., свідчить доповідна записка уповноваженого ЦК ВКП(б) по Київській області Рубенова від 17 січня 1935 р. У ній він наголошує на тому, що серед викладачів польського інституту майже немає таких, які добре володіють польською мовою. Навіть на кафедрі польської мови є лише керівник та два асистенти. Інших же викладачів польської мови вибирали з числа самих студентів. Цей уповноважений не знайшов жодного підручника польською мовою в польському інституті. У своїй записці він зазначив, що “польською мовою є лише класики марксизму”, а

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

польською мовою викладає лише 15% педагогів. Перша допомога, яку потрібно було надати, вважав уповноважений, - це надіслати педагогічних кадрів, які б знали польську мову²⁷.

Ця історія отримала продовження восени 1935 р. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня 1935 р. було ліквідовано польський педагогічний інститут, у якому, згідно з планами, мало навчатися близько 700 студентів. Замість нього утворили польське відділення при Київському педагогічному інституті, розраховане на 100 студентів, що, за думкою партійних керівників, повинно було повністю задовольнити потреби у підготовці вчителів для польських шкіл²⁸. У довідці про ліквідацію польського педагогічного інституту відзначалося, що “всіх студентів викликали в комісію, кожного студента старанно перевірили”. З 512 студентів 84 були визнані контрреволюціонерами. Лише 102 студентів направили навчатися на польське відділення при Київському педінституті, інші були розкидані по різних навчальних закладах або відправлені на практичну роботу. Із викладачів 19, за даними НКВС, були пов’язані з контрреволюційними організаціями²⁹. Таким чином, можна зробити висновок, що компартійній верхівці не вдавалося більшовизувати систему вищої та середньої спеціальної освіти польською мовою. Але надії на це до 1938 р. вона не втрачала.

Чималою мірою більшовизації виховного процесу у вищих та середніх навчальних закладах (як українській, так і нацменівській) мала сприяти і уніфікація навчальних планів та програм, особливо для предметів гуманітарного циклу. Це було досить складне завдання. В один момент його вирішити було неможливо. Фактично протягом 1933-1937 рр. в Україні так і не було створено стабільного підручника та програми з історії для вузів, постійно зазнавали зміни навчальні плани та програми з української мови та літератури. Так, наприклад, була названа “націоналістичною” теорія викладання спорідненої мови. Згідно з цією теорією українська мова вивчалася шляхом

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

порівняння з російською, при цьому підкреслювалися ті характерні особливості, якими відрізнялися ці мови. Такий же метод застосовувався і у вивченні російської мови. Це надавало можливість не плутати російську та українську мови і робило процес освоєння цих предметів більш зрозумілим. Але після змін пріоритетів у національній політиці все те, що нагтовхувало на думу про якісь суттєві відмінності, виявилось під підозрою. На думку нових теоретиків національного питання, підручник з мови повинен подавати матеріал “у систематичному викладі без спеціального підкреслювання й випинання “особливостей” цієї другої мови”³⁰.

Та й взагалі, процес складання нових програм із вищеназваних предметів не мав можливості бути логічно завершеним. Так, наприклад, програму з української літератури постійно потрібно було коригувати, оскільки знаходилися все нові й нові “шкідники”. І якщо спочатку варто було змінювати лише оцінки діяльності новоявлених “ворогів народу”, то згодом цього виявилось замало. Як зазначалося в доповідній записці в ЦК КП(б)У “Про стан Запорізького педагогічного інституту” програми НКО з української літератури та історії української літератури “є по суті програмами контрреволюційними. У цих програмах надмірна увага приділяється вивченню майже всіх контрреволюційних та націоналістичних письменників та писак, які будь-коли писали українською мовою”. Авторів записки не задовольняло те, що в тій чи іншій мірі висвітлювалися погляди так званих “націоналістів”. Він зазначав, що “детальне вивчення цих “письменників” та “критиків” подається ніби під кутом зору критики їх, а фактично популяризуються їх шкідливі концепції”³¹. Наскільки ж привабливими мали бути ці теорії, коли і в спотвореному вигляді вони були небезпечними? Компартійне керівництво вважало, що необхідно розробити нові програми, в яких би ці люди вже не згадувалися. Так формувалися білі плями нашої історії...

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

До 1938 р. компартійне керівництво ставило за мету більшовизувати освітні та виховні процеси у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах з використанням рідної мови представників різних етнічних груп. Та цей процес важко було контролювати, крім того сама наявність вузів та технікумів з різними мовами навчання стала заважати уніфікації та централізації навчального процесу. Але на перехід до політики русифікації у цей час ще не наважувалися. Адже П.Постишевим, С.Косіором, М.Поповим, В.Затонським, П.Любченком постійно наголошувалося, що розгром “націоналістичного ухилу” в 1933 р. мав лише сприяти розвитку як української культури, так і культур національних меншин, що проживали в Україні. Крім того, ці люди, які так багато часу працювали на керівних посадах в Україні, просто не мислили повороту до русифікації. Вони були причетні до творення хоча й радянської, але все-таки України. Тому зробити поворот до русифікації можна було лише дискредитувавши та усунувши їх від влади. Що вище компартійне керівництво й зробило протягом другої половини 1937 р. під прапором боротьби з українським націоналізмом.

З призначенням М.Хрущова керівником КП(б)У ситуація відчутно змінилася. Якщо після приїзду П.Постишева в Україну в січня 1933 р. у провину звинувачуваним в “українському націоналізмі” ставилася недостатня увага до проблем розвитку національних меншин, то тепер, навпаки, турбота про національно-культурне будівництво мовами цих народів оголошувалася злісним виявом цього ж “буржуазного націоналізму”. Школи мовами національних меншин у постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. “Про реорганізацію національних шкіл України” оголошувалися “очагами буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”³². Вони підлягали ліквідації. Звичайно ж, що під знищення підпадали і ті навчальні заклади, які готували кадри для таких шкіл.

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

29 червня 1938 р., на розвиток вищезгаданого рішення від 10 квітня, РНК УРСР видав постанову “Про реорганізацію особих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особих національних відділів і класів у школах, технікумах та вузах УРСР”. У ній детально розкривався механізм ліквідації вузів та технікумів з мовами навчання національних меншин. Ліквідовувався Одеський німецький педагогічний інститут, на місці якого планувалося утворити інститут іноземних мов і перевести туди відповідний факультет Одеського університету. Розпускався також польський відділ при Київському педагогічному інституті, болгарський відділ педагогічного та учительського інститутів в Одесі, студентів яких переводили в інші навчальні заклади України. Припинили існування також Хортицька німецька та Маріупольська грецька педагогічні школи (так з 1937 р. називалися педагогічні технікуми), а також болгарський та чеський відділи при українських педагогічних школах. Реорганізація стосувалася і тих навчальних закладів, які не були в системі наркомату освіти. Так, ліквідовувалися болгарський та три німецькі навчальні заклади із системи наркомату земельних справ, німецька фельдшерська школа наркомату здоров'я, польська наркомату лісової промисловості³³. Цікаво, що про ліквідацію єврейських навчальних закладів такого типу в цих документах не згадувалося. Вони продовжували існувати, про що, зокрема, свідчать навчальні плани педагогічних шкіл на 1938-1939 навчальні рр.³⁴.

У 1938 р. ЦК ВКП(б) розпочав процес русифікації культурно-освітнього життя в Україні. Вищих та середніх спеціальних учбових закладів цей процес стосувався насамперед. Ще у постанові ЦК КП(б)У від 20 квітня “Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України” зазначалося про необхідність розширення підготовки в інститутах учителів російської мови. Про необхідність посилити увагу до вивчення російської мови і літератури та підготовки вчителів з цього

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

предмету нагадали і на XIV з'їзді КП(б)У, який відбувся на початку червня 1938 р.³⁵. Тому, виконуючи рішення ЦК КП(б)У від 20 квітня та настанови XIV з'їзду КП(б)У керівництво наркомату освіти 5 липня 1938 р. прийняло постанову “Про підготовку висококваліфікованих викладачів російської мови й літератури для шкіл та наукових працівників у галузі російського мовознавства”. У ній говорилося про утворення самостійних факультетів російської мови та літератури при всіх 4 університетах України (360 осіб) із 3-річним курсом навчання, про організацію відділів російської мови та літератури в педагогічних з 4-річним та учительських інститутах з 2-річним курсом навчання при 9 інститутах кожного виду (відповідно 570 та 540 осіб). Крім того, збільшувалися контингенти набору на вже існуючі відділи російської мови і літератури при 3 університетах з 5-річним курсом навчання (до 180 осіб), Миколаївського педінституту (до 120 осіб) та 4 учительських інститутів (до 450 осіб). Звичайно ж, вищезазначені цифри стосувалися лише перших курсів цих навчальних закладів.

Відтепер в усіх вищих навчальних закладах мали вивчати російську мову, вона ставала одним з найважливіших предметів³⁶. Крім того, якщо раніше всі вступники до педагогічних вузів мали складати іспит з української мови, то рішенням керівництва НКО від 13 червня 1938 р., починаючи з 1938-1939 навчального року він був замінений іспитом з російської мови. А в тих вузах, де мова навчання була українською, до обов'язкового іспиту з російської мови додавали ще й іспит з української³⁷. Рідна мова українців на території власної республіки мала з цього часу менше прав, ніж російська. Це був перехід до відвертої русифікації.

Владні структури доводили, що такий стан речей, коли у вузах України головною була українська мова, був не на користь самих українців. У вищезгаданій постанові говорилося, що це гальмувало “удосконалення українських кадрів у галузі наукових і технічних знань, оволодіння більшовизмом у

194

3.2. Середня спеціальна та вища освіта

системі вузів”, і, звичайно ж, підривало “братерську єдність” українського та російського народу³⁸. Тепер братерство та інтернаціоналізм стали розумітися не як рівноправність народів (хоча б у межах України), а як підкорення слабкішого сильнішому. Таке ставлення до національного питання було логічним завершенням розпочатих у 1933 р. змін у національній політиці. Але якщо до 1938 р. таке ставлення стосувалося лише українців за межами УРСР, то відтепер така позиція до розвитку освіти українською мовою запроваджувалася і на теренах України. Однак подальшим рішучим крокам у цьому напрямку завадили відомі міжнародні події.

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні вищої та середньої спеціальної освіти в 1932-1938 рр. ми дійшли таких висновків:

- національна політика в цій галузі, яку проводив наркомат освіти на чолі з М.Скрипником, виходила за межі коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.; вище компартійне керівництво зовсім не прагнуло зробити українську мову мовою освіти та науки, а національне питання одним з ключових;

- у 1933-1937 рр. ЦК ВКП(б) не відмовлявся від політики коренізації в даній галузі як серед українців, так і серед представників національних меншин, проте була здійснена спроба з допомогою централізації та уніфікації навчальних планів та програм здійснити форсовану денаціоналізацію та “більшовизацію” змісту освітнього та виховного процесів у вузах і технікумах;

- усвідомивши, що спроби денаціоналізації освітнього процесу з допомогою національних навчальних закладів приречені на невдачу, компартійне керівництво у 1938 р. ліквідувало навчальні заклади мовами національних меншин і взяло курс на русифікацію української мережі вищої та середньої спеціальної освіти. Проте завершенню цього процесу завадили як відсутність потрібних кадрів для проведення такої політики, так і відомі міжнародні події.

3.3 Наука.

Національні аспекти в регулюванні науки були важливою складовою частиною національної політики ЦК ВКП(б) в Україні. Адже саме наука була тією галуззю, де найменше позначалася комуністична ідеологія на зорі радянської влади. Тривалий час компартійне керівництво мало досить-таки незначний вплив на формування наукових теорій та гіпотез, у тому числі і в області гуманітарних наук. Тому розгляд національної політики в цій галузі у 1932-1938 рр., у час, коли зміцнювався тоталітарний устрій держави, викликає чималий інтерес.

Період з 1932 по 1938 рр. був дуже складним у розвитку наукової сфери в Україні. З одного боку – це час становлення української фундаментальної науки, час формування сучасної структури Академії наук. З іншого боку, у ці роки компартійне керівництво ліквідувало автономію в управлінні академічними інститутами, встановило повний ідеологічний контроль над діяльністю Академії наук. Чимало науковців потрапило у жорна репресій. Дослідник не ставив своїм завданням розглянути долю науковців та наукових шкіл у ці роки. Автор намагався звернути увагу на ті загальні риси у розвитку науки, які характеризують національну політику ЦК ВКП(б). При розгляді цього питання варто звернути увагу на такі аспекти проблеми.

По-перше, слід проаналізувати, у чому були особливості розвитку науки в Україні до 1933 р. у порівнянні з іншими галузями культури, наскільки вдало запроваджувалася політика українізації в цій сфері. При цьому варто звернути увагу на відповідність проведення національної політики у галузі науки тим завданням коренізації, які вище компартійне керівництво поставило перед республіканськими партійними організаціями на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р.

По-друге, варто підкреслити ті напрямки “теоретичного фронту” науки, де, з призначенням 24 січня 1933 р. П.Постишева на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, розгорнулася найбільш активна боротьба з “українським націоналізмом”. При цьому треба прослідкувати зміну ставлення компартійного керівництва України до того організаційного устрою української науки, який існував у попередні роки. Потрібно також з’ясувати, чи можна ці певні зміни у національній політиці охарактеризувати як згортання політики українізації в сфері науки.

І, нарешті, необхідно дослідити, що змінилося у національних аспектах регулювання науки після того, як восени 1937 р. розпочалася чергова атака на “українських націоналістів”. При цьому слід звернути увагу на те, які наукові установи піддавалися новим компартійним керівництвом України найбільш суворій критиці; що спільне, а що відмінне було в цих звинуваченнях у порівнянні з 1933-1934 рр. Варто також з’ясувати, наскільки подібне ставлення до науки відповідало новим завданням національної політики ЦК ВКП(б).

Компартійне керівництво, запроваджуючи політику коренізації на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р., ставило перед собою завдання опанувати та очолити культурні процеси в національних республіках і, зокрема, в Україні. При цьому, як відомо, до співпраці запрошувалися всі лояльні до радянської влади елементи, які бажали працювати на терені культурного будівництва. Прихильники українського національного розвитку і, перш за все, українська наукова еліта, із задоволенням скористалися цією можливістю.

Втім національна інтелігенція з одного боку, а компартійне керівництво з іншого по-різному підходили до проблеми українізації. Як зазначають Я.Верменич та Д.Бачинський, “якщо представники української науки, літератури, мистецтва вбачали в ній насамперед засіб подолання провінційності, “меншовартості” української культури, піднесення

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

національної свідомості, то владні структури розглядали курс на коренізацію як інструмент зміцнення позицій правлячої партії”¹. У залежності від того, які сили були переважаючі на тій чи іншій ділянці роботи, визначався і плин політики коренізації.

Так, якщо в галузі освіти представники більшовицького керівництва були більш-менш компетентні, а систему початкової та середньої освіти українською мовою лише належало будувати, то в сфері науки склалася зовсім інша ситуація. Українська наука вже мала чималі традиції, провідні українські науковці зосереджувалися в Академії наук, що була організована П.Скоропадським у 1918 р. і знищити яку більшовики так і не наважилися. Компетентних науковців, які б могли очолити українську науку на зорі радянської влади, компартійне керівництво в своєму середовищі просто не могло знайти. Цікаво, що до 1928 р. у ВУАН (Всеукраїнській Академії наук) взагалі діяв гетьманський статут. Отже про відчутний ідеологічний вплив на діяльність цієї організації з боку компартійного керівництва говорити не доводилося. Головними критеріями професійного росту молодих науковців були наукові досягнення, а не ідеологічна витримка.

Не дивно, що зі зміцненням центральної влади, з початком “великого перелому” розпочинається атака владних структур на представників української науки, яка збігається в часі з наступом на українське селянство, що теж вперто не піддавалося “більшовизації”. І саме українських націонал-комуністів використали як таранну силу в обох випадках. У 1930-1931 рр. проходять гучні процеси проти науковців з числа некомуністичної інтелігенції (справи СВУ, УНЦ), які були відвертими ідеологічними противниками комуністичного режиму. До початку 1933 р. українські некомуністичні науковці, які були так чи інакше пов’язані з українськими національними урядами доби революції, вже не мали реального

впливу на стан науки, були виключені з усіх провідних наукових установ і вислані за межі УСРР.

Націонал-комуністи на чолі зі Скрипником вважали, що, розгромивши своїх ідеологічних супротивників, вони отримають карт-бланш у свої руки. Адже наука зберігала ще значну автономію, а провідні наукові установи так чи інакше опинилися під впливом українських націонал-комуністів. Про такі настрої серед української еліти свідчить постанова Президії ВУЦВК від 16 липня 1932 р., у якій, зокрема, говорилося: “Подолавши спадщину СВУ, ВУАН знайшла шлях до робітничо-селянських мас... Велику роботу Академія розгорнула над опрацюванням важливих питань історії України, проблем мови, літератури, мистецтва, історії матеріальної культури фольклору тощо”². Але такий стан речей не задовольняв вище компартійне керівництво. В умовах формування тоталітарного ладу, процес створення якого значно прискорився на початку 1930-х років, будь-які ознаки відокремленості вважалися вищим компартійним керівництвом ворожими. Тому не дивно, що в категорію ворогів потрапили і представники наукової еліти, яка симпатизувала ідеям українських націонал-комуністів.

Вище компартійне керівництво, зробивши невелику перерву в 1932 р., вирішило покінчити з будь-якими самостійними теоріями українських науковців, які йшли врозріз із бажаннями компартійної еліти і не виходили з “вірних вказівок” ЦК ВКП(б). Важливим завданням нового етапу, який розпочався в Україні з призначенням на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У П.Постишева, була також централізація та уніфікація системи управління сферою науки.

Ділянка українського мовознавства була тією частиною науки, справи в якій викликали у представників вищої компартійної еліти справжнє занепокоєння. Адже керівництво наркомату освіти, особисто М.Скрипник, повністю підтримували прагнення українських науковців-мовознавців у розвитку

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

української мови як самодостатньою і рівноправною з російською. Націонал-комуністи вважали, що інтернаціоналізм полягає зовсім не в асиміляції, що злиття мов, про яке неодноразово говорилося у програмах комуністів, можливе лише у всесвітньому масштабі. Тому на даному етапі самостійний розвиток української мови вони вважали необхідним, а русизми в українській мові, у тому числі і в науковій термінології, – шкідливими, що в майбутньому можуть лише завадити злиттю мов, оскільки не є термінами міжнародними. В умовах формування тоталітарного ладу такий підхід до справи у мовознавчій науці аж ніяк не міг бути прийнятним для московських можновладців.

Не задовольняв вище компартійне керівництво і такий стан речей, коли український правопис досить суттєво відрізнявся від російського, причому частину цих відмінностей було запроваджено на всеукраїнській конференції з питань правопису в 1927 р. У своїй записці напередодні наради з питань національної політики, яка відбулася наприкінці квітня 1933 р., А.Хвиля так сформував свою думку з цього приводу: “Конференція прийняла розділ про правопис чужих слів, який, на мою думку, одриває, відштовхує українську мову од російської, утруднює для мільйонів трудящих засвоєння українського правопису”³. Певна логіка у цих словах була: для тих, хто говорив “суржиком”, для зрусифікованих осіб (а до них належав і сам А.Хвиля) дійсно легше було вивчати правопис, який більше схожий на російський. Але ж і сама російська мова не позбавлена недоліків. І саме усунути їх в мові українській і намагалися укладачі “скрипниківського” правопису.

Дістался М.Скрипнику і за його пропозицію в 1927 р. ввести в український алфавіт літери “S” та “Z” для позначення відповідно звуків “ДЖ” та “ДЗ”. Критиці також були піддано затвердження конференцією літери “Г” та буквосполучення “ля”. З “аргументами” А.Хвилі сперечатися було неможливо: “І дійсно, кому потрібне оте “лякання”. Адже відомо всім, що

український робітник та селянин говорить не “плян”, а план”⁴. З такими незадовільними оцінками стану справ в українському мовознавстві А.Хвиля виступив у 1933 р. на квітневій нараді з питань національної політики.

Не можна сказати, що ця критика була схвально сприйнята в українському суспільстві. Адже вищезгадана конференція 1927 р. була організована на високому науковому рівні і логічним було запитання викладача української мови з м. Сум С.Тульського: “Де ж тоді був тов. Хвиля, коли відбувалася “шкідницька” правописна конференція? Чого це питання, розв’язане так авторитетно і вдало, знову оголошене за нерозв’язане?”⁵. І надалі у своєму листі він аргументовано розбив пункт за пунктом основні звинувачення А.Хвилі. Наприкінці свого листа С.Тульський зробив такий висновок: “Тільки в одному пункті можна погодитись з тов. Хвилею: справді, на мовному фронті не все гаразд, але зовсім не в такому розумінні, як це хочеться тов. Хвилі. Не гаразд те, що до мовних справ втручаються люди, які аж ніяк не розуміються на мовних питаннях і не дають собі труда доручити всю справу якійсь авторитетній особі або установі. Не гаразд те, що до участі в цій справі не залучають наукову громадськість”⁶. Такі настрої були досить розповсюджені. А це було вкрай небезпечно для нового компартійного керівництва.

Компартійне керівництво вирішило, що “авторитетним особам чи установам” доручати цю справу якраз і не можна. Адже це було питання більш політичне, ніж наукове. Тому після нетривалої підготовки комісія політбюро ЦК КП(б)У (в її склад входили такі “досвідчені мовознавці” як М.Попов, С.Косіор, П.Постишев, В.Затонський, П.Любченко, А.Хвиля)⁷ винесла на розгляд ЦК КП(б)У постанову “Про зміну в українській науковій термінології, граматиці та правопису”, яка й була затверджена наприкінці червня 1933 р.⁸ без будь-якого наукового обґрунтування.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Не можна, звичайно, говорити про те, що стан справ у мовознавстві був бездоганним. Без помилок чи якихось недоліків у такій справі обійтися було дуже важко. Однією з них, на наш погляд, була спроба вдосконалити не лише український правопис, а й болгарський, що було здійснено в 1930 р. Адже основна мовна база болгарського правопису знаходилася за межами України. Тому цілком логічним виглядала і критика дій науковців України в цьому питанні, й постанова Всеукраїнської наради з питань болгарського правопису від 16 червня 1933 р., яка відмінила започатковані у 1930 р. зміни болгарського правопису. Проте відміну “скрипниківського правопису” в українській мові не можна назвати науково доцільною. Це було, перш за все, питання політичне.

В умовах зміцнення тоталітарного ладу компартійне керівництво вважало за необхідне якомога більше уніфікувати та централізувати сферу науки. З цієї точки зору українську мову дійсно потрібно було наблизити до російської як у ділянці правопису, так і у сфері термінології. Іншим важливим завданням компартійної верхівки було встановлення повного контролю над діяльністю наукових установ. Передусім це стосувалося подібних установ гуманітарного профілю.

Чи не найбільшою небезпекою в науковій сфері компартійне керівництво вважало стан справ в Академії наук України. По-перше, компартійну еліту не задовольняв той стан, при якому ця установа користувалася значною автономією. По-друге, викликав занепокоєння той факт, що партійна організація ВУАН була в руках націонал-комуністів. Тому одним з найперших кроків у боротьбі з націонал-комуністами було встановлення контролю над Академією наук. Ще наприкінці лютого 1933 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У в склад комісії щодо виборів академіків було введено нового ідеолога КП(б)У М.Попова. На нього ж було покладене головування в цій комісії⁹, щоб, дай Боже, не було обрано на академіка якусь

ідеологічно невитриману особу. Після нетривалої перерви нові керівники КП(б)У посилили тиск на українські наукові установи. 17 червня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло відразу дві постанови, спрямовані на встановлення контролю в цій сфері: “Про склад комісії по чистці партійного осередку ВУАН” та “Про академію наук”¹⁰, в яких зверталася увага на необхідність поліпшення ситуації у цій сфері.

Цього ж дня була остаточно відредагована постанова ЦК КП(б)У “Про УРЕ”(Українська радянська енциклопедія). В ній говорилося, що “засміченість апарату контрреволюційними елементами доходила до такого ступеня, при якому видавництво було фактично ширмою в руках цих елементів (Біленький, Бадан та ін.)”. Крім того, в постанові було зазначено, що М.Скрипник, як головний редактор УРЕ, “не проявив самої елементарної більшовицької пильності”, а А.Річицькому, який безпосередньо відповідав за редакційну роботу, було оголошено сувору догану з попередженням і знято з роботи¹¹. Після вищеназаних постанов розпочався вже неприхований наступ на українську науку, який лише підсилювався після самогубства М.Скрипника в липні 1933 р.

У доповідній записці в ЦК КП(б)У, яка була складена на початку вересня 1933 р. вказувалося на те, що “останніми роками помічається активізація ворожих елементів у ВУАН, особливо великодержавних і українських націоналістичних угруповань”. До націоналістів автори записки віднесли прихильників та учнів М.Грушевського (Глушко, Шамрай), а до великодержавників так звану “групу Воблого”. Причому, як зазначалося у цій записці, ці дві групи “блокуються між собою”. Цікавою була характеристика А.Кримського – він, виявляється, “групує навколо себе і українські шовіністичні і великодержавні елементи”. Згадувалися й інші “вороги”, які, в більшості своїй, працювали в соціально-економічному відділі¹².

Тому не дивно, що 22 вересня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про стан і роботу Академії наук”. У ній, зокрема,

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

говорилося: “Доручити тов. Дуднику скласти комісію для перегляду особового складу співробітників академії, насамперед 2-го відділу, звільнити весь негідний елемент”. Втім, доля найвидатніших академіків була вирішена ще до початку діяльності такої комісії. У цій же постанові говорилося: “Позбавити звання академіків Воблого і Кримського, як активних класових ворогів, лідерів націоналістичних угруповань, що зблокувалися в академії на спільній антирадянській платформі; виключити зі складу академіків Юринця як викритого плагіатора, лжеченого, прихильника буржуазної філософії, філософського обґрунтовувача яворщини; виключити зі складу академіків Рудницького як викритого контрреволюціонера і буржуазного націоналіста”¹³. Щоб краще контролювати діяльність 2-го (соціально-економічного) відділу, ЦК КП(б)У наказав після чистки особового складу перевести цей відділ з Києва до Харкова. На місці пропонувалося залишити лише Інститути польської та єврейської культури, археологічний та театральний музеї¹⁴.

Ще раніше, 3 липня 1933 р. ЦК КП(б)У своєю постановою визнав за незадовільний стан Інституту ім. Шевченка. “Це сталося, - відмічалось у названій постанові, - через відсутність класової пильності дирекції і парторганізації інституту, що припустила значне засмічення складу науковців і аспірантів буржуазно-націоналістичними, петлюрівськими елементами... , які використовували інститут як легальну базу для контрреволюційної роботи і підготовки буржуазно-націоналістичних кадрів”¹⁵. Подібне рішення прийняло оргбюро ЦК КП(б)У 8 жовтня 1933 р. і стосовно Українського науково-дослідного інституту педагогіки та Всеукраїнського товариства “Педагог-марксист”¹⁶. Та ж доля очікувала Сільськогосподарську академію та Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), на чолі якої стояв М.Скрипник.

У резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У, який був присвячений розгляду національної політики, схвалювалися

вищеназвані рішення центральних партійних установ і наголошувалося на тому, що “найсерйознішої уваги всіх партійних вимагає робота на теоретичному фронті (історія, філософія, політична економія, аграрне питання). Ми мали на цьому фронті зовсім недостатню боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрабандою”¹⁷.

Щоб міцніше взяти під контроль діяльність ВУАН, яка довгий час була досить таки автономною організацією, політбюро ЦК КП(б)У 31 березня 1934 р. приймає постанову “Про передачу Всеукраїнської Академії Наук у відання РНК УСРР”. Передання ВУАН у підпорядкування РНК УСРР партійні керманічі України пояснили необхідністю “досягти повнішого зв’язку роботи ВУАН з політикою соціалістичного будівництва”¹⁸, тобто таке підпорядкування наукових процесів політиці та ідеології, при якому (це стосується суспільних наук) на початку наукового пошуку вже відомим був результат, а завданням вченого було знайти правильне його обґрунтування. Згідно з цією постановою статут та план роботи академії затверджував уряд. Третій пункт цієї постанови звучав так: “Доручити ВУЦВКу оформити цю постанову в радянському порядку”¹⁹, що й було зроблено наступного дня, 1 квітня 1934 р.²⁰.

Ще у серпні 1933 р. компартійне керівництво встановило повний організаційний контроль над ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів), яка раніше була під впливом націонал-комуністів. 22 серпня політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад президії цієї організації, президентом якої було призначено О.Шліхтера, а членами – М.Попова, В.Затонського, М.Кілерога та інших²¹. Цікаво, що до переліку тих, хто визначав стан суспільних наук України і керував підготовкою кадрів, не ввійшли колишні боротьбисти А.Хвиля та П.Любченко.

Важливою ділянкою роботи компартійного керівництва в науковій сфері було виховання нових кадрів. Основні кадри викладачів суспільних наук формувалися в системі Інститутів

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Червоної професури. Тому встановлення цілковитого контролю над їх діяльністю було дуже важливим завданням. 13 жовтня 1933 р. оргбюро ЦК КП(б)У приймає постанову “Про роботу Інститутів Червоної професури”(далі – ІЧП). У ній партійні керівники констатують наявні “зриви у викладанні, що виявилися у протягуванні окремими викладачами різних ворожих антипартійних буржуазно-націоналістичних концепцій і помилок”. Ці помилки, на думку авторів, знову-таки стосувалися філософських та історичних концепцій і пояснювалися “засміченістю” викладацького складу та “великою кількістю викладачів – вихідців з інших партій – 19%”. Щоб встановити кращий контроль над системою підготовки кадрів було прийнято рішення “об’єднати всі існуючі ІЧП (крім ІЧП кадрів) в один інститут Червоної професури при ВУЦВК, забезпечений більшовицькими кадрами”. Директором цього інституту було призначено О.Пілацьку.²²

Одним із головних недоліків ІЧП нове компартійне керівництво вважало значне місце національного питання у навчальних планах та програмах. Адже саме підхід до національного питання визначав усі протиріччя між вищим компартійним керівництвом та українськими націонал-комуністами. Тому оргбюро ЦК КП(б)У в своїй постанові від 19 квітня 1934 р. ухвалило таке рішення: “Відзначивши, що в учбовій частині ІЧП під впливом націоналістів і націонал-ухильницької школи Скрипника раніше перекручувалося й надмірно роздувалося викладання національного питання, ЦК пропонує забезпечити в ІЧП марксистсько-ленінське викладання національного питання і його належне місце у вивченні історії, філософії, економіки, ... викоренивши рештки українського націоналізму в учбових планах і програмах ІЧП”.²³

З цією ж метою – “викорінення решток українського націоналізму”, - постановою політбюро ЦК КП(б)У “Про УРЕ” від 3 листопада 1934 р. була змарнована багаторічна

робота українських науковців над складанням енциклопедії. Згідно з цим рішенням на один рік припинялася робота по випуску готових томів, весь науковий апарат УРЕ був розпущений, а всі підготовлені матеріали підлягали суворій перевірці. Вся справа готування УРЕ передавалася в наркомат освіти УСРР²⁴.

Та все-таки всі вищеназвані каральні дії компартійного керівництва проти науковців України не можна охарактеризувати як цілеспрямовану політику згортання українізації. Адже під меч репресивних органів у випадку спротиву встановленню ідеологічного контролю потрапляли не лише прихильники українського національного відродження, а й так звані “великодержавні шовіністи”. Інша річ, і це цілком природно, враховуючи вплив націонал-комуністів у попередні роки, що основними діячами, які були об’єктивними супротивниками більшовизації наукових установ, були саме прихильники швидкого розвитку української культури. Зрозуміло, що серед представників наукової еліти, серед інтелектуально розвинутої частини українського суспільства, був щонайбільший спротив уніфікації і централізації духовного життя. Саме від таких настроїв і необхідно було очистити українське суспільство.

Значна частина співробітників наукових установ гуманітарного профілю бачили в політиці українізації саме можливість розвитку національної свідомості українців і відродження української нації. Але це зовсім не входило в плани компартійного керівництва і, цілком логічно, вважалося ним проявом “буржуазного націоналізму”. Тому не дивно, що основним у процесі більшовизації наукових установ було саме звинувачення українських науковців в “українському націоналізмі”. Адже П.Постишев на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У прямо заявив, що “всяка спроба комуніста примирити пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом неминуче приводить в лоно націоналістичної контрреволюції”²⁵.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

В.Винниченко так резюмував ці слова: “Щоб бути справжнім інтернаціоналістом треба, значить, перестати бути українцем, білорусом, грузином”²⁶.

Однак все вищесказане не свідчить про те, що партійне керівництво виступило проти національної форми української культури, що й було суттю запровадженої в 1923 р. політики коренізації. У 1933-1937 рр. представники влади пильно стежили, щоб серед молодих науковців республіки було не менше половини українців за національністю. Так, наприклад, у постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1933 р. “Про підсумки набору до інституту Червоної професури” говорилося про потребу більш уважного ставлення до забезпечення підбору цього інституту кадрами робітників-українців²⁷. Планова комісія Академії наук УРСР (нова назва ВУАН з 1936 р.) із задоволенням рапортувала про підсумки другої п’ятирічки: “Збільшилися радянські наукові кадри. Серед наукових та інших працівників інститутів АН УРСР українців – 60%”²⁸.

Про те, що в цей час ще зарано говорити про згортання українізації у сфері науки, свідчить також організація в 1936 р. п’яти інститутів суспільних наук при АН УСРР, серед яких чільне місце займали Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут історії України та Інститут українського фольклору. Після встановлення повного адміністративного та ідеологічного контролю над науковими установами у 1933-1934 рр. компартійне керівництво України у 1935 - першій половині 1937 рр. посилювало увагу до розвитку їх національної форми. Тому репресії проти “українських націоналістів” у цей час затухають, тим більше, що у керівний склад академічних установ входять керівники українських комуністів. А.А.Хвиля, наприклад, взагалі був директором новоорганізованого Інституту українського фольклору.

Новий етап у ставленні вищого компартійного керівництва до української науки розпочався у другій половині 1937 р.,

після того, як знову розгорнулася боротьба з “буржуазними націоналістами”. Справи пішли по апробованому ще у 1933 р. сценарію. Освітні та наукові установи у першу чергу потрапили під молот репресій. Інакше бути й не могло, адже саме ці установи стояли на захисті національної форми української культури.

Як і в 1933 р., одним з перших був здійснений напад на Інститут мовознавства. Працівники цього інституту щиро вважали, що з так званим “українським націоналізмом” вже покінчено, оскільки, на їх погляд, заміна скрипниківського правопису більш ніж достатньо свідчила про це. Окрім того, представники компартійного керівництва України у 1935 р. вже встигли покритикувати науковців з Інституту мовознавства за те, що вони “умисно вводять чисто російські слова та звороти в українську мову”²⁹. Після такої критики, здавалося б, про український націоналізм мови бути не могло. Але не так сталося, як гадалося. 4 жовтня 1937 р. у газеті “Правда” з’явилася критична стаття про українське мовознавство, яка була написана цілком у дусі виступів А.Хвилі 1933 р. З точки зору московського керівництва, українську мову ще більше треба було наблизити до російської. Тому вихід у листопаді 1937 р. російсько-українського словника, виданого Інститутом мовознавства без врахування вказаних зауважень, вважався ледь не ворожим актом. З цього приводу політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, зміст якої явно диктувався з Москви: “Вважати за необхідне дати на сторінках газети “Комуніст” розгорнуту, докладну критику викривлень і помилок, допущених у “Словнику”, зокрема у відношенні протаскування в українську мову польських та інших іноземних слів у той час, як для позначення нових розумінь є більш близькі і добре знайомі українському народові російські слова. Доручити комісії розглянути всі виправлення, які необхідно буде внести до словника”. Весь надрукований тираж цього словника наказувалося затримати³⁰.

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

Проте українські науковці з Інституту мовознавства мабуть не зовсім розуміли, чого вимагає від них вище компартійне керівництво. Щоб зробити ці вимоги більш ясними, політбюро ЦК КП(б)У видало постанову від 8 травня 1938 р. “Про складання нового українського правопису”³¹. Для цієї справи створювалася комісія у складі семи науковців на чолі з Редько, яка повинна була “до 25 травня 1938 р. закінчити розгляд додатків до українського правопису” (!), але потім термін дії цієї комісії продовжили до 1 жовтня 1938 р.³² Втім, і до цього строку українські науковці з цим завданням не впоралися, а надалі ставлення до української мови дещо пом’якшилося внаслідок відомих міжнародних подій. Про наміри уніфікувати мовні процеси в УРСР свідчила також постанова політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1938 р. “Про заміну латинського шрифту **російським** по Молдавській АРСР”³³ (виділення наше – Є.Г.).

Академія наук УРСР взагалі виявилася одним із центрів у боротьбі вищого компартійного керівництва з “буржуазними націоналістами” в Україні. Цікаво, що якщо у 1933 р. ініціаторами такої боротьби формально були саме представники ЦК КП(б)У (А.Хвиля, О.Шліхтер, В.Затонський, М.Попов тощо), то у 1938 р. подібна кампанія була ініційована прямо з Москви. Рупором такого наступу служили друковані видання, в тому числі й українські. У “Партійному організаторі” (орган Київського обкому КП(б)У) за жовтень 1937 р. говорилося, що “протягом довгого часу в наукових закладах Академії орудували закляті вороги українського народу”, які “всіляко гальмували висування молодих українських кадрів”³⁴.

Основний удар репресій знову був спрямований на соціально-економічний відділ АН УРСР. Перш за все серед шкідників називалися співробітники Інституту історії, які на той час ще так і не зуміли довести, що “український та російський народи є дуже близькими і мовою, і культурою, і всім своїм побутовим складом” і що ніяких антагонізмів між

двома “братніми народами” ніколи не було і не могло бути. У провину українським історикам ставилося також те, що вони не бачили нічого позитивного у прагненні Б.Хмельницького приєднатися до “братньої” держави³⁵.

Не можна було обійтися без розкриття діяльності “українських націоналістів” і в Інституті літератури. Але особливих нападів зазнав Інститут українського фольклору, який з часу його організації в 1936 р. очолював А.Хвиля. У вищезгаданій статті зазначалося, що “засміченість цього інституту винятково велика. Вороги в ньому почували себе до зухвальства розперезаними”. Загалом же у статті неодноразово вказувалося, що боротьба з “націоналістами” лише починається³⁶. Логічним продовженням такої активної боротьби з “українським націоналізмом” у сфері науки була постанова РНК УРСР від 21 травня 1938 р. про ліквідацію Інституту демографії АН УРСР та злиття в один Інститутів літератури та фольклору³⁷. Значних репресій зазнали і українські наукові кадри гуманітарного профілю поза системою АН УРСР.

Відтепер від наукових працівників вимагалася не лише повна зовнішня лояльність, а й внутрішні переконання у правильності дій компартійного керівництва. Адже представники компартійної еліти добре розуміли, що ті діячі української науки (у першу чергу це стосується саме суспільствознавчої сфери), які були свідками революційних подій та активними учасниками культурного будівництва 1920-х рр., просто не могли не сумніватись у правильності нової політики партії в національному питанні. Тому таких людей по можливості намагалися видалити з ділянки наукової роботи.

З призначенням М.Хрущова на посаду керівника КП(б)У компартійне керівництво взяло відвертий курс на русифікацію культурного життя в Україні. Турботи про збереження національної форми відпали самі собою. Єдине, чого вимагало вище компартійне керівництво від своїх українських намісників, так це того, щоб у цій русифікації найактивнішу

РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

участь брали українські за походженням діячі науки та культури. Таким чином вони намагалися зберегти зв'язок із попередньою політикою коренізації. Однак нестача кваліфікованих кадрів і відомі міжнародні події змусили ЦК ВКП(б) наприкінці 1938 р. відмовитися від намірів прискореної русифікації. Так, наприклад, РНК УРСР своєю постановою від 31 січня 1939 р., “ураховуючи кадровий зріст, а також проведену роботу у галузі збирання українського радянського фольклору”, відновила діяльність Інституту фольклору як окремої одиниці в системі АН УРСР³⁸, була зупинена робота по внесенню змін в український правопис. Та це вже тема іншої розмови.

Аналізуючи національні аспекти в регулюванні науки в 1932-1938 рр. ми дійшли до таких висновків:

- національна політика ЦК КП(б)У в цій галузі до 1933 р. не повністю відповідала тим завданням коренізації, які були проголошені XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.; незважаючи на усунення у 1929-1931 рр. від участі в роботі наукових установ провідних діячів некомуністичної інтелігенції, вищому партійному керівництву не вдалося встановити цілковитого контролю над українською наукою і виховати необхідні наукові кадри;

- національну політику протягом 1933 – першої половини 1937 р. не можна охарактеризувати як згортання українізації у сфері науки, скоріше її можна розглядати як централізацію та уніфікацію духовного життя, що ставила своєю метою встановлення повного ідеологічного контролю над науковими установами України;

- у другій половині 1937 р. ЦК ВКП(б) зважився на перехід до політики русифікації в сфері науки. На відміну від 1933 р. розпочалася боротьба не лише з національним змістом, але й з національною формою української науки. Запровадження такої політики стало більш інтенсивним на початку 1938 р., однак наприкінці цього ж року від неї відмовилися.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

4.1 Література та мистецтво

Стрімкий розвиток української літератури та мистецтва був одним з найбільш яскравих результатів запровадженої ХІІ з'їздом РКП(б) у 1923 р. політики коренізації. У цій галузі культури в 1920-ті рр. існувала відносна свобода творчості, що мало своє виявлення в існуванні чималої кількості літературних об'єднань та шкіл. Це ж стосувалося і мистецтва, особливо театрального. Про свободу творчості свідчить хоча б той факт, що в театрах України в цей час не припинялися постановки творів В.Винниченка, політична діяльність якого піддавалася суворій критиці.

Та зі зміцненням тоталітарного ладу компартійне керівництво посилювало свій контроль над літературною та мистецькою діяльністю. Одним із свідчень посилення такого контролю на початку 1930-х рр. була постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про перебудову літературно-художніх організацій”, згідно з якою розмаїття літературних та інших мистецьких товариств ліквідувалося і утворювалися єдині організації такого типу. Оскільки національні особливості в літературно-мистецькому житті грали особливу роль, то вивчення національної політики ЦК ВКП(б) у цій галузі у 1932-1938 рр. викликає чималий інтерес. Щоб краще дослідити це питання слід звернути увагу на вказані нижче аспекти проблеми.

По-перше, варто з'ясувати, як враховувалися національні аспекти в літературно-мистецькій творчості діячів української культури до 1933 р., у період, який передував зміні пріоритетів національної політики ЦК ВКП(б). При цьому слід звернути

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

увагу на співвідношення національного та класового моментів у творчості діячів української культури, на ті завдання, які ставив перед ними ЦК КП(б)У. Окрім того, варто визначити, наскільки такий стан розвитку літератури та мистецтва в Україні відповідав тим завданням політики коренізації, які були проголошені на XII з'їзді РКП(б).

По-друге, треба в'яснити, що змінилося в цьому питанні після призначення на початку 1933 р. П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Особливу увагу варто звернути на нові завдання, які ставили перед діячами літератури та мистецтва партійні керівники. Необхідно також з'ясувати, що у розвитку цієї галузі викликало незадоволення компартійного керівництва, наскільки зміни у регулюванні літератури та мистецтва відповідали завданням політики коренізації. Не можна залишити поза увагою й розвиток літератури та мистецтва мовами національних меншин.

По-третє, необхідно визначити, як нова кампанія по боротьбі з українським націоналізмом, розпочата в другій половині 1937 р., вплинула на національні аспекти в регулюванні літератури та мистецтва. При цьому варто звернути увагу на те, які мистецькі організації та установи потрапили під молот нових репресій, у чому їх звинувачували. Потрібно також прослідкувати, наскільки послідовною була політика партійного керівництва у цьому питанні.

Література та мистецтво були важливим засобом розповсюдження серед широких мас населення України комуністичних ідей. Важливу виховну роль цієї галузі культури добре розуміли в ЦК ВКП(б). Тому з самого початку існування радянської влади було встановлено контроль над змістом різних мистецьких творів. Втім, він стосувався перш за все “правильного” зображення взаємостосунків між різними суспільними класами. А оскільки ідеологічний контроль над літературою та мистецтвом в Україні до 1932 р. здійснювали націонал-комуністи, серед яких було чимало прихильників

4.1. Література та мистецтво

теорії про безбуржуазність української нації, то українським митцям надавалася чимала свобода творчості. Фактично дозволялася не лише національна форма, а й національний українофільський зміст української культури, адже головною небезпекою в національному питанні вважався саме великодержавний шовінізм. При цьому діячі української літератури та мистецтва намагалися не поривати з історичними традиціями свого жанру.

Новий вид мистецтва – кіно - теж був надзвичайно важливим засобом пропаганди комуністичних ідей, “один із основних художніх чинників будівництва культури, національної формою, соціалістичної змістом”. Керівники наркомату освіти суворо стежили за національною формою новостворених фільмів. Так, у постанові НКО від 4 грудня 1932 р. настійливо рекомендувалося “демонструвати кінофільми тільки з українським текстом, забезпечивши нацменшини їх рідною мовою. Звукові фільми демонструвати й іншою мовою, якщо вони не виробили Українфільму. Усі гасла, плакати по кінотеатрах, клубних залах писати українською мовою”. Інспекторам українізації в цій постанові наказувалося перевірити усі гасла¹.

Хоча успішний розвиток національної культури в Україні ставав одним з найбільш могутніх засобів внутрішньої та зовнішньої пропаганди комуністичного режиму, необхідно відзначити, що завдяки цим успіхам комунізм в Україні набував національних рис (це стосується насамперед культурного життя). А якраз це й не влаштовувало вище компартійне керівництво, адже однією з кінцевих цілей коренізації було, власне кажучи, послаблення у недалекому майбутньому опору українського народу процесові “злиття націй”. Втім, до того часу, доки ще не було остаточно зламано опір українського селянства, компартійна верхівка немовби закривала очі на меншу небезпеку, зосередившись саме на подоланні цього опору. Таким чином, вбивши клина між націонал-комуністами

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

та селянами, партійна еліта вміло користувалася досягненнями українських митців у своїх цілях.

Проте це не означало, що до 1933 р. ніякого контролю за національними моментами не було. Компартійна еліта пильно стежила за розвитком української літератури і не давала можливості занадто відокремлюватися від літератури російської (згадаємо боротьбу з “хвильовизмом” після заклику письменника до культурного рівняння на Європу). Ще в лютому 1932 р., у час, здавалося б, найповнішого ніж будь-коли контролю керівників українських комуністів над національно-культурним життям, колектив театру “Березіль” під тиском партійних органів прийняв постанову про незадовільну роботу театру останнім часом. У ній, зокрема, говорилося: “В міцному зв’язку з червоноармійськими та робітничими масами Києва за проводом партії “Березіль”, одразу після створення, вступає в боротьбу з націоналістичною контрреволюційною ідеологією... У цьому складному процесі театр “Березіль” не зумів рішуче протиставити себе деяким ворожим впливам та остаточно і цілком включитися у загальне річище всього пролетарського культурно-мистецького руху. Особливо яскравим виявом цих ворожих впливів стало ідейне та духовне споріднення театру “Березіль” з літературним угрупованням ВАПЛІТЕ, засудженого партією та пролетарською громадськістю”. На погляд авторів послання, це споріднення виявилось у “надмірному загостренні та перебільшеному акцентуванні національного моменту”².

З подібною заявою виступив і сам Л.Курбас. Засуджуючи свої “помилки”, він наголосив, що вони “перш за все, і головне, в питанні національному вилилися в цілі збочення”. Проте він досить відверто зазначив причини такого збочення: “Запідозрюючи, що пролетарська клясова революція *перероджується в національну російську* (виділення наше – Г.Є.), я настільки оточив свою психіку системою доказів цієї тези, що блискучі наслідки ленінської національної політики... пройшли повз мою увагу”³. Після визнання своїх помилок

4.1. Література та мистецтво

Л.Курбас і всі члени очолюваного ним театрального колективу мали надію ще плідно попрацювати в майбутньому. Адже коли подібні помилки визнавалися українськими митцями раніше, то це не призводило до усунення їх з культурного поля України (приклад з М.Хвильовим в кінці 1920-х рр.).

Та з приїздом П.Постишева й остаточним подоланням опору селянства вище компартійне керівництво вже не задовольняли такі вибачення. Керівній партійній еліті потрібно було знищити національний зміст української літератури та мистецтва, ліквідувати будь-які симпатії націонал-комуністичним ідеям, які відтепер були основною завадою у формуванні тоталітарного ладу. Про “шкідливість” ідей націонал-комунізму говорилося, зокрема, в доповідній записці до ЦК КП(б)У “Про факти проявів націоналізму в культурі, критиці, театрі, музиці, образотворчому мистецтві та в літературних працях Скрипника” за підписом Галушка, складеній у першій половині 1933 р. Так, роман М.Івченка “Робітні сили” потрапив у список “націоналістичних творів тому, що “основна ідея твору боротьба за відродження нації, за відродження на новій базі старої української культури”. Роман Д.Бузька “Чайка”, який раніше хвалили у “Комуністі”, було визнано шкідливим за те, що у ньому “влиття лівих есерів до КПУ подається в такому аспекті, мовляв, більшовики неправильно розв’язували національне питання, а есери правильно” тощо. Тобто з літератури викорчувувалися ідеї українських націонал-комуністів, які могли сприяти відродженню української нації.

Про те велике значення, яке керівництво більшовиків надавало виправленню змісту літератури та мистецтва, свідчать багато фактів. Так, наприклад, одним з перших в Україні в 1933 р. був заарештований відомий письменник М.Яловий, який відразу ж почав давати “свідчення” проти себе і своїх колег. У тому ж таки 1933 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У(!) 13 вересня було прийнято рішення про заборону п’єси Ірчана “Плацдарм”, яку ставили в театрі “Березіль”⁴.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

5 жовтня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило ухвалу наркомату освіти про театр “Березіль”. На думку партійних керівників, “Л.Курбас працював над тим, щоб збивати театр на позиції українського націоналізму. Під маркою “незалежності” мистецтва Курбас ізолював театр від нашої радянської соціалістичної дійсності”. При цьому нові інквізитори не забули згадати й обіцянки митця “виправитися”, які він не здійснив, так як, на їх погляд, “1932-33 і початок театрального сезону 1933-1934 рр. довели, що Л.Курбас нічого не змінив у своїх поглядах щодо театрального мистецтва”. Як наслідок таких звинувачень митця зняли з роботи художнього керівника і директора театру⁵. 13 грудня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У постановою “Про Л.Курбаса” позбавило митця звання народного артиста України⁶. Він потрапив у жорна сталінських репресій.

У мистецькому житті, як ніде інше, виявилася боротьба компартійного керівництва з національним змістом української культури. Від діячів української літератури та мистецтва вимагали “збільшовизованих” творів, тобто таких продуктів діяльності, у яких би поривався зв’язок з історичними традиціями української культури, традиційним побутовим устроєм українців, їх манерою життя. За допомогою такої творчості, яка до того ж повинна була мати національну форму, владні структури намагалися змінити менталітет українського народу, виховати підростаюче покоління в комуністичному дусі.

Саме тому так оскаженіло нападали ідеологи більшовизму на українських націонал-комуністів, які, незважаючи на свої класові переконання, не вважали ворожим національний зміст української культури, намагалися гармонійно об’єднати класове з національним у культурному розвитку. У липні 1933 р. О.Шліхтер, критикуючи М.Скрипника, з обуренням говорив на відкритих партзборах ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів): “На чому повинна базуватися сучасна українська музика ? Ви думаєте на героїчному будівництві соціалізму ? На героїчній боротьбі

218

4.1. Література та мистецтво

пролетаріату й колгоспників з класовим ворогом ? На могутньому ентузіазмі робітників та колгоспників ? Тов. Скрипник іншої думки: “Жодний народ, жодна культура не може розвиватися, не спираючись на своє історичне минуле. Українська музика ґрунтується на старій музичній творчості українського народу, на нашій пісні, на нашій думі”⁷. Вище компартійне керівництво прекрасно розуміло, що будь-яка опора на дореволюційні традиції буде заважати зміцненню тоталітарного ладу.

Та все-таки основний удар у боротьбі з “українськими націоналістами” прийшовся в 1933 р. саме на літературу. Адже це був чи не найсильніший засіб впливу на суспільну свідомість. Партійній верхівці вже було замало тих цілей, які, за словами О.Досвітнього, ставили перед собою “справжні” комуністичні письменники: “Перш за все, ти член партії, а потім уже літератор”⁸. Ця формула потребувала уточнення. Проаналізувавши настанови компартійного керівництва, автор дослідження зробив висновок, що ця формула мала б звучати приблизно так: “Перш за все, ти член партії, а вже потім українець і літератор”. Тому всі ті, хто не усвідомлював зміст цієї формули, потрапляли під молот репресій.

Остаточно сформулювати свої вимоги до українських письменників представники владних структур змогли вже на I з’їзді українських письменників, який спромоглися скликати після перенесення та ретельної підготовки лише в 1934р. С.Косіор у своєму виступі на цьому з’їзді такими словами окреслив мету, на досягнення якої мала бути спрямована творчість літераторів України: “Вашим завданням є своїми творами вести людей уперед, *допомагати партії у важкій роботі по соціалістичному перевихованню людини*”(курсив наш – Г.Є.). Представники компартійної верхівки України (всі вони були в числі доповідачів на цьому з’їзді) засудили “теорію про те, що фундаторами української пролетарської літератури були боротьбисти”⁹. Головний же “мовознавець”

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

України А.Хвиля зауважив, що “і в культурі, і в поезії, і в музиці єдиним спадкоємцем минулого може бути тільки пролетаріат”¹⁰. Потрібно зауважити, що у доповідях керівників КП(б)У дуже рідко можна було почути термін “українська література”, зате епітети “радянська”, “соціалістична” та особливо “більшовицька” лунали раз по раз.

Проте не можна сказати, що співчуття до націонал-комуністичних ідей автоматично ставало вироком для діячів української культури. Адже в такому разі українська література перестала б існувати як така. Тому поряд з репресивними діями владні структури намагалися також упевнити найвизначніших діячів української літератури та мистецтва в правильності своїх дій, намагалися переконати у справедливості постишевської формули, у якій він зазначив, що “наша література не пісня мрії, не абстрактний порив, а меч у боротьбі за справу соціалізму”¹¹. Іноді їм це вдавалося, адже національна форма української культури зберігалася. Під тиском обставин та переконань багато українських письменників погодилися допомагати “соціалістичному перевихованню” українського суспільства.

При переконанні українських письменників керівники КП(б)У користувалися методом батога та медяника, вони розуміли всю важливість збереження високохудожньої української літератури. Так, у своєму виступі напередодні I з’їзду радянських письменників України голова оргкомітету цього форуму І.Кулик, який був близький до компартійного керівництва України, рішуче засудив спроби деяких критиків “брати під підозру мало не всіх безпартійних письменників і вже обов’язково всіх, що прийшли чи йдуть до нас з націоналістичного табору”. У своїй промові він навів слова відомого поета М.Рильського:

Нове життя нового прагне слова
А де найти, як дати кров і плоть ?
Ще неньки ж пісня в серці колискова...
Поборе марш, та важко побороть¹².

Після цього І.Кулик зауважив, що “ця колискова пісня петлюрівської ньєнки довго ще й нудно лунає в ушах письменників, що щиро хотіли б її перемогти” (орфографію виступу збережено). Він наголосив на тому, що потрібно притягти до роботи всіх тих, “хто від цих ворожих позицій відходить і якщо вони можуть являти значну цінність для радянської літератури”. Проте, на його думку, нові прихильники більшовизації мають довести свою відданість ідеям комунізму: “Не одному з них ми могли б сказати словами Стрижня з “Загибелі ескадри” Корнійчука, коли він звертається до мінера Гайдая, що об’єктивно виявився зрадником і усвідомив це: “ставай до свого мінного апарату”. А якщо вони виявляться здатними уражати цими мінами своїх вчорашніх друзів, а нинішніх ворогів, то робота за мінними апаратами знайдеться не для одного Гайдая. Само собою зрозуміло, що при цьому ми ні на хвилину не повинні звужувати своєї пильності”¹³. Таким чином партійне керівництво заохочувало письменників до зрадництва як ідей, так і людей. Формула справжнього комуністичного письменника мала б звучати так: “Спочатку ти член партії, а вже потім літератор, українець і людина”.

Про те, як важко українським поетам давалася така зрада, свідчило твердження І.Кулика, про “відставання поезії від інших видів літератури щодо глибини відображення основних процесів соціалістичної дійсності”. Він наголосив, що “із значно більшими ускладненнями, ніж в інших видах літератури, завойовує свої позиції і соціалістичний реалізм у творчості поетів старшого покоління, зокрема поетів, які вийшли з націоналістичного табору”¹⁴. Та керівники республіки добре розуміли, що саме в поезії, як ніде інше, потрібне натхнення і відразу змінити свою поезію неможливо. Тому поетам на “виправлення” давалося більше часу, аніж прозаїкам та драматургам. І поети намагалися виправдати “довір’я” компартійного керівництва. Особливо сподобався компартійній еліті вірш П.Тичини “Партія веде”.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

Самої ж словесної підтримки українськими літераторами національної політики ЦК ВКП(б) було замало для компартійної верхівки. Так, наприклад, у своєму листі до ЦК КП(б)У, написаному наприкінці 1933 р., відомий драматург М.Куліш визнав невірною ту значну увагу, яку він у своїй творчості приділяв національному питанню: “У світі історичних вирішень і матеріалів двох останніх пленумів ЦК партії /виступи т.т. Косіора, Постишева/ мені до болю в очах стало видно, яка страшна небезпека місцевий націоналізм. Націоналістичний клин моєї драматургії можна вибити з української радянської літератури лише новим інтернаціональним драматургічним клином”¹⁵. Втім, створювати необхідні для влади п’єси М.Куліш так і не зміг, хоча певний час у нього для цього був. Йому не вистачило сил вичавити з себе все українське й повернути свою творчість на боротьбу з національним змістом української літератури. Йому не вистачило цинізму, висловлюючись вищеназваними словами І.Кулика, “стати до мінного апарату” і “уражати цими мінами своїх вчорашніх друзів”. Тому М.Куліш став черговою жертвою сталінських репресій. У червні 1934 р. (під час чистки) його виключили з партії, а 8 грудня заарештували¹⁶.

В умовах розгорнутої у 1933 р. боротьби з “націоналістами” відчутно зменшилася кількість публікацій українських літераторів. І це зрозуміло. Адже здогадатися, хто буде наступною жертвою, було важко. Тому протягом 1933-1934 рр. видавничі організації України намагалися якомога менше друкувати творів українських митців. Це, звичайно, не могло задовольнити українських письменників. Про своє незадоволення таким фактом провідні українські літератори заявили 12 грудня 1934 р. секретарю Харківського обкому КП(б)У М.Демченку. Як заявив останній у листі до ЦК КП(б)У, делегація письменників на чолі з І.Куликом, П.Тичиною та І.Микитенком “поставила в самі різкій формі питання про лінію поведінки ЛІМу, який, згідно з їх заявою, в останній час майже зовсім припинив будь-

222

4.1. Література та мистецтво

який друк літератури українських письменників, займаючись виключно перекладною літературою та виданням класиків. Ці звинувачення були поставлені настільки різко і незадоволення письменників тим фактом, що вони зовсім не можуть друкуватися, було наскільки гострим, що я вважаю за необхідне повідомити про це ЦК КП(б)У з проханням заслухати це питання на найближчому засіданні політбюро”¹⁷.

Своєрідною відповіддю на це була постанова ЦК КП(б)У про п’єсу Г.Мізюка “Заручини”. Цю п’єсу вилучили як антинародну. Разом з тим було прийнято рішення “пильно перевірити порядок видання всієї художньої літератури і авторський склад літературного фронту України з тим, щоб встановити категорію авторів, до продукції яких потрібна особливо пильна увага”¹⁸. Продукція ж “перевіраних” письменників повинна була швидше знаходити шлях до читача.

Та й взагалі цей період не можна охарактеризувати як повне знищення української літератури та мистецтва. Окремих письменників партійні керманічі України дуже цінували, оберігали їх від критики. Адже вони собою представляли обличчя української радянської поезії, їх вклад у комуністичне виховання був цінним не лише сам по собі, але і як гарний засіб зовнішньої пропаганди. Тому іноді намагання окремих літераторів, які за постишевським закликком намагалися “уразити мінами своїх вчорашніх друзів”, не лише не віталися, а й суворо засуджувалися. У постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 27 лютого 1936 р. засуджувалася доповідь голови спілки радянських письменників України А.Сенченка, в якій він “всупереч існуючим вказівкам КП(б)У без будь-якої політичної доцільності та потреби, характеризуючи творчість П.Г.Тичини, відзначив минулі коливання та сумніви поета”. Щоб надалі такого не було, представники владних структур наказали письменникам “на кожний від’їзд з Києва одержувати дозвіл від ЦК КП(б)У”, вони планували також провести перевірку роботи спілки письменників¹⁹.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

Після такого виступу голови спілки радянських письменників України на всесоюзному пленумі його взаємостосунки з П.Тичиною ще більш загострилися. Врешті решт 5 листопада цього року А.Сенченка було звільнено з цього поста²⁰. Надалі політбюро ЦК КП(б)У вирішило скасувати саму посаду голови і затвердило колегіальне управління в складі С.Л.Червоного, І.К.Микитенка, О.Є.Корнійчука, П.І.Панча, І.У.Кириленка²¹. Про те, що А.Сенченко потрапив у немилість, свідчило і зняття його з посади редактора журналу “Радянська література”. Талановитого поета, який написанням вірша “Партія веде” остаточно запевнив компартійне керівництво у своїй лояльності до комуністичної ідеології, не дали образити.

Та якщо письменникам та театральним режисерам потрібно було доводити свою відданість комуністичному режимові, щоб не потрапити за ґрати, то найбільш талановитих виконавців й так намагалися не чіпати. У тих випадках, коли такі діячі не висловлювалися проти радянської влади публічно, то всі їх “коливання” в приватних розмовах прощалися, адже ці митці були “обличчям” успішного розвитку культури в Україні. Так, наприклад, характеризуючи керівника хорової капели “Думка” Н.Городовенка, “головний мистецтвознавець” ЦК КП(б)У А.Хвиля в серпні 1934 р. визнав, що той “працює непогано, проте політичні настрої є антирадянськими”. Митець у приватних розмовах різко висловлювався проти сталінського керівництва, наголошуючи на 18 мільйонах жертв голодомору, на його думку “українська нація при радянській владі загинула”. Причому він позитивно висловлювався про національну організованість німецької нації: “Німці найкраща нація. А ми, українці, не маємо національності” Будь-хто за таке міг опинитися за ґратами, але єдине, що зробили партійні керманічі в даному випадку – це призначили директором цієї капели комуніста, щоб той пильніше тримав під контролем позаконцертну діяльність митця. Щоправда, в жовтні 1934 р. йому не дозволили виїзд за кордон на гастролі²². Хвиля так

4.1. Література та мистецтво

пояснював це вищим інстанціям: Я гадаю, що зараз, в зв'язку з настроями диригента “Думки” Городовенка, про які я інформував вас, посилати капелу за кордон не слід. Бо може статися, що Городовенко або залишиться там, або наробить нам політичних неприємностей”²³.

Компартійна еліта ставила завданням зробити літературу та мистецтво важливими методами комуністичного виховання. При цьому, щоб таке виховання було дієвим, партійні керманічі бажали зберегти високий художній рівень мистецтва. Так, наприклад, про завдання театру в соціалістичному вихованні відверто говорилося в інструкції, відісланій в першій половині 1937 р. керівникам управлінь у справі мистецтв: “Виборча кампанія у Верховну раду СРСР є радісним та щасливим світлом для всіх трудящих нашої великої соціалістичної Батьківщини. Усі театри Радянського Союзу повинні брати активну участь і допомагати проведенню цієї кампанії. Ніякі посилення на завантаженість театру повсякденною роботою, ніякі розмови про те, що оперативна допомога у проведенні виборчої кампанії може якось знизити художній рівень його творчості – не повинні мати місце в Радянському театральному середовищі. Навпаки, варто досягти, щоб усі заходи, що проводяться театром, були на рівні великого, і в той же час масового мистецтва”²⁴.

Метою компартійного керівництва в галузі літератури та мистецтва було не знищення українських митців, а спроба змусити їх стати рупорами комуністичної агітації. Тобто претензії стосувалися не форми (яка ще, крім української, могла бути форма української літератури ?), а змісту мистецьких творів. І, звичайно, оголошувалося ворожим усе те, що могло свідчити про історичні традиції українського народу, що змальовувало у пристойних тонах історичних діячів дореволюційного часу та не було просякнуте ідеологією комунізму. Так, партійні ідеологи наголошували на тому, що “націоналісти Врона, Щербаківський, Ернест, і ін., які до речі,

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

при петлюрівцях і при гетьмані боролися проти пролетарської революції, після перемоги радянської влади пролізли на образотворчий фронт, намагалися своїми мистецькими творами скерувати його на *націоналістичне минуле*, повернути увагу малярів до гетьманів, звичайно, ідеалізували це минуле”. При цьому зауважувалося, що минуле зображувалося з любов’ю, а в той же час “подавали нашу дійсність, свідомо перекручуючи її – робітників та колгоспників малювали як дегенератів”²⁵.

Серед проявів націоналізму в музиці називалися “музичні збірки, де одверто пропагувалися ворожі погляди на все російське”, а також видання музичних творів лише українською мовою. Та найнебезпечнішим проявом націоналізму в музиці були визнані твори музикознавців Хоткевича, Костенка, Грінченка, в яких “пропагувалося *теорію самотності українського народу*”²⁶ (курсив наш – Є.Г.).

Особливо багато звинувачень у націоналізмі партійні керманічі висунули проти діячів театрального мистецтва. Про долю Л.Курбаса та театр “Березіль” ми вже згадували. Проте, незважаючи на призначення нових керівників та повну зміну репертуару, цей театр не давав спокою діячам компартійного керівництва. Тому врешті-решт, вирішили змінити назву “Березоля”. 22 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення “перейменувати Харківський театр “Березіль” на театр ім. Т.Г.Шевченка”. При цьому, щоб не викликати якихось непорозумінь, пропонувалося в громадському порядку оформити цю постанову в день відкриття пам’ятника Т.Г.Шевченку в Харкові²⁷. Загалом же протягом 1933-1934 рр. було заборонено понад 200 націоналістичних творів українських письменників. Мало того, було визнано націоналістичними навіть 20 перекладних п’єс²⁸, де, здавалося б, українські митці вже нічого не придумували.

Незважаючи на такі масові репресії та реквізиції творів, партійне керівництво дуже велику увагу приділяло національній

4.1. Література та мистецтво

формі культури народів, які проживали в Україні. Найбільш яскравим виявом цієї турботи якраз і було театральне мистецтво. Адже саме воно було одним з найбільш дієвих мистецьких засобів пропаганди. У цей час продовжувало функціонувати 6 єврейських, один польський та грецький театри, з дев'яти у 1932 р. до дев'ятнадцяти у 1936 р. збільшилася кількість російських театрів, з'явилися німецький, болгарський (у 1934 р.) та молдавський театральні колективи²⁹, існували національні відділи при театральних школах та інститутах. І хоча з часом такі відділи ліквідовували, це було викликано не зміною пріоритетів у національній політиці, а невеликою потребою в таких кадрах.

Чимало зверталось уваги функціонуванню театрів мовами національних меншин, адже без державної підтримки вони просто не могли існувати. Робота таких театрів була могутнім засобом комуністичної пропаганди. Тому, наприклад, коли Одеський облвиконком навесні 1935 р. відмовився прийняти польський театр, Косіор надіслав суворого листа до одеських керманців, у якому таке рішення назвав "не просто цілком неправильним, а політично шкідливим"³⁰. Протягом 1933-1937 рр. партійне керівництво неодноразово приймало рішення про фінансову підтримку театрів мовами національних меншин.

Не забувала компартійна верхівка і про національну форму української культури. Після кавалерійського наскоку на українську літературу та мистецтво в 1933-1934 рр. владні структури зрозуміли, що, у разі продовження такої політики, вони можуть втратити могутні засоби пропаганди, тому деякі свої помилки вони почали виправляти. У своєму виступі на I з'їзді радянських письменників України А.Хвиля сказав: "Ми повинні нещадно боротися проти тих людей, які, виходячи нібито з архіреволюційних позицій, прагнуть усю українську літературу й поезію дореволюційних часів загнати в табір контрреволюції"³¹. Представники владних структур нарешті зрозуміли, що замінити талановитих митців, на відміну від

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

партійних функціонерів, буде нікому, адже далеко не кожному дано бути поетом чи прозаїком. Тому посилену увагу почали приділяти їх “перевихованню”. Одним з найголовніших важелів такого виховання якраз і була доля митців, яких було репресовано в 1933-1934 рр.

Про увагу до національної форми української культури свідчать й інші факти. Так, у постанові ЦК КП(б)У від 29 травня 1936 р. відзначалося, що керівники “Українфільму” зробили “трубу політичну помилку, не забезпечивши своєчасного випуску українських варіантів кінофільмів “Я люблю” та “Однажды летом”. При цьому директору вищеназваної організації доручалося “вжити заходів, які б попереджали такі помилки у подальшій роботі Київської та Одеської кіностудій”³².

Протягом цього часу виходить також чимало постанов вищих органів влади, спрямованих на більш успішний розвиток української культури, серед яких можна знайти рішення, присвячені розвитку хорової справи в Україні³³, виданню українського фольклору³⁴, створенню українського театру народної творчості³⁵, критиці недостатньої українізації у роботі театрів Дніпропетровщини³⁶ тощо. Зокрема, у останній постанові, наголошувалося на необхідності “провадити твердіше лінію на поповнення театрів кваліфікованими артистичними силами, насамперед українцями, закріплюючи гарних працівників і забезпечуючи уважне й товариське ставлення до них. Поставити ширше і серйозніше роботу коло висування на керівну роботу і на провідні ролі кращих перевірених українських кадрів”³⁷.

Чималою мірою посиленню уваги до розвитку української культури сприяло і призначення на посаду голови новоутвореного на початку лютого 1936 р. управління мистецтв при РНК УСРР А.Хвилі³⁸, який ставав одним з найбільш послідовних прихильників національної форми української культури.

4.1. Література та мистецтво

Однак таку увагу національній формі української культури владні структури приділяли лише до середини 1937 р. Після цього, в зв'язку з розгорнутою боротьбою з українським націоналізмом, розпочався новий наступ на українську культуру. Сценарій цього наступу був багато в чому схожий з тим, який відбувся у 1933 р. Більшовицькі ідеологи знову знайшли шкідників у музичному та образотворчому мистецтві. Звинувачення стосувалися “засилля” дореволюційної тематики в музичних творах, румунізації молдавського фольклору, “націоналістичної” тематики бойчуків тощо³⁹. Не обійшлося без шкідників і у літературі. Проте в галузі літератури та мистецтва опала торкнулася в першу чергу тих митців, які мали найбільш приятельські стосунки з “буржуазними націоналістами” А.Хвилею, П.Любченком та ін.

Так, у протоколах допитів органами НКВС П.Маркітана, колишнього голови Чернігівського обкому КП(б)У, говорилося про належність українського драматурга І.Микитенка до антирадянської націоналістичної організації. Про свою зустріч з драматургом, яка відбулася у 1935 р., колишній партійний функціонер розповідав так: “Я розповів йому про важке становище в селах деяких районів Чернігівської області, заявив, що про Чернігівщину в центрі не турбуються і висловив своє незадоволення партійним керівництвом в Україні, яке призвело до такого важкого становища. У відповідь Микитенко сказав, що українцям зараз взагалі важко, що українців затискають і що задача всіх справжніх українців зараз полягає у тому, щоб протистояти “москалям”, що наїхали в Україну і, об'єднавшись, дружно відстоювати свої українські інтереси. В цій же бесіді Микитенко назвав Любченка і Хвилю як людей, що багато робили для відстоювання українських національних інтересів”⁴⁰. На думку ж компартійної еліти, навіть самого такого поняття – українські національні інтереси – не мало бути.

Вище компартійне керівництво вже не задовольняло те рівноправне становище української та російської культури, яке

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

намагалися зберегти в Україні керівники КП(б)У в 1933-1937 рр. Компартійна верхівка розуміла, що ідея інтернаціоналізму не може бути в основі ідеологічного обґрунтування побудови міцної централізованої держави. Тому ще з 1936 р. починається вихваляння російського народу, роз'яснюється його месіанська роль у розвитку інших народів СРСР. Однак для цього потрібно було змінювати оцінку Російської імперії як “тюрми народів”. Втім, і у цьому випадку ідеологи більшовизму знайшли вихід. Так, наприклад, у “Правді”, у статті, присвяченій мистецтву російського народу, говорилося, що “російський народ створював свою музикальну культуру всупереч устремлінням і бажанням панівного класу”. Виявлялося, що навіть творчість найвидатніших композиторів була ворожою експлуататорам, бо цим митцям “ввижався вільний дух російського народу, інтернаціоналізм. Дух національної виключності був чужим російському музичному мистецтву”. Звідси випливає, що “братерська допомога та підтримка великого російського народу є однією з гарантій успішного розвитку музичного мистецтва народів СРСР”⁴¹. Тобто, замість ідеї рівноправного розвитку культур всіх народів СРСР, пропагувалася думка про вищість саме російської культури.

Та все-таки репресії стосовно українських митців у 1937-1938 рр. не сягнули тих вершин, як це було в 1933 р., як це було і у випадку з партійними та державними функціонерами України в 1937-1938 рр. Опальних діячів літератури та мистецтва в цей час, зазвичай, фізично не знищували. Щоправда, на тих, кого було репресовано раніше, порушили нові справи. Причин цьому декілька. По-перше, найвидатніші українські митці вже не були небезпечними для радянської влади, адже їх дух спротиву було зламано ще в 1933-1934 р. Корегувати ж їх діяльність не було великою складністю. По-друге, сталінське оточення прекрасно розуміло, що виховати гарного поета і назначити нового компартійного функціонера – це не одне і те ж саме, для творчості потрібен був талант.

4.1. Література та мистецтво

По-третє, маховик репресій у 1937-1938 рр. відразу ж мав більш широке спрямування, аніж у 1933-1934 рр., коли він стосувався, в основному, саме національно-культурного будівництва. А оскільки в кінці 1938 р., внаслідок небезпечного міжнародного становища, сталінське оточення трохи пом'якшило своє ставлення до України, то можна назвати і четверту причину більш м'якого ставлення органів НКВС до українських митців – не встигли закінчити оформлення сфабрикованих справ.

У цей час згортається літературно-мистецьке життя мовами національних меншин. Та інакше й бути не могло, адже відтепер будь-яка робота, що провадилася не “мовою більшовизму” та не мовами титульних націй, визнавалася контрреволюційною. Вже 14 квітня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення закрити польський театр, який “внаслідок обмеженої бази польського глядача” не міг більше існувати. Це рішення, як і завжди в подібних випадках, спочатку прийняв колектив польського театру⁴², воно було логічним продовженням постанови ЦК КП(б)У від 10 квітня про реорганізацію шкіл мовами національних меншин.

Проте згортання культурної роботи рідною мовою стосувалося представників не всіх національних меншин. Серед представників єврейської національності така робота не згорталася, владні структури продовжували її підтримку, про що, зокрема, свідчить постанова РНК УРСР від 29 березня 1938 р. “Про асигнування обігових коштів Державному єврейському театру”⁴³. У цьому випадку, мабуть, давалося взнаки міжнародне становище, де єврейська проблема активно обговорювалася.

Загалом же, аналізуючи національну політику ЦК ВКП(б) у галузі літератури та мистецтва у 1932-1938 рр., ми дійшли таких висновків:

- до 1933 р. компартійне керівництво України, культурною ділянкою роботи якого опікувався наркомат освіти на чолі з М.Скрипником, сприяло перш за все розвитку української літератури та мистецтва, вважало українську культуру провідною

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

в Україні. На певному етапі така посилена увага до усього українського стала заважати потребам тоталітарної держави. Українське культурне відродження зовсім не входило в плани компартійного керівництва. Така політика наркомату освіти в розвитку національної культури виходила за межі політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.;

- зміни в регулюванні розвитку літератури та мистецтва, які відбулися у 1933-1937 рр., були спрямовані насамперед на уніфікацію і централізацію культурного життя, ліквідацію національного змісту творів українських митців. Єдиним творчим методом ставав так званий “соціалістичний реалізм”. При цьому зберігалися національні форми культур різних народів, але російська поряд з українською ставала основною;

- чергові зміни, які відбулися у другій половині 1937 – 1938 рр., були покликані утвердити панівну роль російської культури у розвитку літератури та мистецтва інших народів. Компартийна еліта мала наміри перетворити українську літературу та мистецтво у непотрібний придатак до російського, поступово ліквідувавши не лише їх національний зміст, але й українську форму. Проте прискоренню цих процесів завадило наближення відомих міжнародних подій.

4.2 Культосвітні заклади.

Робота культосвітніх закладів – це та ділянка культурного будівництва, яка поряд з початковою та середньою освітою безпосередньо впливала на самі широкі верстви населення України. Ба навіть культосвітні заклади мали значно ширший вплив, ніж школа, оскільки вони охоплювали своєю діяльністю не лише дітей, а й дорослих. Роботу в культосвітній галузі компартійне керівництво спрямовувало як на підвищення культурного рівня населення, так і на зміну світогляду людей, на виховання народних мас у комуністичному дусі. Компромісний же підхід до вирішення національного питання і 1920-х рр. сприяв посиленню авторитету компартії, встановленню довіри до неї з боку самих широких верств населення.

Національна політика ЦК ВКП(б) у культосвітній сфері, основу якої в 1920-1930-ті рр. складала запроваджена XII з'їздом РКП(б) у 1923 р. політика коренізації, була одним з найважливіших чинників завоювання довіри населення України. До революційних подій будь-які прояви українського культурно-освітнього життя в Російській імперії переслідувалися, і тому увага компартійного керівництва до культосвітньої роботи українською мовою підвищувала його авторитет. Та водночас це був і важливий засіб виховання українців у потрібному владним структурам дусі. Особливого значення така виховна робота набувала в час зміцнення тоталітарного ладу в СРСР, коли прискореними темпами руйнувалися старі звичаї та традиції і створювалися нові. Саме виховна роль й була основним напрямком діяльності культосвітніх закладів протягом 1932-1938 рр.

Розглядаючи національний бік такої діяльності, ми повинні звернути увагу на такі аспекти проблеми. По-перше, треба з'ясувати як враховувалися національне питання в культосвітній роботі до 1933 р., тобто до змін пріоритетів у

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

національній політиці ЦК ВКП(б). При цьому варто розглянути ставлення компартійного керівництва України до культосвітньої роботи як українською мовою, так і мовами національних меншин. Слід також висвітлити, які були пріоритети національної політики у цій галузі культури.

По-друге, варто звернути увагу на стан культосвітньої роботи в 1933-1938 рр. При цьому треба простежити, як вплинула на таку роботу зміна національної політики, започаткована в 1933 р., як змінився зміст роботи в культосвітній сфері. Не можна залишити поза увагою і розвиток культосвітніх закладів мовами національних меншин. Слід також відзначити нові методи роботи, які застосувало компартійне керівництво у цій галузі.

Робота культосвітніх закладів була важливим чинником “укорінення” влади комуністів в Україні. Адже від того, якою мовою велася культурна робота з широкими масами населення, залежав вплив владних структур на умонастрої цих людей, їх ставлення до радянської влади. Це добре розуміла компартійна верхівка. Тому в своїй постанові від 23 червня 1923 р. ЦК РКП(б) зазначив: “У республіках та областях, прагнучи завоювати підтримку трудящих мас населення, необхідно в більшій мірі, ніж у центральних районах, іти назустріч елементам, що є революційно-демократичними або навіть просто лояльними щодо Радянської влади... Тільки таким чином можна буде успішно позбутися місцевого націоналізму і перевести на сторону Радянської влади широкі верстви місцевого населення”. Серед першочергових заходів по залученню місцевого населення до числа своїх прихильників ЦК РКП(б) у цій постанові назвав організацію клубів та інших освітніх установ місцевими мовами¹. Зрозуміло, вплив комуністичних ідей під час створення таких установ був не вельми значним.

Відкриттям клубів, музеїв, бібліотек, розповсюдженням художньої самодіяльності, заходами по ліквідації неписьменності

владні структури намагалися не лише підняти культурний рівень населення, але й боротися з традиційним побутовим укладом народних мас. Тому врахування національних особливостей у цій роботі було дуже важливим. Керівництво наркомату освіти до 1933 р. розглядало українізацію культосвітніх закладів як один з методів соціалістичного будівництва. Тому, незважаючи на розпочатий у 1929 р. наступ на українське селянство, українізація культосвітніх закладів у 1930-1932 рр. не лише не припинилася, а й посилилася. Одним із яскравих виявів цього було рішення керівництва наркомату освіти УСРР від 21 квітня 1932 р. Занепокоєні недостатньою кількістю українських книжок у бібліотечних фондах, керівники освітянської галузі своєю постановою “Про стан роботи масових бібліотек” ухвалили таку резолюцію, згідно з якою у плановому комплектуванні масових бібліотек літератури українською мовою повинно було бути не менше ніж 85%, а в держкомплектуванні - всі 100 %².

Яскравим прикладом посилення уваги до національної форми та змісту в культосвітній роботі може слугувати постанова наркомату освіти УСРР від 4 серпня 1932 р. “Про організацію стаціонарних та заочних державних курсів українознавства”. Згідно з цією постановою такі курси організовувалися “по всіх районних та міських центрах”, причому як стаціонарні, так і державні³. Такі курси були обов’язкові для працівників радянського та промислового апарату, а одним з ключових завдань на іспитах, які мали скласти всі ті, хто закінчив такі курси, було “обізнання з творами жовтневої та дожовтневої (української) літератури”⁴. Це вже свідчило про увагу не лише до національної форми такої роботи, а й до національного змісту.

Потрібно визнати, що таких вагомих успіхів у справі українізації, як у галузі освіти, культосвітні заклади не мали. Це й не дивно. Оскільки українізація культосвітньої роботи відбувалася поряд із її більшовизацією, то українці з недовірою ставилися до таких заходів компартійного керівництва. Виховати

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

молоде покоління в потрібному компартійному керівництву дусі було набагато легше, аніж перевиховати тих людей, у яких уже сформувалися свої погляди на життя. Крім того, для такої роботи ще просто не вистачало перевірених кадрів, які б могли впроваджувати рішення ЦК ВКП(б) у життя. Для виховання таких кадрів, які, до речі, виховувалися саме в освітніх установах, потрібен був час. Тому закономірним можна вважати той факт, що у 1931 р., у той час, як українізація вищих учбових закладів становила 80%, серед культосвітніх закладів (клубів) українською мовою працювало лише 52,8%. При тому, наприклад, перевірка 10 українізованих клубів у м. Дніпропетровську виявила, що українською мовою виконана художньо-плакатна робота, а вся інша проводиться переважно російською мовою. Однак, у порівнянні з 1928 р., коли українською мовою вели свою роботу лише 28,2% клубів, це був помітний прогрес⁵.

Із призначенням на посаду другого секретаря ЦК КП(б)у П.Постишева боротьба з проявами українського націоналізму не минула культосвітні заклади, і, перш за все, ті з них, де відчутним впливом користувалися ідеї націонал-комуністів. Найбільше постраждали від зміни пріоритетів національної політики масові бібліотеки та музейні установи України. Проте пошуки націоналістів у цих установах почалися дещо пізніше, аніж в інших галузях культури. І це зрозуміло. Адже роль музеїв та бібліотек була виконавчою, і, перш ніж почати пошук “націоналістів” у цій сфері, компартійна верхівка мала довести “ворожість” ідей українських націоналістів у інших галузях.

Так, наприклад, лише в липні 1933 р. наркомат освіти УСРР прийняв рішення, яким відмінив вищезгадану постанову про комплектування бібліотек як таку, що поставила “бібліотечні фонди України на шлях обмеженості”. У цьому новому рішенні підкреслювалося, що принципи формування бібліотечних фондів мають не заважати “ознайомитися

українській людності з російською літературою”⁶. Проте справжня боротьба з “українським націоналізмом” у роботі масових бібліотек розпочалася у 1934 р.

Після оголошення листопадним 1933 р. пленумом ЦК КП(б)У українського націоналізму головною небезпекою в національному питанні, постало завдання припинити розповсюдження ідей українських націонал-комуністів. Одним із важливих засобів виконання такого завдання стає вилучення з бібліотек книг, які в тій чи іншій мірі пропагують ці ідеї. Вже 16 січня 1934 р. А.Хвиля у своїй записці до ЦК КП(б)У пропонує “визначити такі твори, які підлягають вилученню”. Проте, турбуючись про книжковий фонд бібліотек, він зазначив необхідність “уважного перегляду кожного твору, аби не припустити перекручень та визначити до вилучення лише ті з цих книжок, де протягується в тих чи інших формах контрреволюційна націоналістична пропаганда”. Зазначивши, що перший такий список вже був розісланий на початку січня, А.Хвиля зауважує: ”Зараз є факти, що сигналізують про небезпеку повторення відомої вже своїми наслідками так званої чистки бібліотек, що провадилася в 30-32 рр.”. У зв’язку з такими фактами він рекомендує видати постанову про негайне припинення вилучення книг поза вказівками ЦК КП(б)У і просить допомоги кадрами для роботи по визначенню такої літератури⁷.

Компартійне керівництво України виконало це прохання. 5 березня 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про затвердження комісії по перегляду книжкового фонду бібліотек”. Головою цієї комісії, яка створювалася для загального керівництва такого перегляду, був призначений А.Хвиля. У цій же постанові було враховане й інше прохання А.Хвилі – “заборонити вилучення літератури з масових бібліотек без санкції центральної комісії при наркомосі”⁸.

Та така робота була дуже клопіткою. У довідці про вилучення шкідницької літератури, яка була надіслана до ЦК

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

КП(б) наприкінці 1934 р., зазначається: “Практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книжок не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їх твори підлягають вилученню і знищенню”⁹. До першого такого списку, надісланого на місце у квітні 1934 р., ввійшло 46 авторів. У його склад входили прізвища всіх тих партійних та культурних діячів, діяльність яких була засуджена, а самі вони заарештовані.

Але твори М.Скрипника ця комісія самочинно ввести в цей список остерігалася – занадто великий ще був авторитет і самого колишнього наркома освіти, і тих посад, які він займав. З цією метою 26 березня 1934 р. була видана спеціальна постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про вилучення творів М.О.Скрипника”¹⁰. Щоправда, і після цієї постанови чотиритомник творів М.Скрипника не вилучили з бібліотек. Втім, цю помилку швидко виправили. У доповідній записці до ЦК КП(б)У від 4 квітня 1934 р. А.Хвиля зауважив, що “в усіх томах творів М.Скрипника є цілий ряд шкідливих, націоналістичних троцькістських теорій та настанов”. Проаналізувавши кожен із томів, він робить висновок: “Я вважаю за потрібне дати розпорядження про включення творів М.О.Скрипника до списку книжок, які треба вилучити з бібліотек, або, в крайньому разі, не видавати на руки”¹¹. Такі списки протягом 1934-1938 рр. постійно поновлювалися.

Надалі дії по вилученню “шкідницької” літератури були доведені ледь не до автоматизму. Лише хто-небудь потрапляв у списки підозрюваних, його твори одразу ж потрапляли в цей чорний список. Компартійне керівництво було змушене, щоб не втрачати бібліотечний фонд, постійно наголошувати на тому, що без списків книги вилучати не можна¹². Проте багато керівників на місцях вважало за краще перестрахуватися. Адже тих працівників, які в силу якихось причин своєчасно не виконували розпоряджень про вилучення літератури, чекала сувора кара. Так, наприклад, члени комісії по перегляду

книжкового фонду бібліотек у поданій у кінці 1934 р. доповідній записці в ЦК КП(б)У зазначали: “Внаслідок перевірки виявлено, що по Вінницькій, Дніпропетровській областях у низці бібліотек й досі на полицях перебуває контрреволюційна націоналістична література, винних звільнено і матеріали подано до органів НКВС”¹³.

Внаслідок таких масових вилучень, незважаючи на активну видавничу діяльність, у 1933-1934 рр. відчутно зменшився бібліотечний фонд. Так, у середині 1934 р. він становив 90,2 %, а в середині 1935 р. - 93,4% від тієї кількості книг, яка була в бібліотеках у відповідний час у 1933 р. Лише починаючи з 1936 р. бібліотечний фонд перевищив показники 1933 р.¹⁴.

Подібна ситуація склалася і у видавництві книг. Після того, як на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У саме український націоналізм було визнано головною небезпекою в національному питанні, випуск книг українською мовою відчутно зменшився. Якщо у 1933 р. випуск книг порівняно з 1932 р. складав 98,7 %, то у 1934 - 79,3%, а в 1935 - 72,5%. Щоправда, у 1936 р. українською мовою надрукували вже майже стільки книг, як і у 1933 р., але у 1937 р. знову помічається зменшення¹⁵. Тобто рівня 1932 р. досягти не вдалося. Найбільш помітно боротьба з “українським націоналізмом” відбивалася на видавничій діяльності саме у 1934 р., коли російською мовою було надруковано 31% усіх книг, випущених в Україні¹⁶.

Не дивно, що саме у 1934 р., а не на рік раніше, суттєво зменшився відсоток книг, виданих українською мовою. Адже плани видавництва на 1933 р. склалися ще у 1932 р., тому під час корекції національної політики заборонялися лише видання окремих праць, але повністю змінити план було дуже важко. До того ж ситуація довгий час була неясною, чітких вказівок від керівництва не надходило, а отже, видавництва продовжували друкувати те, що було заплановано. Тобто нічого нового до плану видавництва не включали, а от цілий ряд книг, які вже

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

були готові до друку, а то вже й надруковані, вилучалися. З цієї причини, наприклад, видавництво “Література і мистецтво” виконало свій план лише на 32,9%. У роз’ясненні з приводу такої роботи говорилося: “Невиконання програми пояснюється переглядом авторського портфеля видавництва, засміченого контрреволюційно-націоналістичною літературою”. Всього у цьому видавництві довелося списати книг на 226 тис. крб., серед авторів яких М.Скрипник, М.Хвильовий, О.Вишня і навіть І.Франко (“за ідеологічно шкідливий підбір творів контрреволюціонером Ріпою”). У список вилучених книг потрапив навіть шевченківський “Кобзар” (“за ідеологічно шкідливий вступ та примітки Річицького”)¹⁷.

Та вже у кінці 1933 р. нові керманічі України “виправили” ситуацію і не включали у видавничі плани книг, авторами яких були “вороги народу”. Змінилося і керівництво самими видавництвами. Так, наприклад, аналізуючи стан справ у “Дитвидав’”, автори пояснювальної записки до тематичного плану цього видавництва на 1934 р. писали: “Перш за все потрібно було вичистити весь той мотлох, що занесений був контрреволюційним керівництвом у видавництво “Молодий більшовик”. Поруч з націоналістично-петлюрівською ідеологією в мові, в змісті і оформленні дитячих книжок практикувалося відкидання російських письменників та російської літератури”¹⁸. А звідси робився висновок про необхідність збільшення видавництва книг російською мовою.

Після цього, зрозуміло, кількість таких книг істотно зросла. Мало того, видавці намагалися якомога менше друкувати творів українських письменників. Адже було невідомо, чи не виявиться той чи інший митець “ворогом”. Така обережність не дивувала, бо арешти українських письменників у 1934 р. продовжувалися. Компартійне керівництво зрозуміло, що ситуацію треба якось змінити. Видавництвам були надіслані інструкції, у яких вказувалося на ці недоліки. Так, наприклад, у листі відділу культури і пропаганди при ЦК

КП(б)У до директора видавництва “Український робітник” Озерського наголошується на тому, що видавництво “видає російською мовою значно більший тираж книг, ніж мовою українською. Вважаємо такі свавільні дії за цілком неприпустимі, бо вони порушують директиви партії в національному питанні”. Надалі наказувалося всі питання погоджувати з відділом культури і пропаганди ленінізму при ЦК КП(б)У¹⁹. Внаслідок таких зауважень відсоток книг українською мовою в 1935 р. відчутно збільшився. Від національної форми української культури компартійне керівництво відмовлятися поки що не збиралося.

Цікавий приклад такої прихильності до національної форми української культури знайшов відображення і у розповсюдженні платівок. Виходячи із збуту платівок, харківська торгова спілка “Універмаг” надіслала 31 липня 1935 р. до заводу грамплатівок лист, у якому відмічалось: “української тематики прохання не давати, так як такої у нас в більш ніж достатній кількості”. Натомість прохалося відвантажити платівки “виключно легкого жанру”, яких до того було лише 2% з усього репертуару. З цього можна зробити висновок, що платівок легкого жанру українською мовою не було, а українська тематика, про яку згадують дописувачі, зроблена в комуністичному дусі, а отже, нецікава для слухача. Окрім того варто наголосити, що основними покупцями були саме жителі міст, а основній масі їх, якщо до того ж згадати тогочасну боротьбу з “українським націоналізмом,” українська тематика не була цікава. Треба також підкреслити, і це, мабуть, було головною причиною слабого збуту, що, як підкреслюється у листі, “такий же репертуар Ви відвантажили і всій іншій торговій сітці, що продає ці платівки по цінам, які набагато нижче наших”²⁰.

Та у владних структурах не збиралися розбиратися у суті листа. Якраз у цей час розгорнулася перевірка стану українізації у трьох областях, компартійна верхівка більше уваги

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

почала приділяти розвитку національної форми української культури. Тому С.Косіор 8 жовтня надсилає М.Демченку (секретарю Харківського обкому) листа. У ньому говориться: “Тов. Демченко! Прошу Вас розслідувати цю справу і автора цього листа покарати”²¹.

Відповідь не забарилася. У рішенні бюро харківського обкому від 13 жовтня відзначалося, що лист “з’являється документом антирадянським, скерований на зрив розповсюдження на Харківщині грампластинок українських народних пісень, є випадом великодержавного шовінізму. Запропонувати директору універмагу т. Найденову негайно зняти з роботи Заславського та Бреєва”²². Питання ж про те, щоб зробити більш цікавою українську тематику, не піднімалося. Та й не входило це у плани компартійної верхівки, адже за рамки провінційності у розвитку української культури виходити не дозволялося. Адже боротьба із національним змістом української культури, з так званим “українським націоналізмом” продовжувалася.

Досить помітно відобразилася ця боротьба з в музейній справі. Інакше бути й не могло – адже на чолі більшості музеїв знаходилися прихильники українських націонал-комуністів, серед яких була досить популярною теорія безбуржуазності української нації. Сектор науки комісаріату освіти, у віданні якого знаходилися музеї, за словами А.Хвилі, “сам перебував у віданні махрових націоналістів-контрреволюціонерів / Коник, Яворський, Черняк, Оверський, Кубровський та ін./”. Тож зрозуміло, що “за їх керівництвом майже всі головні музеї були перетворені на осередки розташування націоналістичних сил”²³.

У чому ж була основна суть звинувачень? У доповідній записці “Про стан музейної справи в Україні” А.Хвиля зазначав: “Науково-дослідна робота була спрямована на розвиток основних націоналістичних тверджень, суть яких полягала у відриві України від Радянського Союзу. Практично це виявилось у підборі відповідних експонатів та настирливому бажанні показати “європеїзм” української культури, її

“безбуржуазність” та відмінність шляхів її розвитку від розвитку російської культури... Вихідним моментом і політичною цілеспрямованістю цих виставок було відірвати увагу робітничо-колгоспних мас від сучасного і прищепити їй сліпе преклоніння перед культурою минулого як культурою безкласовою, “народною”, “безбуржуазною”, національно єдиною і монолітною по суті”²⁴. Минула культура, на думку компартійних керманичів, не могла бути кращою за культуру, сучасну їм. Виходячи з таких аргументів, в експозиціях треба було показувати не досягнення української культури дореволюційного періоду, а її важке становище в той час. І обов’язково на кожному кроці підкреслювати її схожість з культурою російською – така вимога ставала необхідною в умовах уніфікації і централізації культурного життя.

Незважаючи на те, що “старі кадри усунено в великій кількості і замінено новими”, дописувач наголошував на тому, що робота в цьому плані проведена недостатня, що “ми ще й досі маємо вихватки класового ворога”. Через це А.Хвиля пропонував: “Перевірити наявний склад робітників музеїв, їх соціальний склад та фахову підготовку... В зв’язку з тим, що музеї використовувалися як місце, де перебуває велика кількість ворожих націоналістичних елементів – перевірити увесь склад музейних робітників і вигнати звідти ворожий елемент”²⁵. Наслідки таких перевірок яскраво ілюструє лист до ЦК КП(б)У директора Українського Центрального музею революції Адамовича з проханням про звільнення в зв’язку з неможливістю працювати (всіх помічників заарештували)²⁶.

Після звільнення музейних установ від “шкідників” ситуація на деякий час стабілізувалася. Інакше й бути не могло, адже кадрів і так катастрофічно не вистачало. Компартійне керівництво України почало навіть турбуватися про культурні надбання. Однак все це робилося з пропагандистських та політичних міркувань. Так, наприклад, характеризуючи стан пам’ятників української культури, І.Кириленко та А.Сенченко

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

в доповідній записці до ЦК КП(б)У від 25 червня 1936 р. зазначали: “Уривки з творів Л.Українки і П.Мирного увійшли в підручники для шкіл, їх знає наша молодь, отже, варто було б привести до ладу їх могили. Це коштуватиме недорого, але, безперечно, матиме велике культурно-політичне значення”²⁷. Із заснуванням на початку лютого 1936 р. управління мистецтв при РНК УСРР на чолі з А.Хвилею²⁸ увага до музейної справи посилювалася.

Проте у 1938 р. ситуація з “ворогами” знову повторюється. Знову таки після ліквідації “буржуазних націоналістів” у вищих ешелонах влади України, після опанування ситуації, нове керівництво УРСР не забуло й про музеї. У жовтні 1938 р. РНК УРСР видало постанову “Про музеї України” у якій констатувало незадовільний стан таких установ. У черговий раз було зазначено, що “підготовкою кадрів і очищенням музеїв від класово-ворожих елементів не займалися”²⁹. Проте таких масштабів, як у 1933-1934 рр. чистка музеїв, судячи з усього, все ж не мала - інакше ці музеї довелося б просто зачинити, бо кадрів і так не вистачало.

Деяко інший вектор розвитку мали у цей час інші засоби культосвітньої роботи. Швидкими темпами розвивалося самодіяльне мистецтво, збільшувалася кількість колгоспних театрів. Більш широкого розповсюдження діставав такий могутній засіб агітації, як кіно. Загалом компартійне керівництво зрозуміло, що легше створити нове, аніж переробити вже існуюче. У зв’язку з цим посилена увага приділялася саме новим методам культосвітньої роботи.

1 вересня 1933 р. ЦК КП(б)У видав постанову “Про роботу театру та самодіяльне мистецтво на селі”. У ній, зокрема, говорилося: “Радянський театр, як зброя повсякденної політики і культурної роботи на селі, є одним з впливовіших мистецьких засобів виховання трудящих в дусі соціалізму. У жвавій, зрозумілій широким масам художній формі, поєднуючи театральне дійство з музикою, співом, танком - колгоспний

театр мусить підносити загальний культурний рівень трудящих, стати найулюбленішим місцем відпочинку трудящих мас”. Зазначивши, що театр і самодіяльні гуртки перебувають у незадовільному стані, ЦК КП(б)У ухвалив рішення про збільшення кількості сільських державних театрів до 42 (було 28), серед яких мало бути 4 російських, по одному німецькому, болгарському, єврейському, польському та молдавському. Тут же наказувалося організувати вже у 1933 р. 30 естрадних груп для постійного обслуговування села. Постачання членів таких естрадних та театральних груп пропонувалося встановити на рівні із сільськими вчителями³⁰.

Оскільки метою діяльності таких театрів та естрадних груп було комуністичне виховання на селі, то у постанові наголошувалося, що вони “можуть давати не більше 20% вистав у райцентрах, перебуваючи весь час безпосередньо в колгоспах, МТС та радгоспах”. Окрім того, самодіяльне мистецтво, розвитку якого компартійне керівництво теж збиралося сприяти, теж мало стати “складовою частиною цілої політико-виховної роботи на селі”. А для цього і театри, і самодіяльне мистецтво потрібно було “очистити від ворожих елементів, на чолі поставити комуністів”, а репертуар для таких виступів мали підбирати компартійні органи. Щоб справа ця здавалася престижною і з метою більш широкої демонстрації турботи радянської влади про розвиток села, роботу театрів та самодіяльних гуртків пропонувалося широко висвітлювати в пресі³¹.

Про те, що метою культосвітньої та масово-політичної роботи було “комуністичне виховання” свідчить і директива ЦК ВКП(б), в результаті обговорення якої на засіданні Донецького бюро обкому 13 листопада 1934 р. постановили: “Запропонувати усім парторганізаціям в своїй організаційній та масово-політичній роботі серед німців вимагати від німецького населення повного припинення зв’язку із буржуазно-фашистськими організаціями: отримання грошей, посилок,

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

пояснюючи, що радянська держава не буде терпіти ані найменших спроб антирадянських дій”³². Отримання допомоги почало вважатися антирадянським актом, оскільки, на погляд компартійних керівників, у міжнародному товаристві повинні вважати, що в СРСР життя найкраще.

Наприкінці цього ж 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Про організацію та проведення 1-ої Всеукраїнської Олімпіади самодіяльного мистецтва ім. XVII Всесоюзного та XII Всеукраїнського з’їздів партії”. Згідно з цим рішенням, олімпіада проходила на конкурсній основі. Спочатку планувалося провести районні, потім обласні, а наприкінці квітня 1934 р. – Всеукраїнську олімпіаду, присвятивши її святу 1 травня³³. Хоча в березні 1934 р. компартійне керівництво України було змушене перенести термін цих олімпіад³⁴, проте надалі ці заходи стали традиційними.

Більшість творів на цих олімпіадах виконувалася українською мовою. Проте це співвідношення з часом змінювалося. Так, якщо з 1 квітня 1936 р. по 1 квітня 1937 р. частка україномовних творів, виконаних під час таких олімпіад, складала від 63% (декламації) до 81% (хори), то в такий же період 1937-1938 рр. відповідно 60 і 72%³⁵. Якщо ж врахувати, що нова хвиля боротьби з українським націоналізмом розгорнулася в другій половині 1937 р., то таке зменшення у виконанні творів українською мовою стане більш помітним. Варто також додати, що відчутно зменшилася кількість виступів, виконаних мовами національних меншин (крім єврейської мови). Нові віяння в національній політиці ЦК ВКП(б) не могли не відбитися на самодіяльному мистецтві.

Про ту значну увагу, яку приділяло компартійне керівництво розвитку національного самодіяльного мистецтва, свідчать чимало постанов ЦК КП(б)У. Протягом 1935-1936 рр. були прийняті постанови про організацію ансамблю українського народного танцю³⁶, про проведення серед молоді фестивалю української пісні, музики і танцю³⁷, про розвиток хорової

справи в Україні³⁸, про організацію ансамблю польської народної пісні та танців³⁹ тощо. Такі колективи слугували не лише гарним виховним засобом, але використовувалися й для зовнішньої пропаганди. Наприклад, у записці до КП(б)У від 31 березня 1935 р., написаної з приводу розвитку молдавських музичних програм, зазначалося: “Ми можемо й повинні досягти кращих музичних передач (хоча б у порівнянні з Бухарестом)”⁴⁰. Тобто головним для розвитку того ж молдавської мистецтва та самодіяльності був саме зовнішній стимул.

Проте ті культосвітні заклади, які не вдавалося більшовизувати, підлягали ліквідації. Так, наприклад, сталося з товариством політкаторжан. Спочатку постановою оргбюро ЦК КП(б)У від 26 травня 1935 р. “за відсутність більшовицького керівництва (члени товариства засмічені націоналістами, есерами, меншовиками” йому оголосили догану із заборонаю займатися видавничою та викладацькою роботою⁴¹, а згодом і зовсім розпустили. Подібна доля чекала й будинки польської культури у Києві, Вінниці та Проскуріві, які “потрібних контингентів робітників-поляків для свого існування” не мали⁴².

Проте варто відзначити, що компартійне керівництво в 1933-1937 рр. все ж таки намагалося проводити культосвітню роботу мовами національних меншин, більшовизувавши її. Про це свідчить, зокрема, ряд постанов ЦК КП(б)У, спрямованих на поліпшення роботи Держнацменвидаву, остання з яких була видана 19 квітня 1937 р. У цій постанові увага звертається передусім на незадовільний стан роботи по видавництву німецької та польської літератури⁴³. Свідченням цьому також є постанова оргбюро ЦК КП(б)У від 11 листопада 1935 р. “Про польські клуби в Києві, Вінниці, Проскуріві”. Незважаючи на незадовільну роботу всіх цих клубів, компартійна верхівка України закрила лише один з них, посиливши керівництво двома іншими⁴⁴. Прикладом цього може слугувати також той факт, що на олімпіадах художньої самодіяльності виконувалися твори мовами національних

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

меншин⁴⁵ тощо. Чималій мірі такому ставленню до культосвітньої роботи мовами національних меншин сприяла постанова Народи при Раді Національностей ЦВК СРСР від 3 квітня 1935 р., у якій наголошувалось: “Звернути увагу наркомосів союзних республік на незадовільну постановку на місцях роботи по культурному розвитку національних мов та відсутність належного керівництва цими”⁴⁶. Та й взагалі, вище компартійне керівництво до 1938 р. відмовлятися від культосвітньої роботи мовами національних меншин не збиралося.

Загалом же, аналізуючи національні аспекти культосвітньої роботи, ми дійшли таких висновків:

- та посилена увага, яку почав звертати скрипниківський наркомат освіти на українізацію культосвітньої роботи у 1931-1932 рр., виходила за межі коренізації. Завданням компартійного керівництва в Україні було опанування української стихії, а не розвиток української культури. Посилена увага до української форми культосвітньої роботи не була ворожою національному змісту такої роботи, а пропаганда національних цінностей була вже ворожою самій суті політики коренізації;

- у 1933-1938 рр. політика коренізації не згортається, відбуваються процеси уніфікації культосвітньої роботи, головним завданням якої була ліквідація національного її змісту. При цьому національна форма такої роботи залишалася, компартійне керівництво пильно стежило за її збереженням. Культосвітня робота ставала одним з найвпливовіших заходів комуністичного виховання, що й було основним завданням політики коренізації. Чимала роль при цьому стала відводитися російській мові та культурі, почала визнаватися месіанська роль росіян у розвитку інших культур.

4.3 Засоби масової інформації.

Засоби масової інформації відігравали важливу роль у здійсненні національної політики. Саме в газетах та журналах найбільш послідовно проводилося гасло компартійної верхівки про необхідність побудови української культури - “національної формою, соціалістичною змістом”. Саме через засоби масової інформації можна простежити зміни у формі національної політики ЦК ВКП(б). Адаже мова друкованих видань якраз і є найбільш яскравим її виявленням. Висвітлення ж позицій компартійної верхівки щодо кадрових питань, ставлення до мовної політики місцевих представників засобів масової інформації, допоможе розібратися в змісті національної політики. Щоб з’ясувати ці питання, варто звернути увагу на найголовніші аспекти проблеми:

По-перше, слід в’яснити, яка ситуація склалася в засобах масової інформації напередодні змін у національній політиці. Потрібно розглянути, які принципи запроваджувало керівництво КП(б)У в питанні мови друкованих видань, чим пояснювалася майже повна відсутність республіканської російськомовної преси, як задовольнялися проблеми національних меншин. Треба також простежити взаємозв’язок між змістом і формою національної політики.

По-друге, слід розглянути основні принципи мовної та кадрової політики в засобах масової інформації у 1933- 1937 рр. Особливу увагу при розгляді цього питання слід звернути на те, яке взаємовідношення було між формою і змістом національної політики, в’яснити причини непорозумінь. При цьому слід особливо виділити ставлення компартійної верхівки до друкованих видань національних меншин, з’ясувати причини скорочення їх кількості та реакцію на це партійних керівників. Також необхідно виокремити підходи компартійного керівництва до переходу преси на російську мову видання та пояснити, що саме

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

й чому змінилося в цьому питанні у порівнянні з попереднім періодом.

І, нарешті, третє завдання, яке ми ставимо перед собою в цьому дослідженні – простежити, як відобразилися масові репресії 1937 р. на національній політиці у пресі. Знову-таки, необхідно проаналізувати причини кардинальної зміни ставлення ЦК ВКП(б) до друкованих видань національних меншин. Крім того, слід розглянути нове співвідношення між російськомовними та україномовними періодичними виданнями в УРСР, з'ясувати, яку роль відігравала мова преси у формуванні принципів національної політики ЦК ВКП(б).

До кінця 1932 р. керівництво КП(б)У основною народністю України вважало українців, а всі інші сприймалися як національні меншини, у тому числі і росіяни. Статус національної меншини дозволяв цим народам мати засоби масової інформації рідною мовою. Причому це стосувалося як районних газет, які почали з'являтися після встановлення в 1930 р. двоступеневого адміністративного поділу, так і центральних газет та журналів мовою нацменшин. У питанні видання газетної та журнальної продукції російською мовою керівництво КП(б)У виходило з того, що росіяни мають достатньо центральних періодичних видань рідною мовою, і українські центральні видання не повинні дублювати їх. Така думка стала головною після від'їзду у 1930 р. П.Постишева з України.

Про те, що саме на початку 1930 рр. українська мова ставала головною в пресі, свідчать такі дані: якщо у 1927 р. з 195 назв газет в Україні українською мовою виходили 94 (48,2%), то у 1932 – 1278 з 1457 (87,7%)¹. Причому кількість російськомовних газет збільшилася несуттєво – з 90 до 113, тоді як інші газети нацменівськими мовами побільшало значніше – з 11 до 66. Тобто, якщо брати дані лише по Україні, то можна знайти підтвердження тому, що саме українці вважалися головною народністю, адже відсоток україномовних газет перевищував відсоток власне українців у республіці.

4.3. Засоби масової інформації

Такому становищу чималою мірою сприяв стан керівних кадрів в засобах масової інформації. Багато українських газет та журналів знаходилися в руках українських націонал-комуністів, які і вважали все українське головним в республіці. Так, наприклад, відповідальним редактором газети “Комуніст” був П. Любченко, за пропаганду в засобах масової інформації відповідав А.Хвиля, до складу редколегії “Більшовика України” входили А.Річицький та Є.Гірчак, головним редактором “Червоного шляху” був М.Яловий, головним редактором газети “За культурну революцію” був П.Кіяниця тощо.

З призначенням П.Постишева в Україну одним з перших його завдань було розміщення потрібних людей на керівні посади в засобах масової інформації. Так, наприклад, ще 9 лютого 1933 р. рішенням політбюро ЦК КП(б)У на посаду завідуючого відділом культури та пропаганди (далі – Культпроп), замість А.Хвилі, було призначено М.Попова, якого ЦК ВКП(б) послав в Україну з метою встановлення контролю над засобами масової інформації². Та вже 21 лютого, у зв'язку з великою кількістю роботи, ЦК КП(б)У просить ЦК ВКП(б) надіслати ще одного помічника з Москви на цю посаду – тепер вже Рабічева. На засіданні політбюро 23 лютого М.Попова затверджують відповідальним редактором газети “Комуніст”³, а 11 березня до складу редколегії журналу “Більшовик України”⁴. Подібні перестановки відбуваються і в інших журналах та газетах України.

Варто підкреслити, що до наступу на українських націонал-комуністів компартійна верхівка ретельно готувалася. Створивши у 1932-1933 рр. штучну хлібозаготівельну кризу та голодомор, владні структури з одного боку ліквідували опір селянства, яке й було основною соціальною базою українського національного руху, а з іншого скомпрометувало українських комуністів, які вимушені були виконувати накази з Москви. Варто також підкреслити, що чималий опір українізації існував і до грудневих постанов 1932 р. Ю.Шаповал підкреслює, що ще з

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

1926 р ДПУ ретельно збирало інформацію про прихильників українізації⁵.

Представникам засобів масової інформації з приїздом П.Постишева стало відразу зрозуміло, що відтепер головною метою їх діяльності повинна стати боротьба з українським націоналізмом. Про це, зокрема, свідчать і дії нового компартійного керівництва України стосовно головного редактора газети “За культурну революцію”, колишнього укапіста П.Кіяниці. У номері газети від 10 лютого 1933 р. він допустив помилку і надрукував рішення пленуму харківського обкому від 29 січня, яке на той час вже було засуджене як некритичне. Реакція на цю помилку була миттєвою. Того ж 10 лютого П.Кіяниці оголосили догану, а вже 12 лютого – виключили з партії⁶.

В листі до П.Постишева від 4 березня 1933 р., П.Кіяниця визнає, що його газета “не билася, як було потрібно викривленнями національної політики, з явищами злочинного ігнорування обслуговування нацменшин”. Крім того він відзначає і “засміченість” складу робітників газети “націоналістичними елементами”. Наприкінці листа він висловлює готовність боротися з українським націоналізмом. Але його доля вже була вирішена. Посади редактора йому вже доручити не могли. Тож, як бачимо, боротьба з “націоналізмом” в засобах масової інформації розпочалася перш за все, адже вони були могутнім важелем впливу на свідомість широких мас населення

Про те, що встановлення цілковитого контролю над засобами масової інформації було досить клопіткою справою свідчить звіт ЦК КП(б)У XII з’їзду КП(б)У. В ньому, зокрема, зазначається, що “журнальна продукція в порівнянні 1933 р. скоротилася. На початку 1933 р. була проведена перевірка журналів. Ті, які не зуміли об’єднати активу – були зачинені... Протягом 7 місяців 1933 р. за пропозицією Культпропу ЦК КП(б)У конфіскували 7 журналів і вирізали в них 70 статей за шкідливі формулювання.” Особливі турботи новим

4.3. Засоби масової інформації

пропагандистам в компартійному керівництві України доставляли літературні журнали, де “дуже негаразд обстояла справа. В більшості редакцій цих журналів засіли націоналістичні елементи, які намагалися протаскувати націоналістичні установки в журналах і перетворити їх в свою трибуну /”Червоний шлях”, “Західна Україна”, “Життя і революція» /. В 1933 р. проведена велика робота по очищенню редколегій, затверджено новий склад редколегій і редакторів всіх центральних журналів, частина журналів реорганізована”⁷. Новий склад редакторів семи літературних журналів секретаріат ЦК КП(б)У затвердив 9 вересня 1933 р.⁸, тобто на встановлення повного ідеологічного контролю за ними потребувалося 8 місяців.

Подібна “боротьба за кадри” тривала не лише в літературних журналах. 9 серпня 1933 р. постановою секретаріату звільнили від обов’язків членів редколегії “Більшовика України” Є. Гірчака та А.Річицького⁹, а на засіданні політбюро того ж дня було затверджено редколегію цього журналу, до складу якої ввійшли М.Попов, В.Затонський, М.Кілерог, П.Любченко, А.Хвиля тощо¹⁰. По суті, цим журналом керувало політбюро ЦК КП(б)У, причому цю відповідальну справу не ризикували доручити якомусь одному члену політбюро, керівництво здійснювалося колегіально.

Але, незважаючи на такий наступ на кадри українських націонал-комуністів в засобах масової інформації, кількість центральних україномовних журналів суттєво не зменшилася. Так, за станом на початок листопада 1933 р. із 106 журналів 83 видавалися українською мовою, 11 - російською, 4 - єврейською, 3 - німецькою та 5 – іншими мовами¹¹, частка україномовних газет складала 89%¹². Цим самим компартійна верхівка намагалася довести, що ніяких змін в національній політиці не відбувається, що боротьба ведеться не з українцями як такими, а лише з перегинами в національній політиці.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

Незважаючи на такі наміри, антиукраїнська спрямованість нової національної політики була зрозуміла багатьом. Адже репресії стосувалися саме тих керівників засобів масової інформації, які найбільш послідовно проводили політику українізації преси. Процес переходу місцевої преси на російську мову почав проходити самопливом. Та це поки що не відповідало цілям національної політики ЦК ВКП(б). Компартийна верхівка ставила за мету довести, що в національній політиці не відбулося суттєвих змін, а боротьба велася лише з “петлюрівською” українізацією. З допомогою української форми друкованих видань потрібно було ліквідувати національний зміст газет та журналів. Відчутне зменшення україномовної преси не входило в плани компартійного керівництва.

8 травня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У направив в обкоми телеграму, у якій висловлювалося незадоволення з приводу переведення місцевих газет на російську мову. У ній наголошувалося на тому, що “без погодження з ЦК категорично забороняється робити будь-які зміни в мові того чи іншого періодичного органа, в кожному окремому випадку це можна зробити лише після рішення ЦК”¹³.

Та все-таки протягом 1933 року кількість російськомовних періодичних видань збільшилася. Менш помітно це було, з вищезгаданої причини, у середовищі центральних, районних та обласних газет. Влада турбувалася про те, щоб “націоналізм” в Україні громили українською мовою. Так, наприклад, на прохання Донецького обкому щодо переведення обласної комсомольської газети “Молодий робітник” на російську мову компартійне керівництво України відповіло лише частковою згодою, дозволивши двомовне видання. А на прохання Дніпропетровського обкому про дозвіл видавати Мелітопольську районну газету російською мовою взагалі відмовило¹⁴.

Обласне керівництво такі ж вимоги ставило перед районною пресою. Але в період активної боротьби з українськими

4.3. Засоби масової інформації

націонал-комуністами неможливо було одним вольовим рішенням змусити редакторів видавати газети українською мовою. Про це, зокрема, свідчить і рішення бюро Донецького обкому КП(б)У від 3 грудня 1934 р., у якому говориться, що 9 районних газет, порушуючи рішення обкому, продовжують друкуватися російською мовою. Вимогу про переведення на українську мову видання зайвий раз повторили, і тільки редактору “Приазовського пролетаря” (м. Маріуполь) було “поставлено на вид”, і то лише тому, що на цей недолік звернула увагу в своїх публікаціях головна газета України - “Комуніст”¹⁵. Про “серйозність” цих вимог обласного керівництва свідчить також і те, що сама постанова була прийнята і розіслана російською мовою.

Про те, що українська центральна влада намагалася зберегти національну форму в засобах масової інформації свідчить також і те, що засновані у вересні газети політвідділів залізниць повинні були вживати українську мову. Так, згідно з рішенням політбюро від 25 вересня 1933 р. газети Південної та Катерининської залізниць, повинні були виходити двома мовами, а газета політвідділу Південно-Західної залізниці мала видаватися виключно українською мовою¹⁶.

Проте це рішення запровадити в життя довго не вдавалося. В тих політичних умовах, коли основним в національній політиці було гасло боротьби з українським націоналізмом, надзвичайно важко було переконати представників преси в необхідності видання газет залізниць українською мовою, тим більш, що керівництво залізницями знаходилося в Москві. 26 лютого 1934 р. в доповідній записці в ЦК КП(б)У сповіщалося, що, незважаючи на неодноразові попередження, газети всіх трьох залізниць продовжують виходити російською мовою¹⁷. На 5 березня 1934 р. було намічено розгляд цього питання на засіданні політбюро, але його відклали.

В листопаді цього ж року, після закінчення партійної чистки в Україні, Секретаріат ЦК КП(б)У знову повертається до цього питання. Культпропу (відділ культури і пропаганди ЦК КП(б)У)

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

було запропоновано внести пропозиції про мову залізничних газет, “виходячи з того, що преса на залізничному транспорті в основному повинна виходити українською мовою”¹⁸. На той час в Україні виходило 4 газети дорожніх політвідділів, з яких дві виходили повністю російською мовою, а дві невелику частину матеріалів вміщали українською мовою. Російською мовою виходили також 9 газет райполітвідділів залізниць¹⁹.

4 березня 1935 року була прийнята ще одна постанова ЦК КП(б)У, яка стосувалася мови газет залізниць. І лише після цієї постанови газети справді почали видавати українською мовою²⁰. Тобто те рішення, яке вперше прийняли ще 25 вересня 1933 р. було втілене в життя лише в березні 1935 р. І це не дивно – адже саме в 1935 р. владні структури України знову почали приділяти серйозну увагу українізації. Саме восени 1935 р. ЦК КП(б)У перевіряв стан українізації в Донецькій, Одеській та Дніпропетровській областях. З другої половини 1935 р. до червня 1937 р. українська влада знову приділяє значну увагу українізації.

У тому ж таки 1935 р. партійне керівництво України зрозуміло, що без широкого запровадження українських кадрів національну форму в засобах масової інформації зберегти буде дуже важко. Навесні 1935 р. ЦК КП(б)У видає постанову “Про поліпшення підготовки і перепідготовки українських газетних кадрів”, у якій ішла мова про необхідність більш широкого залучення українських кадрів до керівництва пресою. Ця постанова спонукала обкоми до реальних дій. Так, наприклад, Донецький обком КП(б)У, з огляду на цю постанову, пропонує секретарю Старобільського окружного В.Пелевіну “укріпити редакції міцними комуністами-українцями”. Мало того, він прохає виділити для міських та обласної газет 42 українців-кореспондентів, які надавали б відомості про стан справ в районах Старобільського округу²¹.

Внаслідок такої політики ЦК КП(б)У в 1936 - першій половині 1937 рр. в радянській Україні знову починає збільшуватися

4.3. Засоби масової інформації

відсоток україномовної преси. Про це свідчать статистичні дані. Якщо у 1932 р. 79,7% всіх журналів, що видавалися в Україні, виходили українською мовою, то у 1934 р. – 67,1%, у 1935 – 56,1%. Але вже у 1936 р. частка україномовних журналів збільшилася до 62%²². А згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 10 травня 1937 р. республіканські україномовні журнали повинні були складати 80% всієї кількості назв²³.

Протягом другої половини 1935 – першої половини 1937 рр. партійне керівництво України намагалося не приймати рішення про переведення преси на російську мову. Навпаки, деякі журнали переводилися з російської на українську мову. Так, наприклад, незважаючи на прохання дніпропетровського обкому в серпні 1935 р. змінити рішення про переведення літературного журналу “Штурм” на українську мову видання, ЦК КП(б)У не відмінив своє попереднє рішення і запропонував видавати журнал українською мовою, а російською друкувати лише “видатні твори російських письменників”²⁴. У рішенні оргбюро ЦК КП(б)У від 7 травня 1936 р. “Про сітку журналів на 1936 р., видаваних на Україні” говориться про переведення 5 наукових журналів на українську мову²⁵.

Іноді лідери комуністів України навіть протистояли тиску московського керівництва. Так, наприклад, на прохання голови відділу друку ЦК ВКП(б) М.Таля у березні 1936 р. перевести половину тиражу технічного журналу “Робочий металург” на російську мову видання, П.Постишев відповів: “Ми не проти. Але для цього потрібно відповідно збільшити тираж і дати додатково папір, щоб не зменшити тиражу українською мовою”²⁶. Така відповідь була своєрідною незгодою з пропозицією Таля.

Владні структури України у середині 30-х років намагалися зберегти як переважаючу кількість україномовних видань, так і розмаїття газет та журналів мовами нацменшин. За станом на кінець 1935 р. в Україні виходило 25 республіканських, 23 обласні

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

та 4 міські газети, 99 республіканських журналів. Розподіл за мовою видання був таким²⁷:

Назва/ мова	укр.	рос.	євр	пол.	нім.	мол дав	болг.	ін ші	всьо го
Республіканські газети	11	2	4	4	3	-	1	-	25
Обласні газети	13	1	3	-	-	2	-	4*	23
Міські газети	1	3	-	-	-	-	-	-	4
Республіканські журнали	2	16	4	-	2	2	1	2* *	99

* 2 - російсько-українські, 1 –грецька, 1 – татарська.

** 1 – російсько-український, 1 – німецько-англійсько-французький.

Та якщо таке ставлення до україномовних видань продовжувалося до вересня 1937 р., коли розпочалася чергова атака та “українських буржуазних націоналістів”, то ситуація з газетами та журналами нацменшин протягом 1933-1937 рр. складалася по-іншому.

Розглянемо ставлення партійного керівництва України до засобів масової інформації нацменшин на прикладі поляків. У 1933 р. під час боротьби з так званим “українським націоналізмом” владні структури України на чолі з П.Постішевим намагалися використати польські “козири” у боротьбі з українськими націонал-комуністами. ЦК КП(б)У 17 липня 1933 р. приймає рішення про реорганізацію 14 польських вкладок до районних газет в Київській, Вінницькій та Дніпропетровській областях на повноцінні газети та організацію нових 3 польських районних газет в Київській області. Перед керівниками цих газет ставилося завдання “інтернаціонального виховання” поляків²⁸. Їм необхідно було більшовизувати польське населення, змусити його відмовитися від культурних та духовних надбань власного народу.

Та зробити цього за короткий час, тим більше польською мовою не вдавалося. Починаючи з 1934 р., після того як широкого розголосу набула справа ПОВ, партійне керівництво посилює тиск на польські видання, розпочинаються масові репресії спочатку проти польського активу, а потім і взагалі польського народу. Вже в березні 1934 р. Вінницький обком за згодою ЦК КП(б)У зліквідував польську газету в Затонському районі²⁹, а до осені 1935 р. всі районні польські газети були ліквідовані.

У своїй записці від 26 вересня 1935 р. на ім'я секретаря ради національностей СРСР Хацкевича відповідальний редактор газети "Трибуна Радзецка", що видавалася в Москві, Р.Максимовський доповідає про тяжкий стан польського друку. Він пише: "Серед польського населення в Україні дуже розповсюджені нездорові настрої на національному ґрунті: наче радянська влада не любить поляків і підозрює їх в симпатіях та підтримці фашистської Польщі, що, немов би, часто поляки переслідуються лише через те, що вони поляки". Далі Роберт Максимовський наголошує, що такі настрої розповсюджені навіть серед польського активу, представники якого вважають, що "ведеться асиміляційна політика, що йде поступова ліквідація всієї роботи на польській мові"³⁰.

Повертаючись до стану справ в польській пресі Максимовський наголошує на тому, що були ліквідовані всі польські районні газети. Одночасно з цим "ЦК КП(б)У вирішив укріпити та розширити польську газету і зробити її гідним органом ЦК КП(б)У. Але це не проведено в життя". Далі він говорить про розгубленість у рядах польських видавців внаслідок масових арештів у складі редакцій "Серпа", "Бондзь Готува", "Гласа Млодежі", про негативний вплив ліквідації Мархлевського польського національного району тощо. Він зазначає, що "серед робітників на польській ділянці панує повне розгублення. Деякі вважають, що потрібно вести асиміляторську лінію і перестати взагалі вести роботу польською мовою. Інші вважають, що асиміляторська політика на руку польському фашизму, що це

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

пеовістські елементи намагаються вести в СРСР таку лінію, щоб розпалити польське населення проти радянської влади”³¹. Видно з усього, що автор листа й сам перебуває в розгубленості.

На копії цього листа, яку Хацкевича передав до ЦК КП(б)У, для в'яснення ситуації, П.Постишев власноручно написав свою резолюцію – “Іезуїтський лист”³². У доповідній записці в ЦК ВКП(б) на ім'я Й.Сталіна П.Постишев, аналізуючи цей лист, зазначає: “Записка Р.Максимовського, яка є прикладом єзуїтської спритності, – з ворожих позицій розглядає та висвітлює останні заходи ЦК КП(б)У у боротьбі із польським фашизмом та його агентурою на Правобережній Україні.” Далі П.Постишев підкреслює, що сам Максимовський, мабуть, зв'язаний з ПОВ, і “свого листа він направив секретарю ради національностей Хацкевича з певною контрреволюційною, ворожою метою”. “Ми вважаємо, - пише далі Постишев, - що Максимовського потрібно ґрунтовно прощупати, і у всякому раз з керівництва “Трибуни Радзецкої” зняти”³³. Але час для цього, на думку ЦК ВКП(б), ще не настав, таке стрімке згортання польської роботи в Москві поки що не входило в їх плани.

Восени 1935 р. керівництво українських комуністів приймає декілька постанов, спрямованих на посилення контролю над польською пресою. Так, 27 серпня 1935 р. ЦК КП(б)У приймає рішення “Про газету “Глос Радзецкі”(перейменовано було згідно з постановою від 10 серпня 1935 р.). У ньому говориться про необхідність зміцнення редакції цієї газети потрібною кількістю кваліфікованих й перевірених людей. Щоб десь ці кадри взяти (чимало польських працівників преси було репресовано), у цій же постанові вирішується ліквідувати польські районні газети і рештки не репресованих працівників кинути на допомогу у видавництві центральної газети”³⁴.

2 вересня 1935 р. виходить постанова ЦК КП(б)У “Про ознайомлення зі змістом газет, які виходять польською мовою” (на той час в Україні їх лишалося 3). Цю справу доручили М.Попову. Постанову продублювали 28 вересня, але до 260

4.3. Засоби масової інформації

польських газет додали й газети іншими мовами нацменшин³⁵. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 20 вересня 1935 р. припинялося видання польської комсомольської та піонерської газет (редактори цих газет на той час були заарештовані), залишався лише “Серп” (поки що ще лишалася стара назва). Щоб не допустити знову “помилки” і не назначити на посаду польського “фашиста” в постанові записали: “Доручити тт. Попову і Балицькому обновити повністю склад робочого апарату газети “Серп”³⁶.

Але навіть до цієї єдиної польської газети дібрати кадри було дуже важко, адже репресії проти поляків не припинялися. І лише навесні 1936 р., після того, як наступило деяке затишшя в репресіях, з допомогою московського центру вдалося набрати необхідну кількість працівників для повноцінного видання цієї газети. З 1 травня 1936 р. “Глас Радзецкі” почав виходити щоденно тиражем 20 тис екз.³⁷. Про ставлення в той час українських комуністів до польської роботи яскраво свідчив вислів секретаря Новоград-Волинського окружкому Абаша, який у відповідь на звістку про те, що до них їдуть кореспонденти “Трибуни Радзецкої” заявив: “Я їх до себе не пущу. Вони вже нарobili справ у мене, досить, в мене поляків немає”. Фотокореспонденту ж цієї газети в редакції “Пресфото” порадили “перестати возитися з поляками, тому що це дуже небезпечно”³⁸. Зрозуміло, що в такому ставленні до поляків вирішальну роль зіграли не настанови ЦК КП(б)У, а дії НКВС.

Згортання роботи засобів масової інформації рідною мовою проходило не лише серед поляків, а й серед інших нацменшин. Щоправда це проходило з деякими запізненнями. 11 жовтня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про закриття з 15 листопада трьох обласних єврейських газет, молодіжних німецької та єврейської, а також центральної болгарської газети³⁹. Але широкі протести представників болгарської інтелігенції в УСРР, які апелювали до самого Г.Димитрова, змусили ЦК КП(б)У залишити центральну болгарську газету “Коллективіст”.

РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури

У першій половині 1937 р. в Україні спостерігається посилення уваги як до українізації, так і до проблем розвитку нацменшин. У той час, готуючи генеральний наступ, НКВС дещо послабили тиск на представників неросійської інтелігенції. Можливо, це було зроблено з метою збору більшої кількості компромату. Але партійне керівництво України витлумачило це як сигнал до того, щоб навести порядок в національній політиці, що й почало здійснювати на практиці. Та це послаблення було нетривалим. Починаючи з другої половини 1937 р. репресії відновлюються з подвійною силою. У таких умовах про збільшення україномовних видань та про розвиток нацменівської преси мови вже бути не могло.

З другої половини 1937 р. в Україні швидкими темпами збільшується кількість російськомовної преси. Спочатку владні структури дозволяють перехід на російську мову тим виданням, які в свій час були переведені з російської на українську, як це було, наприклад, з медичним журналом “Новый хирургический архив”⁴⁰. Потім з ініціативи ЦК ВКП(б) (дієвого українського комуністичного керівництва на той час просто не існувало) 4 грудня 1937 р. приймається рішення про створення в Україні центральної російської газети “Советская Украина” тиражем 350 тис.⁴¹.

Цього вищому компартійному керівництву здалося замало. 17 грудня ЦК ВКП(б), а 26 – ЦК КП(б)У приймає рішення про утворення в Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві та Одесі обласних газет російською мовою, які повинні були мати той самий формат, що і газети українською мовою⁴². Щоб довершити справу з “непотрібною” українізацією преси, політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1938 р. приймає про переведення на російську мову видання дорожніх газет політвідділів залізниць, перехід яких у свій час на українську мову видання тривав 2 роки, припиняє видання українською мовою газети “Червона армія”⁴³. А 22 березня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У, “ у відповідності з рішенням ЦК ВКП(б)”, приймає рішення про видання з 1 квітня

4.3. Засоби масової інформації

республіканської комсомольської газети “Сталинское племя”, причому тираж і формат нової газети встановлювався однаковим з “Комсомольцем України”⁴⁴. Про видання газет мовами нацменшин розмови вже не велися.

Таким чином, з призначенням М.Хрущова керівником КП(б)У все ставало на свої місця. Російська мова, яка проголошувалася мовою світової революції, ставала панівною, будь яке загравання з національними меншинами припинялося. Політика ЦК КП(б)У тепер ні в чому не суперечила діям НКВС. З формулювання національної політики як “національної формою, соціалістичної змістом” поступово зникла перша половина.

Про антиукраїнську спрямованість цієї політики в засобах масової інформації свідчать такі дані. Якщо в 1933 р. (коли боротьба з українським націонал-комуністами вже розпочалася) з 272 назв журналів українською мовою видавалося 204 (75%), то у 1938 – з 254 – 138 (54%), причому за межами УРСР українською мовою видавався лише один журнал. Схожа ситуація і з газетами. У 1933 р. 85% всіх газет видавалося українською мовою, а у 1938 – 58,7%⁴⁵[99]. Потрібно також зазначити, що у 1933 р. значну частину неукраїнських видань становили газети та журнали мовами нацменшин, а у 1938 р. фактично всі вони виходили російською мовою. Але на заваді подальшій русифікації стали відомі міжнародні події, внаслідок чого Сталіну та його прибічникам знову знадобилася підтримка українського народу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.

Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. ще не була предметом спеціального дослідження новітньої історіографії. Незважаючи на те, що у цілому ряді досліджень автори так чи інакше торкалися ставлення компартійної еліти до національного питання, цілісного дослідження цієї проблеми ще не було. Так, наприклад, ті дослідники, які ґрунтовно вивчали становище національних меншостей в Україні, мало пов'язували це питання з національно-культурною політикою компартійного керівництва стосовно українців. І, навпаки, у історичних працях, присвячених національним процесам серед українців, дослідники звертали мало уваги на розвиток етнічних меншостей України. Тоді як обидва ці питання є важливими складовими національно-культурної політики компартійного керівництва в Україні.

Ще гостріше ця проблема стоїть у істориків української діаспори, які фактично не звертали уваги у своїх дослідженнях на проблеми розвитку етнічних меншостей. Крім того, у цієї групи дослідників була досить обмежена джерельна база. У монографії автор намагався врахувати подібні недоліки і у своєму дослідженні їх намагався ліквідувати.

На початку роботи над тематикою однією з робочих назв праці була така: “Згортання українізації в УРСР протягом 1932-1938 рр.” Та у процесі дослідження автор дійшов до висновку, що про відмову з боку ВКП(б) від політики коренізації і, зокрема, українізації, протягом цього періоду говорити зарано.

В.Даниленко та Я.Верменич правильно підмітили у спільній статті “Троянський кінь “українізації””, що у це поняття національно-демократичні сили у період визвольних змагань вкладали “повернення народу до своєї державності, до своїх джерел, коріння, культури, мови й історичних традицій, працю над створенням нових національно-культурних цінностей”¹. Подібне розуміння вкладали в українізацію і ті представники

української інтелігенції, які згодилися співпрацювати з радянської владою після проголошення нею у 1923 р. курсу на політику коренізації. Але це не означає, що компартійна верхівка вважала так само. Ні. А саме її політика отримала назву “коренізації”.

Керівники правлячої комуністичної партії вкладали зовсім інший зміст у це поняття. Для них, як підкреслюють Я.Верменич та Д.Бачинський, це було лише інструментом зміцнення позицій своєї влади². Головна мета такої політики - “вкорінення” більшовицької влади в український ґрунт, намагання зробити її “своєю” для пересічного українця, спроба досягти такого становища, коли переважна частина українців не будуть вважати більшовицьку чужорідною чи окупантською силою. Відкритий великодержавний шовінізм при цьому ставав дійсно небезпечним, бо він розпалював недовіру до більшовиків. Саме тому він і був привселюдно оголошений основною небезпекою у національному питанні.

Основне питання, яке поставало при запровадженні політики коренізації - кадрове. Адже влада могла здаватися рідною українцям лише у тому випадку, коли серед їх керівництва буде якомога більше українців чи вихідців з України. А саме таких людей, яким би більшовицька верхівка могла доручити певні важелі впливу, катастрофічно не вистачало. Їх ще треба було виховати. Тому деякий час владні структури були вимушені загравати із національно-демократичними силами. Але це зовсім не означало сприйняття їх розуміння українізації. Навпаки. З таким підходом до завдань політики коренізації компартійне керівництво ще й до 1933 р. вело активну боротьбу.

Як більшовики, надаючи землю селянам та запроваджуючи неп не збиралися допомагати їх економічному зміцненню, так і оголосивши політику коренізації та погоджуючись на співпрацю з українськими національними силами, вони не планували сприяти українському національному відродженню. Проте, залишивши незмінною стратегічну мету своєї національної

політики (“злиття націй”), вони зробили певні поступки у тактиці, виграючи час для зміцнення влади та виховання необхідних кадрів. Неп на селі – це те ж, що й “українізація” у розумінні національно-демократичних сил у національній політиці. Такій “українізації”, на наш погляд, більше пасує інша назва, наприклад, “національне відродження”.

Тому не можна сказати, що після 1933 р. політика коренізації згортається. Так, методи її здійснення змінюються, але суть – “вкорінення” серед місцевого населення, - залишилася незмінною. Українці, як і представники національних меншин, перестають бути суб’єктом національної політики. Тобто втрачають можливість певною мірою саморозвиватися. Національно-культурні процеси переходять під повний контроль більшовицького керівництва. Але “вкорінення” влади, після деяких втрат, продовжується. Просто відбулася відмова від однієї з форм коренізації - співробітництва з прихильниками національного відродження, лояльне ставлення до яких стало заважати зміцненню більшовицької влади

Більшовицька політика “коренізації” у національній політиці так само співвідноситься із національним відродженням, як колективізація у сільському господарстві із наданням селянам землі у приватне користування. ***Тобто ці процеси, які на певному етапі свого розвитку не мали незборимих суперечностей, згодом ввійшли в антагонізм, який подолати було вже неможливо.*** Один з них мав перерватися. Оскільки прихильники національного відродження були на той час зовсім неорганізовані, а, відповідно, значно слабшими, то результат стає зрозумілим. У такому разі стає зрозумілим, що вгасання українського національного відродження зовсім не означало згорання українізації. Скоріше навпаки. Вважаючи, що суть національної політики ВКП(б), започаткованої у 1923 р. полягала у коренізації, і, зокрема, *українізації влади, а не суспільства* та враховуючи названі вище аргументи ми відмовилися від робочої назви свого дослідження.

У ході роботи над проблематикою автор дійшов наступних висновків, які, звичайно, не є кінцевими та остаточними і можуть змінюватися в процесі подальших досліджень:

1. Національно-культурна політика, яку проводив наркомат освіти на чолі з М.Скрипником до 1933 р., виходила за межі політики коренізації.

2. У 1933-1937 рр. компартійне керівництво не відмовляється від політики коренізації, проте здійснюється уніфікація та централізація національно-культурного життя.

3. Згорання політики коренізації відбулося лише з призначенням М.Хрущова керівником КП(б)У в 1938 р. У цей же час компартійним керівництвом було взято курс на прискорення русифікаційних процесів, більш широкому запровадженню яких завадили міжнародні події.

4. Національна політика компартійного керівництва в Україні 1932-1938 рр. була послідовним впровадженням тих принципів, які були схвалені XII з'їздом ВКП(б) у 1923 р. Керівники більшовиків на чолі з Й.Сталіним вважали кінцевою метою своєї політики у національному питанні “злиття націй”. Як послідовні “діалектики”, вони наполягали на тому, що цей процес стане можливим лише після “найвищого розквіту” раніше пригноблених націй. Сталін у своїй праці “Національне питання і ленінізм” назвав три етапи цього процесу. На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючи місцем загальній для всіх світовій мові³. Проте ніякі приблизні терміни таких етапів вождь більшовиків не називав, що розв'язувало йому руки у здійсненні планів асиміляції.

5. Судячи з фактів, компартійне керівництво наприкінці 1932 р. вирішило, що настав час другого етапу – зближення націй. Протягом 1933 - першої половини 1937 р. більшовицьке

керівництво намагалося уніфікувати культурні та освітні процеси серед українців і представників національних меншин при збереженні національної форми освіти та культури. Проте це завдання виконати було не можливо, тому після початку масових репресій 1937 р. серед представників компартійної еліти України ЦК ВКП(б) вирішує, що можна розпочинати активно впроваджувати третій етап “злиття націй” – “відмирання” національних відмінностей та національної мови. Виснажене голодомором та масовими репресіями суспільство не могло чинити активного опору таким діям. Проте незадоволення населення більшовицькі керівники відчули, чим і пояснюється відмова від прискорених темпів русифікації з наближення другої світової війни.

6. Одне з основних завдань політики коренізації – збільшення частки місцевого населення в партійних осередках – компартійній еліті вдалося вирішити більш-менш вдало. Якщо на початок 1924 р. українці становили 33% усіх членів КП(б)У, то у 1937 – близько 57 %. Щоправда, у переломному 1932 р. ця кількість була більше на 3%. Це свідчить про те, що українці стали менше довіряти компартійному керівництву протягом 1933-1937 рр.; зрівняти відсоток українців у КП(б)У з відсотком українців серед населення республіки так і не вдалося. Ще менше успіхів було у цій справі у середовищі національних меншин.

7. Одним з основних засобів здійснення на практиці другого етапу “злиття націй” стала централізація і уніфікація освітніх планів та програм, ліквідація. Якщо до 1933 р. в Україні існувала автономна система середньої та вищої освіти, то після цього року вона стала єдиною в усьому СРСР. Така централізація була важливим засобом у побудові тоталітарного ладу і необхідною передумовою його функціонування. Вищеназвані зміни стосувалися як українських, так і російських та національних шкіл, які функціонували в Україні.

8. Керівництво наркомату освіти на чолі з М.Скрипником основною мовою освіти та науки вважало українську. Це не могло задовольнити керівництво ВКП(б), оскільки заважало його централізаторським устремлінням. Фактично така позиція М.Скрипника була відступом від принципів політики коренізації, заважала централізації духовного і культурного життя.

9. Якщо до 1933 р. частка шкіл з українською мовою навчання перевищувала відсоток школярів-українців, то після зняття М.Скрипника з посади наркому освіти компартійне керівництво намагалося, щоб ці цифри співпадали. Причому одна частина представників етнічних меншостей при відсутності національних шкіл вчилися переважно українською мовою (поляки, болгары), а інша - російською (німці, євреї, греки, татари). Проте навіть рівноправність української та російської мов не задовольнило вище партійне керівництво.

10. Лише у 1938 р. були остаточно ліквідовані школи мовою національних меншин, була остаточно згорнута політика коренізації у їх середовищі, почалася активна русифікація освітнього процесу в українських школах. Ця зміна була зумовлена переходом компартійного керівництва у проведенні національної політики до здійснення третього етапу “злиття націй”.

11. Незважаючи на усунення в 1929-1931 рр. від участі в роботі наукових установ провідних діячів некомуністичної інтелігенції, вищому компартійному керівництву не вдалося встановити цілковитого ідеологічного контролю над українською наукою і виховати необхідна наукові кадри. Саме такий контроль був встановлений в 1932-1937 рр. Соціально-економічні науки ставали частиною тоталітарного ладу, їх діячі повинні були обґрунтовувати ті теорії, які висували представники компартійної еліти. Втім, на новій, “більшовизованій” основі розвиток українських формою суспільних наук не припинявся, ці

процеси почали активно запроваджуватися лише в другій половині 1937 р.

12. До 1933 р. компартійне керівництво України, сприяло, перш за все, розвитку української літератури та мистецтва, вважало українську культуру провідною в Україні. На певному етапі така посилена увага до усього українського стала заважати потребам тоталітарної держави. Українське культурне відродження зовсім не входило в плани вищого компартійного керівництва. Така політика наркомату освіти в розвитку національної культури виходила за межі політики коренізації, проголошеної XII з'їздом РКП(б) у 1923 р.;

13. Зміни в регулюванні розвитку літератури та мистецтва, які відбулися у 1933-1937 рр., були спрямовані, перш за все, на уніфікацію і централізацію культурного життя, ліквідацію національного змісту творів українських митців. Єдиним творчим методом ставав так званий “соціалістичний реалізм”. При цьому зберігалися національні форми культур різних народів, але російська, поряд з українською, ставала основною;

14. Чергові зміни, які відбулися у регулюванні мистецького життя у другій половині 1937 – 1938 рр., були покликані утвердити панівну роль російської культури у розвитку літератури та мистецтва інших народів. Компартійна еліта мала наміри перетворити українську літературу та мистецтво у непотрібний придаток до російського, поступово ліквідувавши не лише їх національний зміст, але й українську форму. Проте прискоренню цих процесів завадило наближення відомих міжнародних подій.

15. Та посилена увага, яку почав звертати скрипниківський наркомат освіти на українізацію культосвітньої роботи у 1931-1932 рр., виходила за межі коренізації. Завданням компартійного керівництва в Україні було опанування української стихії, а не розвиток української культури.

16. У 1933-1938 рр. політика коренізації не згортається, відбуваються процеси уніфікації культосвітньої роботи, головним завданням якої була ліквідація національного її змісту. При цьому національна форма такої роботи залишалася, компартійне керівництво пильно стежило за її збереженням. Культосвітня робота ставала одним з найвпливовіших заходів комуністичного виховання, що й було основним завданням політики коренізації у цій галузі. Чимала роль при цьому стала відводитися російській мові та культурі, почала визнаватися месіанська роль росіян у розвитку інших культур.

17. Важливим засобом проведення в життя національної політики були засоби масової інформації. З початком боротьби з “українським націоналізмом” у 1933 р. місцева преса стала масово переходити на російську мову. Проте такий перебіг подій у 1933-1937 рр. не задовольняв компартійне керівництво, воно пильно стежило за тим, щоб частка україномовної преси не зменшувалася. У 1935 – 1937 рр. частина зрусифікованих видань навіть була переведена на українську мову. Компартійна еліта СРСР в цей час намагалася з допомогою національної форми друкованих видань пропагувати свої “соціалістичні” ідеї. Фактично форма і зміст друкованих видань були взаємо протилежними. Це стосувалося як україномовних видань, так і газет та журналів мовами національних меншостей.

18. Лише наприкінці 1937 р. почалися справжні процеси русифікації засобів масової інформації. Проте це не відбувалося водночас. Про плин цього процесу свідчить остаточне закриття газет та журналів мовами національних меншостей та заснування цілого ряду російськомовних республіканських та обласних видань

Примітки і посилання:

Розділ 1. Історіографія проблеми.

- ¹ Щербицький В.В. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР. – К., 1974. – С.3.
- ² Садовський З. Національна політика совітів на Україні. Варшава, 1937.
- ³ М.С. Україна і національна політика Совітів. – Б.М., 1938. – 91 с.
- ⁴ Славинский М.А. Национально-государственная проблема в СССР. – Париж, 1938. – 80 с.
- ⁵ Майстренко Іван. Історія комуністичної партії України. – Б.м.: вид-во “Сучасність”, 1979. – 256 с., також: Майстренко Іван. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. – Мюнхен: Сучасність, 1978. – 223 с. тощо.
- ⁶ Наддніпрянець В. Українські націонал- комуністи: їх роль у визвольній боротьбі України 1917- 1960 р. – Мюнхен, 6.
- ⁷ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 432 с.
- ⁸ Соловей Дмитро. Голгота України. Частина 1. Московсько- большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Репринтне вид. - Дрогобич., “Відродження”, 1993. – 288 с.
- ⁹ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1993-1941 рр. – Тернопіль: Джура, 1999. – 124 с.
- ¹⁰ Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника/ Пер. з англ. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
- ¹¹ Авторханов А. Империя Кремля. – Минск.: Полифакт; Дружба народов, 1991. – 112 с.
- ¹² Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття /1900-1941/. Стан і статус. – Мюнхен: Сучасність, 1987. – 294 с.
- ¹³ Прокоп Мирослав. Україна і українська політика Москви. – 3-є вид. – Б.М., Сучасність. – 1981.
- ¹⁴ Паклен Р. Правда про Московську національну політику на Україні та за її межами. – Б.м. - 9. – 131.с. Також: Паклен Р. “Біла книга”: Національна й соціальна політика совітів на службі московського імперіалізму.
- ¹⁵ Феденко Панас. Маркситські і большевицькі теорії національного питання. – Мюнхен, - 1960. - 78 с.

- ¹⁶ Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес. – Б.м., 1947.
- ¹⁷ Lawrinenko Jurij. Ukrainian Communism and Russian Policy toward the Ukraine.: An Annotated Bibliography. – New York; Research Program on the USSR, 3.
- ¹⁸ Sullivan R.S. Soviet politics and the Ukraine. 1917- 7. - – New York: Columbia university Press, 2.
- ¹⁹ Armstrong J. Ukrainian nationalism. – 3d-ed. – Englewood, Colorado: Ukrainian acad. Press, 1990. - XVIII, 271 p.
- ²⁰ Mace J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933. - Cambridge, Harvard Univ. Press, 1983.
- ²¹ 118 La Renaissance National et cultural en Ukraine de 1917 aux. annees 1930. – Paris... 1986. – 470 p.
- ²² Stefan Plaggenborg. (Hrsg). Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin Verlag, Arno Spits. GmbH., 1998
- ²³ Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація ? – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – 276 с.
- ²⁴ Бабко Ю.В. Дванадцятий з’їзд КП(б)У. – К., Держполітвидав УРСР, 2. – 151 с. Також: Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. \ Вид. Львівського ун-ту, 1971. – 180 с.
- ²⁵ Бритченко С.П. Деякі питання розвитку національних відносин на Україні. – К.,1990. – 48 с. – (Сер. 10 “Проблеми комуністичного виховання”) / Т-во “Знання” УРСР; № 51
- ²⁶ Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки. // Слово і час. – 1990. - №8. – С.56-57.
- ²⁷ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.
- ²⁸ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. / 20-30-ті роки. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
- ²⁹ Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії: монографія. – К., 1997. – 82 с. – (Наукові записки. Політологія і етнологія; 1997, Вип.3.).
- ³⁰ Діброва С. Національні та культурні проблеми України 20-30-х років: погляд із дев’яностих// Питання історії культури України: Збірник наукових праць. – К., 1995. – С.82-90.

³¹ Коляструк О.А. Влада і преса в контексті політики українізації.// Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей/ НАНУ, Інститут історії України. – К. – 1999. Вип.3. – 140-156

³² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 - 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

³³ Лизанчук Василь. Навічно кували кайдани: Факти, документи, комен. про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.

³⁴ Верменич Я.В., Слюсаренко А.Г. Політика коренізації в Україні (20-30-ті роки) досвід і уроки. // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії і джерелознавства. – К., 1993. – С.33-44.

³⁵ Кульчицький С. Курс – українізація. // Родина, Москва. – 1999. - № 8. – С.108-110; Кульчицький С.В. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. – 1999.- №9.- с.66-70;

³⁶ Шаповал Ю. Октябрьский национализм. // Родина, Москва. – 1999. - № 8. – С.122-125.

³⁷ Верменич Я.В., Бачинський Д.В.: “Українізація”: зміст та походження поняття. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей/ НАНУ, Інститут історії України. – К., 1999. Вип.3. – 140-156

³⁸ Даниленко В.М. До витоків політики “українізації”// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - К.: Інст. Іст. України АН України, 1993. – С.53-68.

³⁹ Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь “українізації” // Віче. – 1997. - № 5. - С.145-162.

⁴⁰ Даниленко В.М. Згортання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.2. - К.: Інст. Іст. України НАН України, 1996. – С.96-116.

⁴¹ Верменич Я.В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20-30-х рр.// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.288-307.

⁴² Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932-33 рр.// Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – С. 51-62.

⁴³ Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993.

- ⁴⁴ Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст. Особи та події в контексті Великої історії. – К.: Генеза, 2001, - 560 с.
- ⁴⁵ Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
- ⁴⁶ Єфіменко Г.Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 72 с.
- ⁴⁷ Вдовин А.И. Национальная политика 30-х годов // Вестник Московского университета. Сер.: История. – 1992. - №4. – С.17-38.
- ⁴⁸ Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине. - Луганск, 1995. – 201 с.
- ⁴⁹ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - № 1-2. – С.116-155
- ⁵⁰ Кульчицький С.В. Депортації польського і німецького населення з України (1934-1937) / Проблемы історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 4. – К., 1998.
- ⁵¹ Наседкіна Л.Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (др. пол. 20-х – 30-ті рр.) // Укр. іст. журнал. – 1992. - №6. – С.64-72. Також: Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація. // Укр. іст. журнал. - 1999. - №1. – С.41-55.
- ⁵² Чирко Б. Нацмен? Значить ворог. // З архівів ВУЧК ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - № 1-2. – С.95-111.
- ⁵³ Національні меншини в Україні 1920-1930-ті роки: Історико-картографічний атлас // М.І.Панчук та ін. упоряд./; Інститут національних відносин і політології НАН України. – К.: Четверта хвиля, Головна спеціалізована редакція мовами національних меншин України, 1996. – 103 с.
- ⁵⁴ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 126 с.
- ⁵⁵ Єременко Т.І. Польська національна меншина на Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 72 с.
- ⁵⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.)/ НАН України, Ін-т національних відносин і політології. - К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.
- ⁵⁷ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки) / Центр етносоціальних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. – К.: Інтел, 1994. – 182 с

⁵⁸ Сергійчук В.І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000 – 336 с.

⁵⁹ Ковальчук О.О. Допомога УСРР українцям радянських республік у національно-культурному розвитку (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.267-287.

⁶⁰ Сфіменко Г. Специфіка здійснення національно-культурної політики щодо українців за межами УСРР у 30-ті роки ХХ ст. // Український історичний збірник . К., Інститут історії України, 2000. – С.62-88.

Розділ 2. Поворот у національній політиці.

2.1. Обґрунтування зміни національної політики в умовах утвердження тоталітарного ладу

¹ Верменич Я.В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20-30-х рр.// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.289.

² Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.40. - С.44.

³ Сталін Й.В. Твори. К., 1. -Т.11. – С.352.

⁴ Там же. – С.346-347.

⁵ Мейс Д., Солдатенко В.Ф. Національне питання в житті та творчості Скрипника. // Укр. іст. журнал. - 1996. - №2. – С.74.

⁶ Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.45. – С.342.

⁷ Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. – Харків, 1928. - С.15.

⁸ Скрипник М.О. Перебудовними шляхами. // Більшовик України. – 1931. - № 12. – С.17.

⁹ Сталін Й.В. Твори. – К., 1. - Т.13. – С.365.

¹⁰ Там же. – С.26-27.

¹¹ Скрипник М.О. Перебудовними шляхами... – С.14.

¹² Мейс Д., Солдатенко В.Ф. Національне питання... - С.74.

¹³ Кульчицький С. Курс – украинизация. // Родина, Москва – 1999. - № 8. – С.110.

¹⁴ Даниленко В., Касьянов. Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. – К., 1991. - С.217.

- ¹⁵ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. // Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.293.
- ¹⁶ Шліхтер О.Г. Чергові завдання культурного фронту. // Більшовик України. - 1933. № 7-8. - С.37.
- ¹⁷ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними. (Доповідь на зборах харківського партактиву 9 липня 1933 р.) // Попов М.М. За Радянську Україну – невід’ємну частину СРСР. Харків, 1935. - С.23.
- ¹⁸ Кульчицкий С. Курс – українізація... - С.110.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5242, арк.22.
- ²⁰ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області.// Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.293.
- ²¹ Комуніст. - 1933. - 29 квітня.
- ²² Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У ч. - К., 1997. - Ч.2. - С.31.
- ²³ Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.45. - С.140.
- ²⁴ Шліхтер О.Г. Чергові завдання... - С.64.
- ²⁵ Скрипник М.О. Статті та промови. Харків, 1930. - Т.2. - С.296.
- ²⁶ Сталін. Твори. - Т.8. - С.151-152.
- ²⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.8
- ²⁸ Постишев П.П. Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання.// Більшовик України. - 1933. - №7-8. - С.10.
- ²⁹ Шліхтер О.Г. За більшовицьку непримиренність в теорії. // Більшовик України. - 1933. - №5-6. Березень – квітень. - С.30 - 46.
- ³⁰ Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними.// Попов М.М. За Радянську Україну – невід’ємну частину СРСР. - Харків, 1935. - С.22-42.
- ³¹ Хвиля А. Викоренити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. // Більшовик України. - 1933. - №7-8, травень – червень, с.42-57.
- ³² Затонський В.П. З питань національної політики. // Більшовик України. - 1933. - № 9-10. - С.107-118.
- ³³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.8.
- ³⁴ Комуніст. 1933. - 16 лютого.
- ³⁵ ЦДАГО України, ф.1. оп.6, спр.281, арк.193.
- ³⁶ Там же, спр.283, арк.111, 124, спр.284, арк.24, 30.
- ³⁷ Там же, спр.284, арк.30.

- ³⁸ Там же, арк.46
- ³⁹ Там же, оп.20, спр.6197, арк.73.
- ⁴⁰ Там же. – Арк.59-65.
- ⁴¹ Микола Олексійович Скрипник //Більшовик України. - 1933. – № 7-8. - С.104
- ⁴² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6214, арк.64.
- ⁴³ Там же, спр.6217. арк.19.
- ⁴⁴ Там же, оп.6, спр.285, арк.49.
- ⁴⁵ Там же, арк.64.
- ⁴⁶ Постышев П. Советская Украина - несокрушимый форпост великого СССР. (Речь на объединённом пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У 21 ноября 1933 г.) // Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. К., 1935. – С.35.
- ⁴⁷ Там же. – С.70.
- ⁴⁸ Сталін Й.В. – Твори. – Т.13. – С.357.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. – Харків, 1934. – С.80.
- ⁵¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1971. - Т.5. – С.89.
- ⁵² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5242, арк.1.
- ⁵³ Косіор С.В. Підсумки й найближчі завдання національної політики партії. // Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. – С.228.
- ⁵⁴ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики партії / Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. Косіора, ухвалена листопада 1933 р. // Червоний шлях. - 1933. - №8-9. – С.265.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр. , арк.148.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.29.
- ⁵⁷ Даниленко В.М. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті Радянської України. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.2. - К.,1994.- С.103.
Під терміном “більшовизація” ми розуміємо нав’язування неросійським народам таких ідеалів та цінностей в культурі, побуті та господарському житті, які нехарактерні для них, але є необхідними для утвердження тоталітарного ладу в радянській імперії. Однією з основних рис більшовизації є розрив з історичним минулим та традиційними цінностями як таким, що мали “буржуазний” характер. Особливістю

більшовизації даного періоду є те, що її намагалися здійснювати на рідній для неросійських народів мові.

⁵⁸ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики партії / Резолюція... - С.71

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Скрипник М.О Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО з 14.ІІ.1933. Харків. 1933 р. – 36 с.

⁶¹ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.162, арк.85.

⁶² Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики партії / Резолюція... - С.71

⁶³ Постышев П.П. Борьба КП(б)У за осуществление ленинской национальной политики на Украине. (Из политического отчёта ЦК КП(б) У XII съезду КП(б)У. 20 января 1934 г.) // Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. К.- 1935. – С.99

⁶⁴ У видавництві Партвидав вийшла збірка статей під назвою “Знищити український націоналізм на теоретичному фронті “. Її зміст був такий. 1.Сенченко А. Небезпека нової інтервенції і український фашизм. 2.Г.Шахар. Проти контрреволюційного націоналізму на економічному фронті. 3.Є.Єфроїмський. Остаточо викоренити контрреволюційний націоналізм на аграрному фронті. 4.Васильєва О. Проти націоналістичної фальсифікації матеріалістичної діалектики. 5. Сізонов К. Розтрошити до кінця націоналістичну концепцію Скрипника у питаннях пролетарської диктатури. 6. Шерман Г. Націоналістична концепція Скрипника у висвітленні збройної боротьби пролетаріату на Україні.

В 1934 р. вийшла також монографія Г.Левченка “Викоренити націоналістичне коріння в підручниках з мови”. В ній критикувалися програми вивчення української мови тощо.

⁶⁵ Постышев П.П. Борьба КП(б) У за осуществление... - С.99.

⁶⁶ Якубова Л.Д.Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30 рр.): коренізація і денационалізація.// Укр. іст. журнал. - 1999. - № 1. - С.44.

⁶⁷ ДАЛО, р.1186, спр.155, арк.120.

⁶⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6838, арк.6.

⁶⁹ Постышев П.П. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации. /Из доклада на объединенном пленуме Киевского обкома КП(б) У и облисполкома 17 октября 1934 г. // Постышев П.П. В борьбе

за ленинско-сталинську національну політику на Україні. К., 1935. – С.103

⁷⁰ Там же.

⁷¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6425, арк.49.

⁷² Сталін Й.В. Твори. - Т.11. – С.347.

⁷³ Там же.

⁷⁴ В.Затонський. З питань національної політики. // Більшовик України. - 1933. - №9-10. – С.111.

⁷⁵ Известия. 1936. – 21 янв.

⁷⁶ Правда. – 1936. – 30 янв.

⁷⁷ Правда. 1936. – 10 лютого.

⁷⁸ Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.342.

⁷⁹ Известия. 1936. – лютого.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Резолюція XIII з'їзду КП(б)У на звіт ЦК К(б)У. К.: Партвидав, 1937. – С.7.

⁸² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7089, арк.4.

⁸³ Там же, арк.13.

⁸⁴ Там же, оп.7, спр.469, арк.103.

⁸⁵ Більшовик України. – 1937. - № 1. – С.11.

⁸⁶ Там же.

⁸⁷ Любченко П.П. Про проект конституції УРСР. // Більшовик України. – 1937. - № 1. – С.74.

⁸⁸ Там же. – С.84.

⁸⁹ Вісті ВУЦВК. 1937 - 30 травня.

⁹⁰ Там же. – червня.

⁹¹ Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.206.

⁹² Вісті ВУЦВК. 1937 - 22 вересня.

⁹³ Національні процеси в Україні... – С.255.

⁹⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.15, арк.125.

⁹⁵ Національні процеси в Україні... - С.260.

⁹⁶ Вдовин А.И. Национальная политика 30-х годов (Об исторических корнях межнационального кризиса в СССР) /Вестник МГУ. – 1992. - №4. – С.30.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.442, арк.5.

⁹⁸ Там же, спр.462, арк.165.

⁹⁹ Там же, спр.442, арк.11.

¹⁰⁰ Там же, спр.462, арк.140.

- ¹⁰¹ Там же, спр.466, арк.117.
¹⁰² Національні процеси в Україні... - С.257.
¹⁰³ Волин Б. Великий русский народ. М.,1938. – С.3, 6, 12, 15, 27, 31.
¹⁰⁴ Там же. – С.6.
¹⁰⁵ Правда. - 1938,16 июня.
¹⁰⁶ Резолюція XIV з'їзду КП(б)У на звіт Центрального комітету КП(б)У. К. – 1938. – С.14.
¹⁰⁷ Ленін В.И. Повне збір. творів. - Т.27. – С.434.

2.2. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату.

- ¹ Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) про завдання партії в національному питанні. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У ч. – К.,1997. – Ч.2. - С.33.
² Кульчицкий С. Курс – українізація. // Родина, Москва – 1999. - № 8. – С.109.(дані по 1924 р.); ЦДАГО України ф.1, оп.20, спр.5261, арк.14.
³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5261, арк.22.
⁴ Там же, спр.4171, арк.12
⁵ Там же, арк.16.
⁶ Там же, арк.18.
⁷ Там же, арк.15, 17,19.
⁸ Там же, арк.10.
⁹ Там же, арк.20.
¹⁰ Бюлетень НКО. - 1932. – № 37 – С.2-4.
¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 6634, арк.28
¹² Ленін В.И. Повне збір. творів. - Т.27. – С.434.
¹³ ЦДАГО України ф.1, оп.20, спр.5789, арк.33
¹⁴ Бюлетень НКО. - 1932. – № 39. - §239.- С.7-8.
¹⁵ Там же. - §238.- С.6-7
¹⁶ Там же. – № 59. - §340.
¹⁷ Там же.
¹⁸ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. // Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. - К.,1990. – С.293.
¹⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5282, арк.4

- ²⁰ Там же, спр.4171, арк.12
- ²¹ Там же, спр.5242, арк.22-23.
- ²² Сталін Й.В. Твори. - К., 1. – Т.13. – С.232.
- ²³ Вісті ВУЦВК. - 1933. - 13 лютого.
- ²⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.281, арк.86.
- ²⁵ Вісті ВУЦВК. 1933. - 8 лютого. Повідомлення про пленум харківського обкому від 29 січня було надруковане 30 січня в газеті Вісті ВУЦВК. Ось його зміст: “29 січня відбувся об’єднаний пленум Харківського облкому та міськкому КП(б)У. В зв’язку з відкликанням т. Терехова в розпорядження ЦК ВКП(б), пленум ухвалив: 1.) звільнити т. Терехова від обов’язків першого секретаря Облкому та міськкому. 2.) На першого секретаря облкому та міськкому обрати т. Постишева П.П., ввівши його до складу членів пленумів і бюро облкому та міськкому.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6197, арк.58.
- ²⁷ Комуніст. - 1933. - 10 лютого.
- ²⁸ Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Харків, 1933. – С.14
- ²⁹ Там же. – С.4.
- ³⁰ Постишев П. Підсумки перевірки партійних документів.// Більшовик України. - 1936. – №3. - С.10
- ³¹ Там же. - С.10
- ³² Там же. – С.20.
- ³³ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. - К.,1992. –С.133.
- ³⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т.27. – С.434.
- ³⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.300, арк. 29.
- ³⁶ Там же. - Оп.20, спр.6431, арк. 27.
- ³⁷ Там же. - Арк.28.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф.1., оп.20, спр.6431, арк.38.
- ³⁹ Там же, арк.46.
- ⁴⁰ Там же, арк.38,39.
- ⁴¹ Там же, оп.6, спр.281, арк. 171.
- ⁴² Там же, арк.194. Заступниками В.Балицького призначалися К.Карлсон та І.Леплевський. Останній, до речі, став наркомом внутрішніх справ після арешту В.Балицького влітку 1937 р. Замінив його на цій посаді в січні 1938 р. Успенський.
- ⁴³ Там же, арк.191-193.

- ⁴⁴ Правда. – 1933. - 10 марта, Вісті ВУЦВК. - 11 березня.
- ⁴⁵ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. – Харків, 1934. – С.80.
- ⁴⁶ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. - М., 1971. - Т.5. – С.89.
- ⁴⁷ Вісті ВУЦВК. – 1933. - 29 квітня.
- ⁴⁸ Там же. - 29 травня.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ Сухомлін К.В. Про чистку партії. // Більшовик України. – 1933. – № 7-8. – С.37.
- ⁵¹ За більшовицьку перевірку і чистку... - С.65.
- ⁵² ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.281, арк. 84
- ⁵³ Правда. - 1933. - ноябрь.
- ⁵⁴ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні. - Львів, 1971. – С.15
- ⁵⁵ КПСС в резолюціях... – С.81.
- ⁵⁶ Там же. – С.87.
- ⁵⁷ Бабко Ю.В. Партійне ... - С.50
- ⁵⁸ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний з'їзд. Харків. 1934. – С.378.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6199, арк. 68.
- ⁶⁰ Правда. - 1933. - ноябрь.
- ⁶¹ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний з'їзд... - С.238.
- ⁶² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6199, арк.58
- ⁶³ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний з'їзд... – С.299.
- ⁶⁴ Компартия України. Цифри. Матеріали: До XXVIII з'їзду компартії. – К., 1990 – С.7.
- ⁶⁵ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції. Харків, 1934. – С.57.
- ⁶⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6197, арк. 96
- ⁶⁷ Компартия України. Цифри... – С.7.
- ⁶⁸ Вісті ВУЦВК. – 1937. - червня.
- ⁶⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6443, арк. 21.
- ⁷⁰ XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний з'їзд... - С.465.
- ⁷¹ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р.// Червоний шлях. 1933. - № 8-9. – С.267.
- ⁷² Там же – С.266.
- ⁷³ Там же. – С.268-269.
- ⁷⁴ Вище класову пильність.// Більшовик України. – 1935. - № 7. – С.11.

⁷⁵ Резолюція об'єднаного пленуму ...// Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. – С.268-272.

⁷⁶ Постишев П. Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР. // Правда. – 1933. – 6 грудня.

⁷⁷ Попов М.М. Два світи. // Більшовик України. – 1935. - №8. – С.41.

⁷⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6646, арк. 11, 12.

⁷⁹ Постышев. Усилить повседневное внимание к вопросам украинизации. // Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К.,1935. – С.104.

⁸⁰ Постышев П.П. За украинизацию марксистско-ленинского образования. // Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую... - С.144.

⁸¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6646, арк.39.

⁸² Там же, оп.6, спр.373, арк.95.

⁸³ Там же, оп.7, спр.384, арк.94, 82.

⁸⁴ Там же, арк.83-84

⁸⁵ Там же, арк.93.

⁸⁶ Там же, спр.385, арк.19.

⁸⁷ Там же, арк.84.

⁸⁸ Там же, спр.421, арк.165.

⁸⁹ Там же, оп.7, спр.422, арк.39

⁹⁰ Там же, арк.58.

⁹¹ Там же, оп.6, спр.375, арк.182.

⁹² Там же, оп.20, спр.6634, арк.27.

⁹³ Там же, арк.29.

⁹⁴ Там же, арк.38.

⁹⁵ Там же, арк.93-94.

⁹⁶ Там же, арк.98.

⁹⁷ Там же, спр.6199, арк.55.

⁹⁸ Там же, спр. 6634, арк.88.

⁹⁹ Там же, арк.89, 92.

¹⁰⁰ Там же, арк.103.

¹⁰¹ Там же, арк.6.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Там же, арк.13.

¹⁰⁴ Там же, арк.125.

¹⁰⁵ Компартия Украины в резолюциях та рішеннях. – К.,1976. – С.847.

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.425, арк.153-154.

¹⁰⁷ Там же, оп.6, спр 378, арк.40.

- ¹⁰⁸ Більшовик України. - 1936. - №3. - С.26.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.373, арк.40.
- ¹¹⁰ Там же, оп.20, спр.7163, арк.20. Згідно з даними перепису, який проводився в Україні 6 січня 1937 р., в Україні було 525 районів. Суттєвих же змін в адміністративно-територіальному поділі України в 1936 р. не було.
- ¹¹¹ Бабко Ю.В. Парти́йне будівництво... - С.15
- ¹¹² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5789, арк.33.
- ¹¹³ Там же, оп.7, спр.422, арк.149.
- ¹¹⁴ Любченко П.П. Про проект Конституції УРСР. // Більшовик України. - 1937. - №1. - С.74.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.341, арк.87.
- ¹¹⁷ Шаповал Ю.І. Україна 20—50-х років. Сторінки ненаписаної історії. - К., 1993. - С.203.
- ¹¹⁸ Там же. - С.206.
- ¹¹⁹ Сталин. И.В. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК ВКП(б) 3-5 марта 1937 г. - М., Госполитиздат, 4. - С.25.
- ¹²⁰ Вісті ВУЦВК. - 1937. - 4 червня.
- ¹²¹ Там же. - 30 травня.
- ¹²² Резолюції XIII з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У. - К., 1937. - С.7.
- ¹²³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7089, арк.4.
- ¹²⁴ Там же, арк.4, 14.
- ¹²⁵ Там же, оп.7, спр.469, арк.103.
- ¹²⁶ Парти́йний організатор. - 1937. - № 12. - С.8.
- ¹²⁷ Там же. - С.10.
- ¹²⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.16, спр.14, арк.110.
- ¹²⁹ Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. - К., 1993. - С.249.
- ¹³⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7238, арк.2-4.
- ¹³¹ Правда. 1938. - 16 юня.
- ¹³² Резолюції XIV з'їзду КП(б)У на звіт Центрального Комітету КП(б)У. - К., 1938. - С.14.
- ¹³³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.462, арк.140.
- ¹³⁴ Там же, спр.463, арк.117.
- ¹³⁵ ЦДАГО України, оп.16, спр.15, арк.125-129.
- ¹³⁶ Там же, оп.6, спр.462, арк.55.
- ¹³⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... С.260-262.

¹³⁸ Куліш М. П'єси. – К., 1998. – С.65.

¹³⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6199, арк.50-54. В цьому звіті ЦК КП(б)У говориться про деякі приклади участі каральних та репресивних органів в засівній та збиральній кампаніях. Так, наприклад, працівники міліції лише в трьох областях, – Харківській, Дніпропетровській та Одеській, – “по призову т. Постишева” відпрацювали 177 000 трудоднів. Не менше працювали на сільськогосподарських ланах і працівники ОГПУ та червоноармійці.

¹⁴⁰ Правда. - 1933.- 6 декабря.

¹⁴¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.463, арк.109.

2.3. Специфіка здійснення українізації за межами УСРР.

¹ Сергійчук В.І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000 – 336 с.; Сергійчук В.І. Українці в імперії. – К., МП “Фотовідеосервіс”, 1992 – 92 с.

² За українізацію радянську. Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі / укл. Ф.Чапала. – Краснодар, 1931. – С.1.

³ Островский З. Проблема украинизации и белорусизации. – М.,1931. – С.30.

⁴ Гамалов С.А. Состояние работы по коренизации на местах // За родной язык./ Сб. материалов по коренизации культурно-просветительской сетки в РСФСР. – М., 1932. – С.67.

⁵ Культурное строительство ЦЧО. – Воронеж, 1931. – С.229.

⁶ Там же. - С.9.

⁷ Гамалов С.А. Состояние работы ... - С.67.

⁸ Островский З. Проблема украинизации ... - С.40.

⁹ Там же. – С.69.

¹⁰ Культурное состояние Нижне-Волжского края. – Саратов, 1929. – С.1,5. (Нижньо-Волзька область була утворена згідно з постановою ВЦВК від 21 травня 1928 р. в складі колишніх Саратовської, Сталінградської, Астраханської губерній, автономної Калмицької республіки та Республіки Німців Поволжя і згідно з постановою від 15 червня 1928 р. перейменована на Нижньо-Волзький край).

¹¹ О работе среди нацменьшинств в Нижне-Волжском крае. - Саратов,1929. – С.5.

¹² Островский З Проблема украинизации... - С.19.

- ¹³ Там же. – С.20.
¹⁴ Там же. - С.79.
¹⁵ Там же. - С.18.
¹⁶ Там же. - С.21.
¹⁷ Там же. - С.18.
¹⁸ Там же. - С.7.
¹⁹ О работе среди нацменьшинств в Нижне-Волжском крае ... - С.5.
²⁰ Панфилов В.Н. Культурная революция и пятилетка нацменпросвещения. - М., 1930 - С.60.
²¹ Сталин Й.В. Твори. - Т.11. – С.341.
²² Там же. - С.354.
²³ Культурное строительство ЦЧО... – С.227.
²⁴ Гамалов С.А. Состояние работы... - С. 65.
²⁵ Культурное строительство ЦЧО... – С.227.
²⁶ Островский З Проблема украинизации... - С.72
²⁷ Гамалов С.А. Состояние работы... – С.72.
²⁸ Островский З. Проблема украинизации и белорусизации... - С.81.
²⁹ План українізації Північно-Кавказького Українського Педагогічного інституту. - Краснодар, 1932. - С. 4.
³⁰ Гамалов С.А. Состояние и перспективы коренизации повышенной школы // За родной язык... - С.33.
³¹ Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. - К., 1994. - С.103.
³² Островский З. Проблема украинизации и белорусизации... - С.80.
³³ Гамалов С.А. Состояние работы... - С.67.
³⁴ Там же. - С.70.
³⁵ ЦДАГО України, ф-1, оп. 20, спр.4171, арк.58-59.
³⁶ Гамалов С.А. Состояние работы... - С.70.
³⁷ Там же.
³⁸ Бюлетень НКО. - 1932,- № 38, п.229.
³⁹ Там же.
⁴⁰ Гамалов С.А. Состояние работы... - С.72.
⁴¹ Гамалов С.А. Состояние и перспективы коренизации повышенной школы.. - С. 33.
⁴² Там же. - С.33.
⁴³ За родной язык. Сб. материалов по коренизации культпросветсети РСФСР.- М.,1932. - С.104-105.

- ⁴⁴ Гамалов С.А. Коренизация начальной школы // За родной язык... - С.25-26.
- ⁴⁵ Постановления конференции по вопросам второй пятилетки культурного строительства в РСФСР. 16-19 мая 1932 г. - М., - 1932. - С 20-21.
- ⁴⁶ Там же. - С.21.
- ⁴⁷ Культурное строительство ЦЧО... - С. 227.
- ⁴⁸ Гамалов С.А. Состояние коренизации нацпедтехникумов // За родной язык... - С.35.
- ⁴⁹ Культурное строительство ЦЧО... - С.228.
- ⁵⁰ ЦДАГО України, ф-1, оп. 20, спр.6222, арк.35.
- ⁵¹ Культурное строительство ЦЧО... - С.228.
- ⁵² Підраховано за брошурою: Тематический план книгоиздательства Комуна на 1932 г. - Воронеж, 1931. - 12 с.
- ⁵³ Гамалов С.А Состояние коренизации педвузов и отделений. // За родной язык... - С.45.
- ⁵⁴ Островский З. Проблема украинизации и белорусизации... - С.72.
- ⁵⁵ Там же. - С.73-74.
- ⁵⁶ Пам'яті більшовика-інтернаціоналіста // Червоний шлях. - 1934. - №1 - С.188-189.
- ⁵⁷ Островский З. Проблема украинизации и белорусизации... - С.70.
- ⁵⁸ Там же - С.34-35.
- ⁵⁹ Там же. - С.38.
- ⁶⁰ Плян українзації Північно-Кавказького... - С. 5-7.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Бюлетень НКО. - 1932,- № 38, п.229.
- ⁶³ Там же.
- ⁶⁴ Ибрагимов А., Садыков С. Успехи ленинской национальной политики на Урале - С.167.
- ⁶⁵ Гамалов С.А. Состояние коренизации нацпедтехникумов... -С.35.
- ⁶⁶ Островский З. Проблема украинизации и белорусизации... - С.43.
- ⁶⁷ Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К., - 1994. - С.104.
- ⁶⁸ Там же .
- ⁶⁹ ЦДАГО України, ф-1, оп. 20, спр.5282, арк.4.
- ⁷⁰ Пам'яті більшовика-інтернаціоналіста... - С.188.
- ⁷¹ Білий Д. Малиновий клин... - С.102.
- ⁷² Там же.
- ⁷³ Там же.

- ⁷⁴ Там же. - С.103-104.
- ⁷⁵ Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Реп. Видання. - Дрогобич. - 1993. - С.155.
- ⁷⁶ Там же. - С.170.
- ⁷⁷ Бюлетень НКО. - 1934,- № 6, п.22.
- ⁷⁸ Казакстан к Съезду Советов. - Алма-Ата, 1935. - С237-238.
- ⁷⁹ Сергійчук В.І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 рр. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – С.68.
- ⁸⁰ ЦДАГО України, ф-1, оп. 20, спр. 6222, арк.137-138.
- ⁸¹ Там же, спр. 6652, арк.76.
- ⁸² Там же.
- ⁸³ Там же, арк.75.
- ⁸⁴ Цитовано за: Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях від себе. - К., 1998. - С. 117.
- ⁸⁵ Сталін Й.В. Твори. - Т.13. - С.26-27.
- ⁸⁶ Там же. - С.26.

Розділ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки

3.1. Початкова та середня освіта

- ¹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і уряду 1917 –1959. Зб. документів. Т.1. – К.,1959. – С.505.
- ² Більшовик України. - 1931. - №13-14. – С.27.
- ³ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.15-16.
- ⁴ Бюлетень НКО. - 1932. – № 42. - С.8. Навчальна декада складалася з десяти навчальних днів з днем відпочинку після кожних 5 днів. Для зручності і простоти розуміння ми вживаємо термін “клас”, хоча в часи Скрипника це поняття відображав термін “група”.
- ⁵ Там же. – №37. - С.2-4.
- ⁶ Там же. – №1. – С.3.
- ⁷ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. // Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. - К.,1990. – С.293.

- ⁸ Більшовик України. – 1933. - №7-8. – С.7.
⁹ Скрипник М.О. Нариси підсумків українізації. – Харків, 1933. – С.13.
¹⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6227, арк.10
¹¹ Там же, оп.6., спр.282, арк.66.
¹² Там же, оп.20, спр.6227, арк.10
¹³ Там же, спр.6213, арк.8
¹⁴ Там же, оп.6., спр.282, арк.84.
¹⁵ Бюлетень НКО. – 1933. – №15. – С.1-6.
¹⁶ Там же.
¹⁷ Там же. – №16. – С.1-2.
¹⁸ Там же.
¹⁹ Там же.
²⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.283, арк.56.
²¹ Там же, оп.20, спр.6213, арк.1.
²² Там же, арк.13.
²³ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.179, арк.9.
²⁴ Там же, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.15.
²⁵ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.746, арк.92.
²⁶ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.179, арк.4.
²⁷ Там же, спр.162, арк.93.
²⁸ Там же, спр.179, арк.24.
²⁹ Там же, арк.35.
³⁰ Там же, спр.162, арк.85.
³¹ Червоний шлях. – 1933. - № 8-9. - С.269.
³² Затонский В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – М.,1934. – С.41.
³³ Известия. – 1934. – 17 янв.
³⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.301, арк.134.
³⁵ Там же.
³⁶ Там же.
³⁷ Там же, оп.20, спр.6227, арк.5,7.
³⁸ Там же, оп.7, спр.312, арк.86-87.
³⁹ Там же, оп.6, спр.341, арк.104.
⁴⁰ Збірник наказів НКО – 1935. – № 4. - §14.
⁴¹ Там же. – 1936. - №4. – С.7.
⁴² Там же . - №26. - С.2
⁴³ Бюлетень НКО. – 1933. - №1. – С.2-6.
⁴⁴ Там же. - №33. – С.5-8.

- ⁴⁵ Там же. – 1934. - №17. – С.7.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6455, арк.6
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6585, арк.19.
- ⁵⁰ Програми початкової і середньої школи. Збірник. Ч.І. - Х., 1934. – С.14.
- ⁵¹ Збірник наказів НКО. – 1935. Додатковий №5-6. - Жовтень. - §56.
- ⁵² Там же . - №26. - §93.
- ⁵³ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.231, арк.162, 324.
- ⁵⁴ Там же, спр.262, арк.70.
- ⁵⁵ Вісті ВУЦВК. – 1937. – 23 серп.
- ⁵⁶ Історія України. Короткий курс. К., 1940. – С.91.
- ⁵⁷ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.1283, арк.30.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.21, арк.47.
- ⁵⁹ На фронті культури... – С.50.
- ⁶⁰ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.747, арк.7.
- ⁶¹ Бюлетень НКО. – 1933. - №1. – С2-6.
- ⁶² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6227, арк.6.
- ⁶³ Бюлетень НКО . – 1933. - №33 . – С.5-8.
- ⁶⁴ Програми початкової і середньої школи. Збірник. Ч.І. - Х., 1934. – С.14.
- ⁶⁵ Збірник наказів НКО. – 1936. – № 25. – С.3.
- ⁶⁶ Вісті ВУЦВК. – 1937. – 29 травня.
- ⁶⁷ Збірник наказів НКО . – 1935. Додатковий №5-6 – С.10-11.
- ⁶⁸ Там же. - №29. - §165.
- ⁶⁹ ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.178, арк.148.
- ⁷⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5282, арк.32.
- ⁷¹ Там же, спр.6213, арк.49.
- ⁷² Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В.Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р.// Червоний шлях. - 1933. - № 8-9. – С.271
- ⁷³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.286, арк.108.
- ⁷⁴ Там же, оп.7, спр.345, арк.36-40.
- ⁷⁵ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.746, арк.94.
- ⁷⁶ Там же, арк.93.
- ⁷⁷ Там же, арк.124.
- ⁷⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.340, арк.4,14.
- ⁷⁹ Там же, оп.20, спр.6453, арк.8.

- ⁸⁰ Там же, ар.36
⁸¹ Там же, арк.8.
⁸² Там же, арк.39-51.
⁸³ Там же, спр.6642, арк.101.
⁸⁴ Там же, спр.6582, арк.32-33.
⁸⁵ Там же, оп.16, спр.12, акр.46-47.
⁸⁶ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр. 979, арк.42
⁸⁷ Там же, спр.886, арк.3.
⁸⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6453, арк.31.
⁸⁹ Там же, оп.6, спр.375, арк.132.
⁹⁰ Там же, оп.16, спр.12, арк.278.
⁹¹ Там же, оп.20, спр. 6642., арк.124.
⁹² Там же, арк.101, 87.
⁹³ Там же.
⁹⁴ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.36, арк.132.
⁹⁵ Там же, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.15.
⁹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.463, арк.2-4.
⁹⁷ Там же, оп.20, спр.7097, арк.85.
⁹⁸ Там же, арк.96.
⁹⁹ Збірник наказів НКО. – 1938. - №4. - §21.
¹⁰⁰ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.1283, арк.27.
¹⁰¹ Збірник наказів НКО. – 1938. - №8. - §54. – С.7.
¹⁰² Там же. – № 33. - §308. - С.5-7.
¹⁰³ Там же.
¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7240, арк.15.
¹⁰⁵ Збірник наказів НКО. – 1938. - № 33. - §309. – С.7.
¹⁰⁶ Там же. - №15. – §111.
¹⁰⁷ Там же. - №25. - §205.
¹⁰⁸ Там же. - №24 - §199.
¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.463, арк.117.
¹¹⁰ Там же, спр.465, арк.93.
¹¹¹ Національні процеси в Україні: історія та сучасність. Документи та матеріали. Довідник. – К., 1997. – Ч.2. – С.286-287.

3.2. Середня спеціальна та вища освіта.

- ¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4172, арк.2.
² Бюлетень НКО. – 1932. – №1. - §5.

- ³ На фронті культури. - К., 1935.- С.103
⁴ Там же. – С.107.
⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.281, арк. 84
⁶ Бюлетень НКО. - №4. – С.3.
⁷ Известия. – 1934 . - 17 января.
⁸ На фронті культури... – С.96.
⁹ Там же. - С.98.
¹⁰ Там же. – С.102.
¹¹ Там же. – С.92.
¹² Там же.
¹³ Там же. – С.102, 104.
¹⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6451, арк.36.
¹⁵ Там же, арк.34.
¹⁶ Там же, спр 6634, арк.4
¹⁷ Там же, арк.101.
¹⁸ Там же, арк.103.
¹⁹ Там же.
²⁰ Там же.
²¹ Там же. – С.152-153.
²² Збірник наказів НКО. Додатковий. Липень 1935 . – С.3.
²³ На фронті культури... – С.92.
²⁴ Збірник наказів НКО. Додатковий. Липень 1935 . – С.6.
²⁵ Там же.
²⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6213, арк.50.
²⁷ Там же, спр.6641, арк.12.
²⁸ Там же, оп.16, спр.12, арк.293-294.
²⁹ Там же, спр.6641, арк.139-140.
³⁰ Левченко Г. Викоренити націоналістичне шкідництво в підручниках з мови”. Х., 1934. – С.20.
³¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7090, арк.74.
³² Там же, оп.6, спр.463, арк.2.
³³ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.36.
³⁴ Збірник наказів НКО. – 1938. – №24. - §204.
³⁵ Більшовик України. - 1938. - №7. – С.19.
³⁶ Збірник наказів НКО. – 1938. – №24. - §199.
³⁷ Там же. - №15. - §111.
³⁸ Там же. – №24. - §199

3.3. Наука.

- ¹ Верменич Я.В., Бачинський Д.В. “Українізація”: походження і зміст поняття. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1999. – С.150.
- ² Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії та уряду. 1917- 9. Збірник документів. Т.1.(1917-черв.1941). – К., 1960. – С.579.
- ³ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6214, арк.42.
- ⁴ Там же, арк.46.
- ⁵ Там же, арк.59.
- ⁶ Там же, арк.63.
- ⁷ Там же, оп.6, спр.283, арк.63.
- ⁸ Там же, оп.20., спр.6227, арк.16.
- ⁹ Там же, оп.6, спр.281, арк.200.
- ¹⁰ Там же, спр 283, арк.100, 111.
- ¹¹ Там же, арк.123.
- ¹² Там же, оп.20, спр.6445, 3,84,85.
- ¹³ Там же, оп.16, спр.10, арк.159-161.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же, оп.7, спр.299, арк.64.
- ¹⁶ Там же, спр.301, арк.25-28.
- ¹⁷ Червоний шлях. 1933. – №8-9. – С.270.
- ¹⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.339, арк.7.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення ... – С.646.
- ²¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.284, арк.210.
- ²² Там же, оп.7, спр.301, арк.14.
- ²³ Там же, спр.345, арк.16.
- ²⁴ Там же, оп.6, арк.84.
- ²⁵ Червоний шлях. - 1933. - №8-9. – С.253.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6443, арк.24.
- ²⁷ Там же, оп.7, спр.301, арк.34.
- ²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928-1941. К., 1986. – С.255.
- ²⁹ На фронті культури... – С.18.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.442, арк.14.
- ³¹ Там же, спр.463, арк. 117. Подібну постанову РНК УРСР видав 14 травня 1938 року. Див: ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.27 арк.159.

- ³² ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.37 арк.68.
³³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.462, арк.140.
³⁴ Партійний організатор. - 1937. - № 12. - С.11.
³⁵ Там же. - С.11-12.
³⁶ Там же. - С.12-13.
³⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення... - С.749.
³⁸ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.81, арк.72.

Розділ 4. Здійснення національної політики у галузі культури

4.1. Література та мистецтво.

- ¹ Про демонстрування кінофільмів українською мовою. // Бюлетень НКО. - 1932. - № 24 - С.2.
² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.5305, арк.13-15
³ Там же, арк.20.
⁴ Там же, оп.16, спр.10, арк.147.
⁵ Там же, оп.6, спр.285, арк.123.
⁶ Там же, спр.286, арк.108.
⁷ Шліхтер О.Г. Чергові завдання культурного фронту. // Більшовик України. - 1933. № 7-8. - С.37.
⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6216, арк.137.
⁹ Попов М.М. Радянська література – могутнє зняряддя соцбудівництва. // Червоний шлях. - 1934. - №7-8. - С.203
¹⁰ Хвиля А. Творчі завдання радянської поезії. // Червоний шлях. - 1934. - №7-8. - С.234.
¹¹ Там же. - №7-8. - С.200.
¹² Там же. - №4. - С.174.
¹³ Там же.
¹⁴ Там же. - №6. - С.154.
¹⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6218, арк.149, 155.
¹⁶ Більш детально про ці події, а також подальшу долю М.Г.Куліша і ряду інших відомих українських письменників див: Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993. - С.163-179.
¹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6442, арк.149.

- ¹⁸ Там же, оп.7, спр.349., арк.210.
¹⁹ Там же, спр.421, арк.110.
²⁰ Там же, оп.6, спр.410, арк.65.
²¹ Там же, арк.96.
²² Там же, оп.20, спр.6457, арк.30.
²³ Там же, арк.32.
²⁴ ДАЛО, р-1119, оп.1, спр.47, арк.18.
²⁵ На фронті культури. - К., 1935. – С.12.
²⁶ Там же. – С.143.
²⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.373, арк.146.
²⁸ На фронті культури... – С.135-136.
²⁹ ЦДАВО України, ф-318, оп.1, спр.1405, арк.7.
³⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6652, арк.61.
³¹ Червоний шлях. 1934. - №7-8. – С.234.
³² ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.423, арк.91.
³³ Там же, оп.6, спр.408, арк.89.
³⁴ Там же, спр.407, арк.196.
³⁵ Там же, спр.408, арк.88.
³⁶ Там же, оп.20., спр.6646, арк.56-57.
³⁷ Там же.
³⁸ Там же, оп.6, спр.407, арк.56.
³⁹ Лавров Ф. Викорчувати буржуазно-націоналістичне коріння на мистецькому фронті.// Більшовик України. – 1937. - №11-12. – С.161-172.
⁴⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7169, арк.2-3.
⁴¹ Правда. – 1937. – 3 іюня.
⁴² ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.463, арк.51.
⁴³ ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.20, арк.21.

4.2. Культосвітні заклади.

- ¹ Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) “Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з’їзду в національному питанні”. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч./ За ред. В.Ф.Панібудьласки . – К., 1997. – Ч.2. – С.33-37.
² “Про скасування п.9 постанови НКО УСРР “Про стан роботи бібліотек.”// Бюлетень НКО. – 1933. – №30-31. - §152. –С.8.
³ Там же. – 1932. - № 39. - §239.

- ⁴ Там же. - № 59. - §340.
- ⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.4172, арк.29.
- ⁶ Бюлетень НКО. – 1933. – №30-31. - §152. – С.8.
- ⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6442, арк.1.
- ⁸ Там же. – Оп.7, спр.344, арк.2.
- ⁹ Там же. - Спр.6441, арк.167.
- ¹⁰ Там же. - Оп.6, спр.338, арк.161.
- ¹¹ Там же. – Спр.6457, арк.119.
- ¹² До обл. місьрайВНО, директорам державних наукових та обл. бібліотек.// Збірник наказів НКО. – 1935. - №7. - §25. – С.7
- ¹³ ЦДАГО України. – Оп.20, спр.6441, арк.167.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1396, арк.162.
- ¹⁵ Там же, спр.1403, арк.77.
- ¹⁶ Там же. В інші роки частина російськомовних видань була значно меншою: в 1932 – 8,4, 1933 – 12,8, 1935 – 14,5, 1936 – 11,36, 1937 – 7,95 % від усіх надрукованих книг.
- ¹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6441, арк.136.
- ¹⁸ Там же, арк. 42.
- ¹⁹ Там же, спр.6650, арк.68.
- ²⁰ Там же, спр.6653, арк.45.
- ²¹ Там же, арк.46.
- ²² Там же, арк.47.
- ²³ Там же, спр.6457, арк.77.
- ²⁴ Там же, арк.77-78.
- ²⁵ Там же, арк.85-87.
- ²⁶ Там же, спр.6653, арк.77.
- ²⁷ Там же, спр.6876, арк.53.
- ²⁸ Там же, оп.6, спр.407, арк.56.
- ²⁹ Про музеї України.// Збірник наказів НКО. – 1938 - № 33. - §307.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.300, арк.105
- ³¹ Там же, арк.105-106.
- ³² ДАЛО, ф.4, оп.1, арк.93.
- ³³ Там же, спр.302, арк.72.
- ³⁴ Там же, спр.344, арк.3.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.71-72.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.384, арк.210.
- ³⁷ Там же, спр.423, арк.172.
- ³⁸ Там же, оп.6, спр.408, арк.89.

- ³⁹ Там же, арк.224.
⁴⁰ Там же, оп.20, спр.6874, арк.12-13.
⁴¹ Там же, оп.6, спр.374., арк.153.
⁴² Там же, оп.20, спр.6653, арк.40, 55.
⁴³ Там же, оп.7, спр.459, арк.160.
⁴⁴ Там же, спр.385, арк.134.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.71-72.
⁴⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6635, арк.2.

4.3. Засоби масової інформації.

- ¹ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.78
² ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.281, арк.191.
³ Там же.
⁴ Там же, спр.282, арк. 59.
⁵ Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст. Особи та події в контексті Великої історії. – К.: Генеза, 2001. – С.26.
⁶ Там же, оп.20, спр.6199, арк.110.
⁷ Там же, арк.112-113.
⁸ Там же, оп.7, спр.300, арк.138.
⁹ Там же, арк.29.
¹⁰ Там же, оп.6, спр.284, арк.149.
¹¹ Там же, оп.20, спр.6199, арк.112.
¹² Там же, арк.107.
¹³ Там же, оп.20, спр.6216, арк.75.
¹⁴ Там же, оп.7, спр.298, арк.92; спр.299, арк.112.
¹⁵ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.746, арк.104.
¹⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.300, арк.91,132.
¹⁷ Там же, оп.20, спр 6438, арк.22.
¹⁸ Там же, оп.7,спр.349, арк.65.
¹⁹ Там же, оп.20., спр.6438, арк.23.
²⁰ Там же, спр.6646, арк.74.
²¹ ДАЛО, ф.4, оп.1, спр.923, арк.8.
²² ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1403, арк.78,
²³ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.460, арк.26.
²⁴ Там же, спр.384, арк.148.
²⁵ Там же, спр.422, арк.204.
²⁶ Там же, оп.20, спр.6840, арк.53-54.

- ²⁷ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1402, арк.8
²⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.299, арк.86., спр.298, арк.184.
²⁹ Там же, спр.344, арк. 124.
³⁰ Там же, оп.20, спр.6647, арк.121.
³¹ Там же, арк.123.
³² Там же, арк.121.
³³ Там же, арк.118-119.
³⁴ Там же, оп.7, спр.384, арк.146.
³⁵ Там же, оп.16, спр.12, арк. 278; Оп.7, спр.385, арк.21.
³⁶ Там же, оп.16, спр.12, арк.278.
³⁷ Там же, оп.7, спр.422, арк. 83.
³⁸ Там же, оп.20.спр.6840, арк4.
³⁹ Там же, оп.6., спр.410, арк.78.
⁴⁰ Там же, оп.7, спр.461, арк.109.
⁴¹ Там же, оп.6, спр.442, арк.5.
⁴² Там же, арк.11.
⁴³ Там же, спр.462, арк.5.
⁴⁴ Там же, арк.165.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф.318, оп.1, спр.1420, арк.8.

Загальні висновки.

- ¹ Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь українізації.// Віче. – 1997. - №5. – С145.
² Верменич Я.В., Бачинський Д.В.: “Українізація”: зміст та походження поняття // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. Вип.3. – С.150.
³ Сталін Й.В Твори. К., 1951. -Т.11– С.346-347.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абаш – 261
Авторханов А. – 7.
Адамович – 243.
Армстронг Дж. – 7.
Ашрафян З. – 92.
Бабко Ю. – 8.
Бадан. О. – 203.
Балицький В. – 25, 34, 65,
72, 74, 117, 172, 261.
Барун Р. – 152.
Бачинський Д., - 10, 197,
265.
Бек - 187
Бєдний Д. – 22, 138.
Бєднов – 89.
Біленький – 203.
Бондарчук П. – 11.
Бреєв – 242.
Брежнєв Л. – 105.
Бритченко С. – 9.
Бузько Д. – 217.
Бухарін М. – 42, 43.
Вдовін А. – 11, 47.
Вегер Є. – 74.
Верменич Я. – 10, 11, 13,
17, 197, 264, 265
Винниченко В. – 83, 162,
208, 213,
Винниченко І. – 12.
Вишня О. – 240.
Воблий К. – 203, 204.
Волін Б. – 48.
Врона І. – 225.
Гавриленко – 169.
Галушко – 217.
Гамалов С. – 121.
Гірчак Є. – 251, 253
Глушко С. – 203.
Голуб М. – 88.
Горбань – 134.
Городовенко Н. – 224, 225.
Грінченко М. – 226.
Грушевський М. 203.
Гуарарій – 95.
Даниленко В. – 9, 10, 11,
13, 36, 39, 264.
Дашкевич Я. – 9, 10, 13.
Демченко М. – 222, 242.
Денісов В. – 129.
Дзюба І. – 12.
Димитров Г. – 261.
Діброва С. – 10.
Досвітній О. – 219.
Дудник – 204.
Ернест – 225.
Євтух В. – 12.
Єременко Т. – 12.
Єфіменко Г. – 11, 13
Жук – 182.
Журавльов – 94, 187.
Заславський – 242.

- Затонський В. – 28, 29, 42,
74, 111, 148, 149, 154,
156, 163, 175, 186, 192,
201, 205, 210, 253, 259.
- Зінченко М. – 103.
- Івченко М. – 162, 217.
- Ірчан М. – 217
- Каганович Л. – 28, 87.
- Капелінським Л. - 90, 97.
- Карпеко О. – 71.
- Касьянов Г. – 9, 10.
- Кацнельсон З. – 72, 172,
173.
- Кириленко І. – 224, 243.
- Кілерог М. – 33, 205, 253.
- Кіяниця П. – 251, 252.
- Ковальчук (студент 1930-х
рр.) – 180.
- Ковальчук О. – 13.
- Коляструк О. – 10.
- Комаров – 90.
- Коник – 242.
- Копілевич Л. – 91.
- Корнійчук О. – 221, 224.
- Косіор С. – 25, 35, 68, 71, 74,
82, 88, 104, 105, 186,
192, 201, 219, 222, 227,
242.
- Костенко В. – 226.
- Костюк Г. – 7.
- Кравченко Б. – 6.
- Кривенко А. – 105.
- Кримський А. – 203, 204.
- Кубровський – 242.
- Кудрявцев С. – 102, 104.
- Кулешов – 170.
- Кулик І. – 220-222.
- Куліш М. – 222.
- Кульчицький С. – 10, 12,
23, 25.
- Курбас Л. – 216-218, 226.
- Лавриненко Ю. – 7.
- Лебедь М. – 19.
- Ленін В. - 17, 29, 27, 42, 43,
45, 49, 61, 69, 70, 77,
78, 79, 100, 106, 135,
136, 140.
- Лизанчук В. – 10.
- Луначарський А. – 121,
127, 133.
- Любченко П. – 29-31, 45,
46, 74, 83, 99, 111, 174,
192, 201, 205, 229, 251,
253.
- Майстренко І. – 6.
- Максимовський Р. – 259,
260.
- Мануїльський З. – 77, 78.
- Маркітан П. – 229.
- Мейс Д. – 8, 9, 19, 23.
- Микитенко І. – 222, 224,
229.
- Мирний П. – 244.
- Мізюк Г. – 223.
- Наддніпрянець В. – 6.
- Найденов – 242.

- Николишин С. – 7.
Оверський – 242
Олесь О. – 169.
Паклен Р. – 7.
Панч П. – 224.
Панчук М. – 9, 12.
Пелевін В. – 256.
Підгайний С. – 6
Пілацька О. – 206
Плаггенборг С. – 8.
Поль Д. – 11.
Пометун О. – 11.
Попов М. – 24, 26, 29, 30,
32, 45, 74, 87, 111, 149,
192, 201, 202, 205, 210,
251, 253, 260, 261.
Постишев П. – 7, 24, 25, 27,
29-31, 33, 34, 38, 41, 45,
46, 49, 66, 68, 69, 73-76,
80, 84, 86-88, 98, 101,
110, 111, 135, 137, 142,
146, 147, 183, 192, 197,
199, 201, 207, 214, 217,
222, 236, 250-252, 257,
258, 260.
Правдін В. – 164.
Прокоп М. – 7.
Пушкін О. – 163.
Рабічев – 251
Ракський С. – 135.
Редько Ф. – 107, 210.
Репринцев В. – 12
Рильський М. – 220.
Річицький А. – 71, 72, 203,
240, 251, 253.
Рубенов – 189.
Рубльов О. – 12.
Садовський З. – 6.
Салліван Р. – 7.
Самойлов – 125.
Сандберг Дж. – 69.
Сенченко А. – 223, 224,
244.
Сергійчук В. – 13, 114.
Сірко В. – 73
Скоропадський П. – 198.
Скрипник М. – 8, 13, 19, 33,
35, 37, 49, 50, 55, 67,
69, 74, 75, 77-81, 83,
85, 87, 89, 91, 94-96,
98, 109, 128, 135, 141-
144, 146, 149, 153, 154,
157, 163, 166, 178, 180,
181, 183, 184, 187, 195,
199, 200, 203, 204, 206,
217, 219, 231, 238, 240,
264, 266, 267.
Славинський М. – 6.
Сойфер - 137.
Солдатенко В. – 19, 23.
Соловей Д. – 6, 134.
Сталін Й. – 18, 19, 22, 23,
24, 25, 28, 31, 34, 40, 42,
45, 46, 48, 51, 58, 61, 65,
66, 72, 73, 77, 87, 88,
101, 106, 111, 112, 136,

- 137, 138, 140, 170, 174,
260, 263, 265.
Сухомлін К. – 78, 112.
Таль М. – 257.
Тичина П. – 221-224.
Тульський С. – 32, 201.
Удод О. – 11.
Українка Л. – 244.
Феденко П. – 7.
Хатаєвич М. – 44, 74, 76.
Хвиля А. – 29, 30, 32, 74, 93,
94, 154, 164, 181, 184,
200, 201, 205, 208-211,
216, 220, 224, 227-229,
237, 238, 240, 242-244,
246, 251, 253.
Хвильовий М. – 28, 83, 212,
240.
Хоткевич – 226.
Хрущов М. – 47, 48, 49, 51,
105, 106-108, 181, 192,
211, 263, 265.
Циплухін – 105.
Червоний С. – 224.
Черняк – 242.
Чирко Б. – 12.
Чупринка – 162
Шамрай С. – 203.
Шаповал М. – 162.
Шаповал Ю. – 10, 11, 251.
Шевельов Ю. – 7.
Шевченко Т. – 84, 127, 136,
137, 204, 208, 226.
Шестаков А. – 161, 162
Шліхтер О. – 27, 29, 205,
210, 218.
Шумський О. – 141.
Щербаківський – 225.
Щербицький В. – 5.
Юринець В. – 204.
Яворський М. – 242.
Якубова Л. – 12.
Яловий М. – 217, 251.
Ярославський О. – 78.

Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми	5
РОЗДІЛ 2. Поворот у національній політиці ВКП(б).	15
2.1. Обґрунтування зміни національної політики в умовах утвердження тоталітарного режиму.	17
2.2. Національні аспекти у формуванні партійно- радянського апарату	52
2.3. Специфіка українізації за межами УСРР	113
РОЗДІЛ 3. Регулювання національної політики у галузі освіти та науки	141
3.1. Початкова та загальна середня освіти	141
3.2. Середня спеціальна та вища освіта	180
3.3. Наука.....	196
РОЗДІЛ 4. Здійснення національної політики у сфері культури.....	213
4.1. Література та мистецтво	213
4.2. Культурно-освітні заклади.....	233
4.3 Засоби масової інформації	249
Загальні висновки	264
Примітки і посилання.....	272
Іменний покажчик.....	300